מיצוב הזיכרון: אסופת מחקרים (א')

מעוז עזריהו

"זיכרונות. אתה מדבר על זיכרונות".
(דקארד, בלייד ראנר)

מוסד הרצל לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה

מיצוב הזיכרון: אסופת מחקרים (א')

מעוז עזריהו

נדפס בישראל, תשע"ח – 2018

©

מסת"ב: ISBN: 978-965-7437-69-8

כל הזכויות שמורות למעוז עזריהו

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

עיצוב, סידור, עימוד והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ

תוכן עניינים

מבוא 5

פרק 1
זִכָּרוֹן וְעֵד: תובנות מהעברית המקראית 9

פרק 2
חסד של אמת: דוד בדר, ועדת צִיּוּן 24

פרק 3
תיארוך הזיכרון: בדרך לד׳ באייר 65

פרק 4
הר הרצל: לתולדות כינונו של בית הקברות הלאומי בירושלים . . 91

פרק 5
״בכל ישראל אין חייל אלמוני״ 136

פרק 6
שני פנים לזיכרון:
אנדרטאות מלחמת ששת הימים בירושלים 1967-1970. . . . 203

מבוא

ספר זה הוא אסופה של מחקרים העוסקים כל אחד בהיבט מוגדר היטב של מיצוב הזיכרון בישראל. המחקרים הללו עוסקים בנושאים שונים, המבטאים את תחומי העניין שלי בתחום מחקר ההיסטוריה התרבותית והפוליטית של הזיכרון הציבורי בישראל. מבחינתי, הזיכרון הציבורי הוא יֵש סמיוטי: מערכת דינמית של סימנים שמיועדת להנכיח את העבר בהווה. במובן זה הזיכרון הציבורי הוא ביטוי של כוונה, הוא תוצר של משא־ומתן חברתי שהוא חלק בלתי נפרד מתהליך יצירתו ומתפקודו בתרבות. הזיכרון הציבורי הוא תוצר של תהליכי הנצחה שניתן להתחקות אחריהם: תולדות הזיכרון הציבורי כרוכות בהיסטוריה הפוליטית של ההנצחה. בה בעת, הזיכרון הציבורי נוצק בתבניות תרבותיות מוגדרות היטב, אלה הם המנגנונים הסמיוטיים שנדרשים לעשות את הבלתי־אפשרי לכאורה: לאפשר את מיזוג העבר בהווה כחוויה עכשווית. במובן זה, הפואטיקה של הזיכרון הציבורי היא היבט חיוני של פרדוקס קיומו המודע של העבר בהווה.

כתרגום של positioning, בעברית העכשווית מיצוב הוא מושג מתחום האסטרטגיה השיווקית שמתייחס למקומו של מותג בתודעה של צרכנים ולאופן שבו מתבטא ייחודו ביחס למותגים אחרים. ההתייחסות לתוצרי הנצחה כאל מותגים אינה מופרכת מעיקרה. מאפיין מובהק של הזיכרון הציבורי הוא קיומן הבו־זמני של הנצחות שונות המתחרות על תשומת הלב הציבורית ועל מקומם בתודעת מי שניתן לראות בהם את 'צרכני הזיכרון'. כאן ניתן אולי ליצור הקבלה: כפי שיש להבחין בין יצרנים וצרכנים, כך יש להבחין בין מי שניתן לכנותם 'מזכירים', הם האחראים על ההנצחה ויצירת המרכיבים השונים שמכוננים את הזיכרון הציבורי כמכלול דינמי של הנצחות, ובין ה'זוכרים', מי ש'צורכים' את הזיכרון הציבורי כביטוי של מורשת היסטורית שנוצקת בתבנית של זהות קולקטיבית.

מיצוב הזיכרון פירושו גם דיון במצבו של הזיכרון. בשפת האמנות המודרנית המילה מיצב היא תרגום של installation, פעולה אמנותית שמתייחסת לכוונת האמן להתקין או להציב את עבודתו במרחב התצוגה. במובנה זה, המוגבל לשפתם של אמנים ושל פרשני אמנות, המילה מיצב היא וריאציה מתוחכמת על המילה מצבה, שהוראתה היא אבן ניצבת. בעברית המקראית מצבה מוצבת לציון אירוע מיוחד במקום שבו אירע:

> וַיַּשְׁכֵּם יַעֲקֹב בַּבֹּקֶר, וַיִּקַּח אֶת־הָאֶבֶן אֲשֶׁר־שָׂם מְרַאֲשֹׁתָיו, וַיָּשֶׂם אֹתָהּ, מַצֵּבָה; וַיִּצֹק שֶׁמֶן עַל־רֹאשָׁהּ. (בראשית כח, יח)

בשפת המקרא, מצבה היא חלק מהפולחן האלילי, וזה פשר האיסור על הקמתה:

> וְלֹא־תָקִים לְךָ, מַצֵּבָה, אֲשֶׁר שָׂנֵא ה׳ אֱלֹהֶיךָ. (דברים טז, כב)

ועוד, מצבה היא גם ציון על קבר:

> וַיַּצֵּב יַעֲקֹב מַצֵּבָה עַל־קִבְרָתָהּ־־הִוא מַצֶּבֶת קִבְרַת־רָחֵל עַד־הַיּוֹם. (בראשית לה, כ)

בעברית עכשווית, מצבה מתייחסת לציון קבר, אך גם לציון שאינו צמוד לקבר ומנציח את זכרם של מתים או של אירועים היסטוריים. כדי להבחין בין שני הסוגים מקובל להסתפק בביטוי מצבה כהתייחסות לציון קבר, בעוד שציון של הנצחה שאינו מציין מקומו של קבר מכונה בדרך כלל מצבת זיכרון או יד־זיכרון, ובקיצור יד. בעברית העכשווית נפוץ השימוש במילה אנדרטה, מילה שאולה מיוונית לציון פסל: דחזא אנדרטא והשתחווה לו אי קבליה עליה באלוה מזיד הוא (סנהדרין סא, ב). המילה אנדרטה היא שיבוש של המילה היוונית ἀνδριάς שפירושה פסל דמות אדם. ב־1951 אימצה המועצה הציבורית להנצחת החייל, הגוף המופקד על עיצוב דפוסי הנצחת הנופלים במלחמת העצמאות, את ההמלצה של ועדת משנה בראשותו של יצחק בן צבי, לפיה "השם לכל מצבת זיכרון יקרא גלעד".[1] בעברית היום־יומית נעשה בדרך כלל שימוש במונח אנדרטה גם לציון מצבות־זיכרון שאינן פסלי דמות אדם.

במובן בסיסי מיצוב הזיכרון פירושו כינונו של הזיכרון באמצעות הקמת מצבות פיזיות: מצבות על קברי נפטרים ומצבות־זיכרון לזכר אנשים

1 פרוטוקול, ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 25 ביולי 1951, ארכיון היחידה להנצחת החייל, להלן אהל"ה, תיק האנדרטה לחייל האלמוני.

ואירועים. אך מיצוב הזיכרון אינו מוגבל לפעילות הנצחה בנוף. ההנצחה נעשית גם בזמן, באמצעות ימי זיכרון שניתן לראות בהם מצבות בזמן. ובנוסף למרחב ולזמן, מיצוב הזיכרון בא לידי ביטוי גם בספרים ובשירים, בסרטים ובאתרי אינטרנט: כנאמר לעיל, הזיכרון הציבורי בכל רגע נתון הוא סך כל ההליכים הסמיוטיים המכוונים לשלב את זכרם של אנשים ואירועים בחוויה העכשווית של הדורות הבאים.

ספר זה מתמקד בהיבטים מוגדרים של מיצוב הזיכרון כהליך המשלב תרבות, היסטוריה ופוליטיקה באמצעות ניתוח מפורט של מקרי מבחן. הפרק הראשון הוא מעין הקדמה כללית שמתחקה אחר משמעות המלה זִכָּרוֹן בעברית המקראית. פרק זה עוסק בשאלות לשוניות־תרבותיות ומבקש לחשוף תבניות משמעות שעיצבו את עולם המחשבה של התרבות העברית הקדומה. בין השאר מראה הפרק כי הוראת המילה המקראית זִכָּרוֹן שונה מהמשמעות המיוחסת לה בעברית הבתר־מקראית.

שאר הפרקים הם היסטוריים ומתמקדים בעיצוב דפוסי הנצחה מוגדרים היטב, אם מבחינת נושאם, ואם מבחינת מסגרת הזמן הנבדקת. במובן ידוע פרקים אלה הם בבחינת 'תולדות' הנושאים הנמצאים במרכז הדיון. הפרק השני מוקדש לפועלו של דוד בדר, איש העלייה השנייה, שבשנות הארבעים למאה הקודמת פעל להקמת מצבות על קברים נשכחים של מתים שנשכחו. פעילותו של דוד בדר נעשתה במסגרת ועדה שהקים במסגרת הסתדרות העובדים הכללית, היא "ועדת צִיּוּן", שהייתה הפנים הציבוריות לפעילותו הבלתי נלאית של גמלאי של הסתדרות העובדים לעשות חסד של אמת עם המתים מכוח מחויבותו האישית לשמר את זכרם של מי שהם וקבריהם נשכחו.

הפרק השלישי עוסק במיצוב הזיכרון בלוח השנה. במרכז הדיון קורות קביעתו של ד' באייר בלוח השנה הלאומי כיום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות. פרק זה דן בשתי הפאזות של יום הזיכרון. פאזה אחת היא כיום זיכרון של היישוב היהודי שצוין פעם אחת בלבד, ב־ד' באייר תש"י, לזכר חללי היישוב במאורעות תרצ"ו-תרצ"ט. פאזה שנייה היא ד' באייר כיום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות. הדיון כאן מתחקה אחר התהליך המורכב של קבלת ההחלטה על תיארוך יום הזיכרון על ידי המופקדים על עיצוב דפוסי הנצחת הנופלים בשנות המדינה הראשונות. נקודה ראויה לציון היא כי במהלך הדיונים לא הופיע כל אזכור לפאזה הקודמת של יום הזיכרון. מבחינה זו מדובר היה במסורת שאינה מודעת לעצמה. במסגרת הדיון ב־ד' באייר פרק זה שופך אור גם על קביעתו של כ"ז בניסן כיום זיכרון מקומי של פתח תקווה ומאוחר יותר כיום הזיכרון הממלכתי לשואה ולגבורה.

הפרק הרביעי עוסק בכינונו של בית הקברות על הר הרצל כבית הקברות הלאומי של מדינת ישראל. בין הנושאים שפרק זה עוסק בהם: קבורתו מחדש של הרצל באוגוסט 1949 על פסגת ההר הנושא את שמו, קבורתו של ז'בוטינסקי ב־1964, תכנונו ובנייתו של בית הקברות הצבאי בשיפולים הצפוניים של הר הרצל, וחלקת גדולי האומה, שראשיתה בקבורתו שם ב־1952 של אליעזר קפלן, שר האוצר הראשון של מדינת ישראל. בפרק זה מופיעים נושאים שנזכרים בפרקים אחרים, כמו היכל הגבורה שלא נבנה והיכל הזיכרון שנבנה בבית הקברות הצבאי. החזרה היא תוצאה של מבנה הספר. כביטוי לחפיפה תמאטית חלקית בין הפרקים, החזרה נחוצה כדי להשלים את הדיון בנושא שהפרק מוקדש לו.

הפרק החמישי, שהוא גם הארוך מבין כל פרקי הספר, דן בשאלת הנצחת החייל האלמוני בתולדות מפעל ההנצחה הציוני. חלקו הראשון של הפרק עוסק במופעיו הראשונים של החייל האלמוני בשיח היישוב היהודי ובתואמים שלו, הם החלוץ האלמוני והמעפיל האלמוני, מי שאלמוניותם הדגישה את היותם סמלים למאבק בשירות האומה. חלקו השני של הפרק סוקר ומנתח את כישלון מיזם ההנצחה הממלכתית של החייל האלמוני ומציג את החלופות השונות שעלו על סדר היום הממלכתי, ביניהן הקמת הגלעד ברחבה שלפני משכן כנסת ישראל ובניית נר תמיד ברחבת הכותל. פרק זה מסתיים בדיון בהיכל הזיכרון שנחנך באביב תשע"ז (2017) בכניסה לבית הקברות הצבאי. בניגוד לתפיסה של חייל אלמוני כייצוג סמלי של ההקרבה הפטריוטית, היכל הזיכרון מדגיש את העיקרון שלפיו אין בישראל חיילים אלמונים, וכי ההנצחה השמית של כל אחד מהחללים בהקשר קיבוצי, אחיד ומרוכז הוא מחויבות של הממלכה לזכר הנופלים ולמשפחות השכולות.

הפרק החותם את האסופה מוקדש למצבות הזיכרון שנבנו בירושלים לאחר מלחמת ששת הימים. חלקו הראשון של הדיון מוקדש לדיון בהקמת האנדרטאות הממוסדות שנבנו באתרי קרבות לזכר הלוחמים הישראלים שנהרגו בקרב לשחרור ירושלים. חלקו השני מוקדש למצבות הזיכרון הערביות שהוקמו לזכר חיילים ירדניים כביטוי של התרסה נגד השלטון הישראלי. במוקד הדיון באנדרטאות הירדניות נמצא הוויכוח הער בקרב נציגי הציבור היהודי ועיתונאים בשאלה האם יש מקום להנציח את חללי האויב. הוויכוח על הקמתן של מצבות הזיכרון הירדניות והפגיעות הנמשכות באנדרטאות הישראליות מעידים על חשיבות מיצובו של הזיכרון ככלי ליצירת זהות לאומית ולניסוחה במונחים של מקום מקודש ושל מורשת היסטורית.

1

זִכָּרוֹן וְעֵד:
תובנות מהעברית המקראית

מטבע הדברים איננו יכולים לזכור באופן אישי את מה שלא חווינו. אין פירוש הדבר שאיננו יכולים לדעת על אירועים שלא חווינו באופן אישי, אלא שידיעה זאת אינה בלתי־אמצעית, והיא נסמכת על מתווכים שמעבירים את המידע. היכולת האנושית לזכור מוגבלת על ידי אילוצים של מרחב ושל זמן. האילוץ המרחבי פירושו שאי אפשר לחוות ולכן גם לזכור אירועים שאירעו במקום אחר: לכל היותר ניתן לזכור חוויות סימולטניות עם האירוע.[1] האילוץ של הזמן פירושו שהיכולת לזכור אירועים שנחוו באופן אישי מוגבלת בהכרח על ידי תוחלת החיים האנושית. כהיבט של התרבות האנושית, ההתמודדות עם מגבלה זאת בהעברת מידע בין הדורות באה לידי ביטוי באופן שבו בני אנוש מפקידים את היכולת לזכור בידי יֵשִׁים מסוגים שונים שאינם כפופים למגבלות תוחלת החיים של האדם. באופן הכללי ביותר יֵשִׁים אלה מתַפקדים כמזכיר, וזאת במשמעות המקורית של המונח בעברית המקראית: מי או מה שתפקידו לזכור להזכיר.

על חשיבות תפקידו של המזכיר בממשל ניתן ללמוד ממעמדו הבכיר בחצר המלוכה של ממלכת ישראל המאוחדת. בפעם הראשונה נזכרת פונקציה מנהלית זו אצל דוד ושלמה: וְיוֹאָב בֶּן־צְרוּיָה עַל־הַצָּבָא וִיהוֹשָׁפָט בֶּן־אֲחִילוּד מַזְכִּיר. (שמואל ב ח, טז). בעת שלפני הופעת הכתב תפקידו של המזכיר היה כנראה לשמש כזיכרון חי של חצר המלכות, ואולי להזכיר למלך את העניינים

1 A. J. Ayer, *The Problem of Knowledge*, Harmondsworth 1956, p. 143.

העומדים על סדר היום.[2] ובעת שנפוצה הכתיבה בחצר המלכותית, המזכיר הוא מי שהיה מופקד על כתיבת ספר הזיכרונות המלכותי.

על פי המקרא, גם אלוהים זוכר. להבדיל מבני אדם שחייהם בני חלוף, אלוהים הוא נצחי, ויכולתו לזכור אינה מוגבלת בזמן. כפי שמציין סטפאן ברטון (Barton), הגישה האנתרופומורפית לאלוהים כישות זוכרת מופיעה בהקשר מוגדר היטב של הסיפור העל־היסטורי של הברית בין אלוהים ובין האנושות בכלל ובין אלוהים ועם ישראל בפרט:[3]

> וְזָכַרְתִּי אֶת־בְּרִיתִי אֲשֶׁר בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם, וּבֵין כָּל־נֶפֶשׁ חַיָּה בְּכָל־בָּשָׂר; וְלֹא־יִהְיֶה עוֹד הַמַּיִם לְמַבּוּל לְשַׁחֵת כָּל־בָּשָׂר.
> (בראשית ט, טו)

> [...] וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת־בְּרִיתוֹ, אֶת־אַבְרָהָם אֶת־יִצְחָק וְאֶת־יַעֲקֹב. (שמות ב, כד)

> [...] וָאֶזְכֹּר אֶת־בְּרִיתִי.
> (שמות ו, ה)

> וְזָכַרְתִּי, אֶת־בְּרִיתִי יַעֲקוֹב; וְאַף אֶת־בְּרִיתִי יִצְחָק וְאַף אֶת־בְּרִיתִי אַבְרָהָם, אֶזְכֹּר וְהָאָרֶץ אֶזְכֹּר. (ויקרא כו, מב)

> זָכַר לְעוֹלָם בְּרִיתוֹ; דָּבָר צִוָּה לְאֶלֶף דּוֹר. (תהלים קה, ח)

> וַיִּזְכֹּר לָהֶם בְּרִיתוֹ; (תהלים קו, מה)

יחזקאל, שניבא בעת גלות בבל, טען כי בעוד אלוהים זוכר את בריתו עם ישראל וסולח לחטאיו, עם ישראל זוכר את חטאיו ונכלם:

> **ס** וְזָכַרְתִּי אֲנִי אֶת־בְּרִיתִי אוֹתָךְ בִּימֵי נְעוּרָיִךְ; וַהֲקִימוֹתִי לָךְ בְּרִית עוֹלָם. **סא** וְזָכַרְתְּ אֶת־דְּרָכַיִךְ, וְנִכְלַמְתְּ, [...] **סב** וַהֲקִימֹתִי אֲנִי אֶת־בְּרִיתִי אִתָּךְ; וְיָדַעַתְּ, כִּי־אֲנִי ה׳. **סג** לְמַעַן תִּזְכְּרִי, וָבֹשְׁתְּ, וְלֹא יִהְיֶה־לָּךְ עוֹד פִּתְחוֹן פֶּה, מִפְּנֵי כְלִמָּתֵךְ־בְּכַפְּרִי־לָךְ לְכָל־אֲשֶׁר עָשִׂית, נְאֻם אֲדֹנָי ה׳. (יחזקאל טז)

---

2 לעניין זה ראו נ׳ נאמן, **העבר המכונן את ההווה. עיצובה של ההיסטוריוגרפיה המקראית בסוף ימי בית ראשון ולאחר החורבן**, ירושלים 2003, עמ׳ 29.

3 S. C. Barton, 'Memory and Remembrance in Paul', in: S. C. Barton, L. T. Stuckenbruck, B. G. Wold (eds.), *Memory in the Bible and Antiquity*, Tübingen 2007, p. 324.

פסוקים אלה מקבלים כמובן מאליו שיכולתו של אלוהים לזכור היא היבט ממהותו הנצחית. אך בני אנוש צריכים לזכור שעליהם לזכור. הציווי לזכור הוא מוטיב חוזר בספר **דברים** המביא את נאומו האחרון של משה לעם ישראל במדבר. במהלך נאומו מתרה משה בעם פן ישכח את קורותיו במדבר ואת מעורבותו הפעילה של האל בהליך הגאולה. הניסוחים פֶּן־תִּשְׁכַּח וזָכֹר או וְזָכַרְתָּ הם שני צדי אותה המטבע:

> רַק הִשָּׁמֶר לְךָ וּשְׁמֹר נַפְשְׁךָ מְאֹד פֶּן־תִּשְׁכַּח אֶת־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר־רָאוּ עֵינֶיךָ וּפֶן־יָסוּרוּ מִלְּבָבְךָ כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ, וְהוֹדַעְתָּם לְבָנֶיךָ וְלִבְנֵי בָנֶיךָ. (דברים ד, ט)
>
> הִשָּׁמֶר לְךָ פֶּן־תִּשְׁכַּח אֶת־ה׳, אֲשֶׁר הוֹצִיאֲךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם, מִבֵּית עֲבָדִים. (דברים ו, יב)
>
> זָכֹר תִּזְכֹּר אֵת אֲשֶׁר־עָשָׂה ה׳ אֱלֹהֶיךָ לְפַרְעֹה, וּלְכָל־מִצְרָיִם. (דברים ז, יח)
>
> וְזָכַרְתָּ אֶת־כָּל־הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר הוֹלִיכְךָ ה׳ אֱלֹהֶיךָ זֶה אַרְבָּעִים שָׁנָה־בַּמִּדְבָּר: (דברים ח, ב)
>
> וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּפְדְּךָ ה׳ אֱלֹהֶיךָ עַל־כֵּן אָנֹכִי מְצַוְּךָ אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה הַיּוֹם. (דברים טו, טו)
>
> וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־הָעָם, זָכוֹר אֶת־הַיּוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר יְצָאתֶם מִמִּצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים, כִּי בְּחֹזֶק יָד הוֹצִיא יְהוָה אֶתְכֶם מִזֶּה; וְלֹא יֵאָכֵל חָמֵץ. (דברים יג, ג)
>
> זָכוֹר אֵת אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ עֲמָלֵק, בַּדֶּרֶךְ בְּצֵאתְכֶם מִמִּצְרָיִם. (דברים כה, יז)

השאלה היא כיצד ניתן להבטיח שגם הדורות הבאים יזכרו. מנגנון אחד להעברת המידע מדור לדור מנוסח בפסוק: וְהוֹדַעְתָּם לְבָנֶיךָ וְלִבְנֵי בָנֶיךָ. מנגנון אחר הוא השימוש בכלי עזר שנועד להזכיר ללא שימוש במזכיר אנושי. מושג המפתח כאן הוא הזִכָּרוֹן במשמעות שיש לו בעברית המקראית.

העברית המקראית מבחינה בין זִכָּרוֹן ובין זֵכֶר. על כך ניתן ללמוד מהפסוק הבא: וַיֹּאמֶר ה׳ אֶל־מֹשֶׁה, כְּתֹב זֹאת זִכָּרוֹן בַּסֵּפֶר וְשִׂים, בְּאָזְנֵי יְהוֹשֻׁעַ: כִּי־מָחֹה אֶמְחֶה אֶת־זֵכֶר עֲמָלֵק מִתַּחַת הַשָּׁמָיִם. (שמות יז, יד) בלשון המקרא זֵכֶר מתייחס לאזכוריהם של ישויות מסוגים שונים, ביניהן אדם, קבוצה או

אירוע בדורות הבאים באמצעות השם שבו מזכירים אותם. כפי שמסביר אלוהים בסנה הבוער בתשובתו למשה על שאלתו מה שמו: זֶה־שְּׁמִי לְעֹלָם, וְזֶה זִכְרִי לְדֹר דֹּר (שמות ג, טו). ובהוראה דומה: וַה' אֱלֹהֵי הַצְּבָאוֹת־ה' זִכְרוֹ. (הושע יב, ו): זִכְרוֹ כאן פירושו השם שבו מזכירים אותו, וכפי שטוען של"ג בפרושו לפסוק: "שם וזכר הם שמות נרדפים". כפי שניתן ללמוד מהפסוקים הבאים, אין ספק כי זֵכֶר ושֵׁם מקבילים בהוראתם: זֵכֶר צַדִּיק, לִבְרָכָה; וְשֵׁם רְשָׁעִים יִרְקָב. (משלי י, ז); זִכְרוֹ־אָבַד מִנִּי־אָרֶץ; וְלֹא־שֵׁם לוֹ עַל־פְּנֵי־חוּץ. (איוב יח, יז). ובאופן ספציפי, משום ששֵׁם הוא מילה נרדפת למוניטין, זֵכֶר מופיע גם במשמעות של שם טוב ופרסום: יָשֻׁבוּ יֹשְׁבֵי בְצִלּוֹ, יְחַיּוּ דָגָן וְיִפְרְחוּ כַגָּפֶן; זִכְרוֹ כְּיֵין לְבָנוֹן. (הושע יד, ח). בפרשנותו לפסוק זה כותב הרטום: "משל לשמו הטוב. יהיה נזכר, כלומר מפורסם, כיין המשובח של כרמי הלבנון". של"ג מפרש את זִכְרוֹ כאן כ"פרסומו, תהילתו".[4]

הזִכָּרוֹן הוא אמצעי שתפקידו להזכיר לדורות הבאים שלא חוו את האירוע באופן בלתי־אמצעי. ההבטחה האלוהית למחות את זֵכֶר עמלק מקבלת תוקף באמצעות הציווי של ה' למשה: כְּתֹב זֹאת זִכָּרוֹן בַּסֵּפֶר, וְשִׂים בְּאָזְנֵי יְהוֹשֻׁעַ. הפסוק מבחין בין הזִכָּרוֹן הכתוב בספר, ובין הדברים שנאמרו ליהושע. בחברה מודרנית, יודעת קרוא וכתוב, אין ספק שהזִכָּרוֹן שבספר הוא המשמעותי. בעבור אדם מודרני, שמכיר בערכה של המילה הכתובה ובוטח באמינותה, ספר הוא מקור סמכות ויש לו יתרון ברור על מידע המועבר מפה לאוזן. הציווי זָכוֹר אֵת אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ עֲמָלֵק יוצא מהכוח אל הפועל באמצעות הזִכָּרוֹן בַּסֵּפֶר: הספר זוכר, וכך הוא יכול להזכיר לדורות הבאים את מה שעליהם לזכור, ומה שלא פחות חשוב: את החובה המוטלת עליהם לזכור.

אך כפי שטוען ולטר אונג (Ong), בחברה שמעטים בה יודעי קרוא וכתוב, היחס למסמכים כתובים אינו דווקא של יחס של אמון. בתרבות שבעיקרה היא בעל פה, הנחלת העבר נעשתה על ידי "אנשים [ש]זכרו בפומבי מה שאחרים זכרו לפניהם".[5] היתרון של מנגנון זה, המבוסס על העברה בן־דורית של מידע בעל פה, היה בכך שניתן היה לשאול ולאתגר את מי שטען ששמע

---

4 של"ג כותב ש"יש מפרשים: זִכְרוֹ – ריחו". פירוש זה מסתמך על ישעיהו סו, ג: מַזְכִּיר לְבֹנָה מְבָרֵךְ אָוֶן. בפרושו לפסוק וְהִקְטִיר הַכֹּהֵן אֶת־אַזְכָּרָתָהּ הַמִּזְבֵּחָה־אִשֶּׁה רֵיחַ נִיחֹחַ, לה' (ויקרא ב, ב) כותב של"ג כי לשרש ז-כ-ר. יש גם "הוראה של הרחה", ומביא שני פסוקים: האחד הוא הפסוק המובא כאן למעלה מהושע, יד, ח. פסוק נוסף הוא: יִזְכֹּר כָּל־מִנְחֹתֶךָ; וְעוֹלָתְךָ יְדַשְּׁנֶה סֶלָה. (תהילים כ, ד). של"ג טוען כי הלבונה – סוג של קטורת – נקראת גם אזכרה, ומביא כראיה את הפסוק וְהָיְתָה לַלָּחֶם לְאַזְכָּרָה, אִשֶּׁה לה'. (ויקרא כד, ג).

5 W. J. Ong, *Orality and Literacy. The Technologies of the Word*. London and New York 1982, p. 96.

את הדברים שמסר, דבר שלא היה ניתן לעשות עם מה שנמסר בכתב והיה מוּעד לזיוף. זאת ועוד: שמיעתם בפומבי של דברים שנכתבו בספר היא שהעניקה להם תוקף מחייב. בעוד שהשמיעה היא פעולה ציבורית, קריאה היא עניין פרטי. בחברות מסורתיות היה אפוא להקראה בציבור מעמד גבוה יותר מזה של קריאה ללא קול. על כך ניתן ללמוד גם מהציווי המפורש של משה לעם לקרוא את התורה בפומבי: בְּבוֹא כָל־יִשְׂרָאֵל לֵרָאוֹת אֶת־פְּנֵי ה׳ אֱלֹהֶיךָ בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחָר: תִּקְרָא אֶת־הַתּוֹרָה הַזֹּאת נֶגֶד כָּל־יִשְׂרָאֵל־בְּאָזְנֵיהֶם. (דברים לא, יא). על כך גם מלמד מימוש הציווי במעמד הקראתה הפומבית של התורה על ידי עזרא: וַיִּקְרָא־בוֹ לִפְנֵי הָרְחוֹב אֲשֶׁר לִפְנֵי שַׁעַר־הַמַּיִם, מִן־הָאוֹר עַד־מַחֲצִית הַיּוֹם־נֶגֶד הָאֲנָשִׁים וְהַנָּשִׁים וְהַמְּבִינִים; וְאָזְנֵי כָל־הָעָם, אֶל־סֵפֶר הַתּוֹרָה. (נחמיה ח, ג).

* * *

בשפת המקרא זִכָּרוֹן איננו מתייחס למה שזוכרים, אלא לֵיש שתפקידו הוא להזכיר (באנגלית: Memorial). במשמעות זו המילה זִכָּרוֹן מופיעה במקומות נוספים במקרא:

> וְהָיָה לְךָ לְאוֹת עַל־יָדְךָ וּלְזִכָּרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ ... (שמות יג, ט)

> וַיָּשֶׂם אֹתָם עַל כִּתְפֹת הָאֵפֹד־אַבְנֵי זִכָּרוֹן לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה׳ אֶת מֹשֶׁה. (שמות לט, ז)

> [...] וְהָיוּ הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה לְזִכָּרוֹן לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל־עַד־עוֹלָם.
> (יהושע ד, ז)

> וַיִּקַּח מֹשֶׁה וְאֶלְעָזָר הַכֹּהֵן אֶת־הַזָּהָב מֵאֵת שָׂרֵי הָאֲלָפִים וְהַמֵּאוֹת; וַיָּבִאוּ אֹתוֹ אֶל־אֹהֶל מוֹעֵד, זִכָּרוֹן לִבְנֵי־יִשְׂרָאֵל לִפְנֵי ה׳.
> (במדבר לא, נד)

> וְהָיָה הַיּוֹם הַזֶּה לָכֶם לְזִכָּרוֹן וְחַגֹּתֶם אֹתוֹ חַג לַיהוָה לְדֹרֹתֵיכֶם, חֻקַּת עוֹלָם תְּחָגֻּהוּ. (שמות יב, יד)

אבני הזיכרון מזכירות באמצעות הכתוב עליהן את שמות שבטי ישראל: וְהָאֲבָנִים עַל־שְׁמֹת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל הֵנָּה, שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה־עַל־שְׁמֹתָם פִּתּוּחֵי חֹתָם אִישׁ עַל־שְׁמוֹ לִשְׁנֵים עָשָׂר שָׁבָט. (שמות לט, יד). הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה שלקחו בני ישראל מתוך הירדן עם כניסתם לארץ כנען והוצבו בגלגל (יהושע ד, כ) היו

זִכָּרוֹן לחציית הירדן. "זִכָּרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ" הן הטוטפות הנזכרות מספר פסוקים אחר כך (שמות יג, טז). הזהב היה זִכָּרוֹן למלחמת הקודש במדיינים. לעומת יֵשים אלה, שהם מוחשיים בחומריותם, היום שהיה לְזִכָּרוֹן הוא היום שזוכר ומזכיר מדי שנה. החובה המנוסחת בפסוק זָכוֹר אֶת־הַיּוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר יְצָאתֶם מִמִּצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים. (דברים יג, ג) היא לציין מדי שנה את היום שהיה לְזִכָּרוֹן.

בעברית המודרנית, כמו באנגלית, המילה זיכרון מתייחסת לדבר שזוכרים. בעברית המקראית, לעומת זאת, זִכָּרוֹן הוא אמצעי שמזכיר את מה שלא בהכרח זוכרים באופן אישי.[6] במובן זה הזִכָּרוֹן הוא סימן, מה שבא לידי ביטוי מובהק בשימוש בתקבולת נרדפת כמו בפסוק וְהָיָה לְךָ לְאוֹת עַל־יָדֶךָ, וּלְזִכָּרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ. (שמות יג, ט).

ניסוח אחר של הרעיון נמצא בסיפור קורח ובני עדתו, שבסופו בלעה האדמה את העדה המורדת ואש כילתה את אלו שביקשו להקטיר קטורת. על פי הכתוב, הזִכָּרוֹן הוא אזהרה לעתיד:

> **א** וַיְדַבֵּר ה׳ אֶל־מֹשֶׁה לֵּאמֹר. **ב** אֱמֹר אֶל־אֶלְעָזָר בֶּן־אַהֲרֹן הַכֹּהֵן, וְיָרֵם אֶת־הַמַּחְתֹּת מִבֵּין הַשְּׂרֵפָה וְאֶת־הָאֵשׁ זְרֵה־הָלְאָה: כִּי קָדֵשׁוּ. **ג** אֵת מַחְתּוֹת הַחַטָּאִים הָאֵלֶּה בְּנַפְשֹׁתָם, וְעָשׂוּ אֹתָם רִקָּעֵי פַחִים צִפּוּי לַמִּזְבֵּחַ־־כִּי־הִקְרִיבָם לִפְנֵי־יְהוָה, וַיִּקְדָּשׁוּ; וְיִהְיוּ לְאוֹת לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל. **ד** וַיִּקַּח אֶלְעָזָר הַכֹּהֵן אֵת מַחְתּוֹת הַנְּחֹשֶׁת, אֲשֶׁר הִקְרִיבוּ, הַשְּׂרֻפִים; וַיְרַקְּעוּם, צִפּוּי לַמִּזְבֵּחַ. **ה** זִכָּרוֹן לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל, לְמַעַן אֲשֶׁר לֹא־יִקְרַב אִישׁ זָר אֲשֶׁר לֹא מִזֶּרַע אַהֲרֹן הוּא, לְהַקְטִיר קְטֹרֶת לִפְנֵי יְהוָה; (במדבר יז)

ביטוי קיצוני לגישה אנתרופומורפית לאלוהים כיֵשוּת זוכרת ניתן למצוא בסיפור המבול, שם מציין הכתוב כי לאחר שוך המבול קובע אלוהים אות, הוא הקשת בענן, שיזכיר לו את ההבטחה שנתן לאנושות שלא יביא עוד מבול. המפתיע בסיפור הוא שעל פיו אלוהים מודה בכך שהוא מודע לאפשרות שישכח את הבטחתו, וכי הוא זקוק לתזכורת בדמות האות שקבע בשמים:

> **יג** אֶת־קַשְׁתִּי נָתַתִּי בֶּעָנָן; וְהָיְתָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵין הָאָרֶץ.
> **יד** וְהָיָה בְּעַנְנִי עָנָן עַל־הָאָרֶץ, וְנִרְאֵתָה הַקֶּשֶׁת בֶּעָנָן. **טו** וְזָכַרְתִּי

6 ראוי לציין כי בספרו החלוצי בנושא הזיכרון היהודי, יוסף חיים ירושלמי מטפל בזיכרון במקרא וזאת במובן שיש למילה בעברית (ובאנגלית) המודרנית: י׳ ח׳ ירושלמי, **זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי**, תל אביב 1988, עמ׳ 28.

אֶת־בְּרִיתִי, אֲשֶׁר בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם, וּבֵין כָּל־נֶפֶשׁ חַיָּה, בְּכָל־בָּשָׂר;
וְלֹא־יִהְיֶה עוֹד הַמַּיִם לְמַבּוּל לְשַׁחֵת כָּל־בָּשָׂר. **טז** וְהָיְתָה הַקֶּשֶׁת
בֶּעָנָן; וּרְאִיתִיהָ לִזְכֹּר בְּרִית עוֹלָם, בֵּין אֱלֹהִים וּבֵין כָּל־נֶפֶשׁ
חַיָּה בְּכָל־בָּשָׂר אֲשֶׁר עַל־הָאָרֶץ. **יז** וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל־נֹחַ: זֹאת
אוֹת־הַבְּרִית אֲשֶׁר הֲקִמֹתִי בֵּינִי וּבֵין כָּל־בָּשָׂר אֲשֶׁר עַל־הָאָרֶץ.
(בראשית ט)

במובנו המקראי, זִכָּרוֹן הוא תוצאה של כוונת מכוון. כסימן שנועד להמחיש רעיון מופשט, הזִכָּרוֹן הוא מנגנון של הנחלת הסיפור לדורות הבאים. בהקשר זה, 'לזכור' פירושו העברתו של הסיפור מאב לבן: וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר: בַּעֲבוּר זֶה עָשָׂה ה' לִי בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם. (שמות יג, ח). מנגנון ההנחלה מבוסס על המעמד המיוחד שהיה בתרבות שבעל פה לדברים שנזכרו על ידי כך שעברו מדור לדור. כך בשירת האזינו: זְכֹר יְמוֹת עוֹלָם, בִּינוּ שְׁנוֹת דֹּר־וָדֹר; שְׁאַל אָבִיךָ וְיַגֵּדְךָ, זְקֵנֶיךָ וְיֹאמְרוּ לָךְ. (דברים לב, ז). מנגנון ההנחלה בעל פה היה מעוגן בפונקציה הסמיוטית של הזִכָּרוֹן כ'אות'. 'בַּיּוֹם הַהוּא', הוא היום שהיה לְזִכָּרוֹן, צריך היה האב לקיים את מצוות 'וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ'. בעצם קיומו האות הוא מנגנון להעברת ידע בין־דורי. לכך התייחס יהושע בהסבר שנתן לציווי שציווה לקחת מהירדן את שתים עשרה האבנים שתוצבנה מאוחר יותר בגלגל:

ו לְמַעַן תִּהְיֶה זֹאת אוֹת־בְּקִרְבְּכֶם: כִּי־יִשְׁאָלוּן בְּנֵיכֶם מָחָר לֵאמֹר,
מָה הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה לָכֶם. **ז** וַאֲמַרְתֶּם לָהֶם, אֲשֶׁר נִכְרְתוּ מֵימֵי
הַיַּרְדֵּן מִפְּנֵי אֲרוֹן בְּרִית־יְהוָה־בְּעָבְרוֹ בַּיַּרְדֵּן, נִכְרְתוּ מֵי הַיַּרְדֵּן;
וְהָיוּ הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה לְזִכָּרוֹן לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל עַד־עוֹלָם. (יהושע ד)

תוחלת החיים של הזִכָּרוֹן (במשמעותו המקראית) אינה מוגבלת על ידי סופיות חיי האדם שימיו קצובים וקִצו הוא עניין של זמן בלבד. החומריות של אבן ומתכת מבטיחה כי הזִכָּרוֹן יישמר לדורות. עיגונו של הזִכָּרוֹן בזמן מובטח על ידי המחזוריות הקבועה של לוח השנה. ג'יימס יאנג היטיב לנסח את העוצמה שיש לימי שנה בדמיון האנושי: "כי רק הזמן, היצוק בתבנית של תנועות כדור הארץ סביב השמש, ושל הירח סביב כדור הארץ, מבטיח לחזור על מתכונתו לנצח".[7]

7 J. E. Young. 'When a Day Remembers. A Performative History of Yom HaShoah', *History and Memory* 2(2) 1990, p. 54.

הסמכות של יֵשִׁים שונים להזכיר היא נגזרת של המוסכמה התרבותית שהם זוכרים את מה שהם אמורים להזכיר לדורות הבאים. המפתח ליכולתם לזכור היא הסינכרוניזציה של יֵשִׁים אלה עם האירועים שהם אמורים לזכור. בעבור בני אדם ברור כי היכולת שלהם לזכור תלויה בכך שהם חוו את האירועים האלה. הסינכרוניזציה מתבטאת במקרה זה בסימולטניות: ה'אני הזוכר' חווה את האירוע בזמן התרחשותו באופן בלתי־אמצעי. בהשאלה הדבר נכון גם לגבי יֵשִׁים פיזיים המוגדרים בלשון המקראית זִכָּרוֹן, כמו הזהב שנלקח שלל במלחמה נגד המדיינים והובא לאהל מועד או הנחושת של המחתות שהייתה לציפוי למזבח. העיקרון שעליו מבוססת המוסכמה התרבותית הוא פשוט: משום שחומר הגלם של הזִכָּרוֹן (במשמעות המקראית של המונח) היה חלק מהאירוע, הזִכָּרוֹן זוכר ומזכיר אותו. במקרה כזה היכולת לזכור מבוססת על הסימולטניות עם האירוע שנשמרת בחומריות של הזִכָּרוֹן. לגבי ימים שמוטל עליהם לזכור, הסנכרון מתבטא בסימולטניות עם התאריך החוזר מדי שנה בלוח השנה, ולא עם האירוע עצמו.

* * *

הרעיון שיֵשׁ שאינו אנושי יכול לזכור ולהזכיר נמצא בבסיס התפיסה לפיה היֵשׁ הזה הוא עֵד. ההתייחסות ליֵשׁ חומרי כאל עֵד שמעיד לדורות הבאים היא מטפורית, אך בעיקרון אין היא שונה מהנוהג המודרני של אישור תקפותו של חוזה באמצעות מסמך כתוב שחתום על ידי הצדדים. הכתוב מבחין באופן חד־משמעי בין זִכָּרוֹן ובין עֵד: במקרים שמוזכרת המילה זִכָּרוֹן לא מופיעה המילה עֵד, ולהפך. בהקשר של הדיון ביֵשׁ חומרי, הוראת המילה עֵד היא חפץ שמשמש כראיה להכרזה חגיגית על התחייבות.[8] אך בעוד שהזִכָּרוֹן זוכר ומזכיר לזכור, העֵד הוא אות אזהרה מפני הפרת הסכמים. עניין האזהרה מתברר מהשימוש בעברית המקראית במילה הַעִיד בהוראת הזהיר:

> וַיֹּאמֶר אֵלָיו יְהוּדָה לֵאמֹר: הָעֵד הֵעִד בָּנוּ הָאִישׁ לֵאמֹר לֹא־תִרְאוּ פָּנַי בִּלְתִּי אֲחִיכֶם אִתְּכֶם. (בראשית מג, ג)

> וַיֹּאמֶר ה' אֶל־מֹשֶׁה, רֵד הָעֵד בָּעָם: פֶּן־יֶהֶרְסוּ אֶל־ה' לִרְאוֹת, וְנָפַל מִמֶּנּוּ רָב. (שמות יט, כא)

---

8 ראו: עֵד, **אנציקלופדיה מקראית**.

ז כִּי הָעֵד הַעִדֹּתִי בַּאֲבוֹתֵיכֶם בְּיוֹם הַעֲלוֹתִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם
וְעַד־הַיּוֹם הַזֶּה הַשְׁכֵּם וְהָעֵד, לֵאמֹר: שִׁמְעוּ בְּקוֹלִי. **ח** וְלֹא
שָׁמְעוּ, וְלֹא־הִטּוּ אֶת־אָזְנָם, וַיֵּלְכוּ אִישׁ בִּשְׁרִירוּת לִבָּם הָרָע;
וָאָבִיא עֲלֵיהֶם אֶת־כָּל־דִּבְרֵי הַבְּרִית־הַזֹּאת אֲשֶׁר־צִוִּיתִי לַעֲשׂוֹת־
וְלֹא עָשׂוּ. (ירמיהו יא, ז-ח)

ההסתמכות על ה׳ כעֵד בנסיבות שהיה להן אופי הצהרתי של הכרזה חגיגית הייתה נהוגה בתקופת המקרא בישראל:

וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם עֵד ה׳ בָּכֶם, וְעֵד מְשִׁיחוֹ הַיּוֹם הַזֶּה־כִּי לֹא
מְצָאתֶם בְּיָדִי מְאוּמָה; וַיֹּאמֶר, עֵד. (שמואל א יב, ה)

וְהֵמָּה, אָמְרוּ אֶל־יִרְמְיָהוּ, יְהִי ה׳ בָּנוּ, לְעֵד אֱמֶת וְנֶאֱמָן:
(ירמיהו מב, ה)

הנוהג להעיד ביֵש חומרי מונח ביסוד סיפורים מקראיים שעניינם הסכמים שיש להם תוקף של ברית. דוגמה לכך היא סיפור המזבח שבנו השבטים גד וראובן בצד המזרחי של הירדן. לטענתם, המזבח לא נועד להקרבת קרבנות, אלא לשמש עֵד להיותם חלק מברית השבטים השותפים לעבודת ה׳:

כו וַנֹּאמֶר־נַעֲשֶׂה־נָּא לָנוּ לִבְנוֹת אֶת־הַמִּזְבֵּחַ: לֹא לְעוֹלָה, וְלֹא
לְזָבַח. **כז** כִּי עֵד הוּא בֵּינֵינוּ וּבֵינֵיכֶם וּבֵין דֹּרוֹתֵינוּ אַחֲרֵינוּ, לַעֲבֹד
אֶת־עֲבֹדַת יְהוָה לְפָנָיו, בְּעֹלוֹתֵינוּ וּבִזְבָחֵינוּ וּבִשְׁלָמֵינוּ: וְלֹא־
יֹאמְרוּ בְנֵיכֶם מָחָר לְבָנֵינוּ, אֵין־לָכֶם חֵלֶק בַּיהוָה. **כח** וַנֹּאמֶר־
וְהָיָה כִּי־יֹאמְרוּ אֵלֵינוּ וְאֶל־דֹּרֹתֵינוּ מָחָר; וְאָמַרְנוּ רְאוּ אֶת־תַּבְנִית
מִזְבַּח ה׳ אֲשֶׁר־עָשׂוּ אֲבוֹתֵינוּ, לֹא לְעוֹלָה וְלֹא לְזָבַח־־כִּי־עֵד הוּא
בֵּינֵינוּ וּבֵינֵיכֶם. (יהושע כב)

הקמת מזבח כדי שישמש עֵד הייתה פעולת מנע חד־צדדית של שבטי עבר־הירדן. הנוהג הרווח היה האצלת סמכות ליֵש פיזי לשמש עֵד בהסכמת שני הצדדים הכורתים ברית ומכירים בסמכות של יֵש הפיזי לשמש עֵד. דוגמה מוכרת היא סיפור הברית שכרתו יעקב ולבן:

מד וְעַתָּה לְכָה נִכְרְתָה בְרִית־אֲנִי וָאָתָּה; וְהָיָה לְעֵד בֵּינִי וּבֵינֶךָ.
מה וַיִּקַּח יַעֲקֹב אָבֶן; וַיְרִימֻהָ מַצֵּבָה. **מו** וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב לְאֶחָיו
לִקְטוּ אֲבָנִים, וַיִּקְחוּ אֲבָנִים וַיַּעֲשׂוּ־גָל; וַיֹּאכְלוּ שָׁם עַל־הַגָּל. **מז**
וַיִּקְרָא־לוֹ לָבָן יְגַר שָׂהֲדוּתָא; וְיַעֲקֹב קָרָא לוֹ גַּלְעֵד. **מח** וַיֹּאמֶר

לָבָן, הַגַּל הַזֶּה עֵד בֵּינִי וּבֵינֶךָ הַיּוֹם; עַל־כֵּן קָרָא־שְׁמוֹ גַּלְעֵד.
(בראשית לא)

כפי שמתברר בהמשך הפרק, גם המצבה נועדה לשמש כעֵדָה, כך שלברית שנכרתה בין יעקב ולבן היו שני עֵדים בנוף המקומי:

עֵד הַגַּל הַזֶּה וְעֵדָה הַמַּצֵּבָה: אִם־אָנִי לֹא־אֶעֱבֹר אֵלֶיךָ אֶת־הַגַּל הַזֶּה, וְאִם־אַתָּה לֹא־תַעֲבֹר אֵלַי אֶת־הַגַּל הַזֶּה וְאֶת־הַמַּצֵּבָה הַזֹּאת לְרָעָה. (בראשית נד, נב)

בלשונו של שד"ל, העֵדים הם "סימנים העומדים לדורות". האצלת הסמכות לגל אבנים או למצבה להעיד יוצקת את המחויבות המילולית של שני הצדדים לברית בתבנית חומרית שיש לה, כך ההנחה, קיום לדורות. עקרון הפעולה מבוסס על המוסכמה התרבותית שהיֵש הפיזי הוא עֵד שמיעה: הוא היה נוכח בעת כריתת הברית ו'שמע' את השבועה שנשבעו שני הצדדים. לראיה פִּשרה של האבן שהציב יהושע לאחר שכרת את הברית בין העם ואלוהיו:

כה וַיִּכְרֹת יְהוֹשֻׁעַ בְּרִית לָעָם בַּיּוֹם הַהוּא; וַיָּשֶׂם לוֹ חֹק וּמִשְׁפָּט בִּשְׁכֶם. **כו** וַיִּכְתֹּב יְהוֹשֻׁעַ אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה בְּסֵפֶר תּוֹרַת אֱלֹהִים; וַיִּקַּח אֶבֶן גְּדוֹלָה וַיְקִימֶהָ שָׁם, תַּחַת הָאַלָּה אֲשֶׁר בְּמִקְדַּשׁ ה'. **כז** וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ אֶל־כָּל־הָעָם, הִנֵּה הָאֶבֶן הַזֹּאת תִּהְיֶה־בָּנוּ לְעֵדָה־כִּי־הִיא שָׁמְעָה אֵת כָּל־אִמְרֵי ה', אֲשֶׁר דִּבֶּר עִמָּנוּ; וְהָיְתָה בָכֶם לְעֵדָה פֶּן־תְּכַחֲשׁוּן בֵּאלֹהֵיכֶם. (יהושע כד)

סיפור כריתת הברית בשכם מדגיש את החשיבות שמיוחסת בתרבות שבעל פה לעֵד שמקור הסמכות שלו הוא ההסתמכות על הדברים ששמע: הדברים נכתבו בספר תורת אלוהים, אך האבן הגדולה משמשת עֵדָה, בתוקף זה כִּי־הִיא שָׁמְעָה אֵת כָּל־אִמְרֵי ה'. כאשר מדובר בכריתת ברית, כמו בין יעקב ללבן או בין העם ובין אלוהיו, האבנים שהוצבו כעדים לכריתת הברית הן גם מראי מקום שמקדשים את המקום במונחי הברית שנכרתה שם.

במקביל נמצא במקרא גם עֵד שאופייני לתרבות של כתב. שירת **האזינו** שנאמרה על ידי משה לעם לפני הכניסה לארץ היא אזהרה לעם שלא יפר את הברית עם אלוהים. בתחילת השירה מופיעה ההכרזה על השמים ועל הארץ כעל עדים לברית בין העם ואלוהיו: הַאֲזִינוּ הַשָּׁמַיִם וַאֲדַבֵּרָה; וְתִשְׁמַע

הָאָרֶץ אִמְרֵי־פִי. (דברים לב, א).[9] החידוש הוא בכך שכפי שמסביר אלוהים למשה קודם לכן, לא רק השמיים והארץ, אלא השירה עצמה היא עֵד לברית, ולכן יש להעלות אותה על הכתב כדי שלא תישכח על ידי הדורות הבאים. בתרבות שבעל פה, אין מניעה למסור את השירה מדור לדור. הדרישה להעלות את השירה על הכתב כדי שלא תישכח מעידה על שינוי פרדיגמה תרבותית המתבטא במעבר לתרבות של כתב, שבה יש למסמך הכתוב תפקיד מרכזי בתהליך הבין־דורי של העברת מידע:

> **יט** וְעַתָּה כִּתְבוּ לָכֶם אֶת־הַשִּׁירָה הַזֹּאת וְלַמְּדָהּ אֶת־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל, שִׂימָהּ בְּפִיהֶם: לְמַעַן תִּהְיֶה־לִּי הַשִּׁירָה הַזֹּאת לְעֵד־בִּבְנֵי יִשְׂרָאֵל. **כ** כִּי־אֲבִיאֶנּוּ אֶל־הָאֲדָמָה אֲשֶׁר־נִשְׁבַּעְתִּי לַאֲבֹתָיו, זָבַת חָלָב וּדְבַשׁ, וְאָכַל וְשָׂבַע וְדָשֵׁן; וּפָנָה אֶל־אֱלֹהִים אֲחֵרִים וַעֲבָדוּם, וְנִאֲצוּנִי וְהֵפֵר אֶת־בְּרִיתִי. **כא** וְהָיָה כִּי־תִמְצֶאן אֹתוֹ רָעוֹת רַבּוֹת וְצָרוֹת, וְעָנְתָה הַשִּׁירָה הַזֹּאת לְפָנָיו לְעֵד, כִּי לֹא תִשָּׁכַח מִפִּי זַרְעוֹ: (דברים לא)

* * *

ניתן לראות בסיפור המקראי על הברית שכרתו יעקב ולבן גם מדרש על שמו של גל האבנים. הגַּלְעֵד שהקימו יעקב ולבן הוא היחידי הנזכר בשם זה במקרא, דבר שמצביע אולי על כך שאין מדובר במונח גנרי. הגַּלְעֵד הוא עֵד בנוף. אך האם ייתכן שבלשון המקרא נמצא גם מילה לעֵד בזמן? בעוד שהזִּכָּרוֹן מופיע במרחב או בזמן, העֵד במשמעות של אזהרה לעתיד על קיום הסכם או ברית מופיע רק כחפץ במרחב, או כשירה בספר, אך אין התייחסות מפורשת וברורה לעֵד בזמן.

מועמד אפשרי לתפקיד העֵד בזמן הוא המוֹעֵד, שם עצם המורה על זמן ומכיל את המילה עֵד: ראוי לציין שאחד התפקידים של האות העברית מ הוא ליצור שמות עצם. בניגוד לגַּלְעֵד, שפשוטו של הכתוב מבאר את משמעו באמצעות התייחסות מפורשת לשתי המילים גַּל ועֵד, הרי שאין התייחסות ישירה כזו במקרא למילה מוֹעֵד. בעברית המקראית, כמו גם

9 לעניין השמים והארץ ראו גם ישעיהו א, ב: שִׁמְעוּ שָׁמַיִם וְהַאֲזִינִי אָרֶץ, כִּי יְהוָה דִּבֵּר. לנושא השימוש בטבע ובמלים כעדים בשירת האזינו ראו: א׳ הראל פיש, **שירת מקרא: עדות ופוליטיקה**, רמת גן 1993, עמ׳ 73-74. ראו גם: F. M. Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic: Essays in the History of the Religion of Israel*, Cambridge, Mass. 1973, p. 188.

בעברית החדשה, מוֹעֵד מציין זמן שנקבע מראש: הֲיִפְלֵא מה׳ דָּבָר; לַמּוֹעֵד אָשׁוּב אֵלֶיךָ כָּעֵת חַיָּה־וּלְשָׂרָה בֵן. (בראשית יח, יד); כִּי עוֹד חָזוֹן לַמּוֹעֵד, וְיָפֵחַ לַקֵּץ וְלֹא יְכַזֵּב; אִם־יִתְמַהְמָהּ, חַכֵּה־לוֹ־כִּי־בֹא יָבֹא, לֹא יְאַחֵר. (חבקוק ב, ג). במובנו זה, מוֹעֵד משמעו זמן מיועד, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בפסוק: וַיֵּלֶךְ עֲמָשָׂא לְהַזְעִיק אֶת־יְהוּדָה; וַיֹּא֖חֶר מִן־הַמּוֹעֵד אֲשֶׁר יְעָדוֹ. (שמואל ב כ, ה). במהלך הדיון בשורש ק-צ-ץ בספרו **אוצר השורשים הכללי** שכתב יצחק בן דוד זיבנברגר באמצע המאה ה־19 הוא השתמש בצירוף "זמן מיועד" לציון הקץ, ומסתמך על הפסוק: וּשְׁנֵיהֶם הַמְּלָכִים לְבָבָם לְמֵרָע וְעַל־שֻׁלְחָן אֶחָד כָּזָב יְדַבֵּרוּ וְלֹא תִצְלָח כִּי עוֹד קֵץ לַמּוֹעֵד. (דניאל יא, כז).

במקרא המילה מוֹעֵד מציינת ימים מיוחדים שבהם קראו מקראי קודש (ויקרא כג, א). במשמעות הרחבה של המילה, הוראתה היא הרגלים, השבתות, ואף ראשי החודש: חָדְשֵׁיכֶם וּמוֹעֲדֵיכֶם שָׂנְאָה נַפְשִׁי, הָיוּ עָלַי לָטֹרַח; נִלְאֵיתִי נְשֹׂא. (ישעיהו א, יד); וְהִשְׁבַּתִּי כָּל־מְשׂוֹשָׂהּ, חַגָּהּ חָדְשָׁהּ וְשַׁבַּתָּהּ וְכֹל מוֹעֲדָהּ. (הושע ב, יג). בין המועדים הבולטים במקרא נמצא את הימים בלוח השנה המיועדים לשמש זִכָּרוֹן: וְהָיָה הַיּוֹם הַזֶּה לָכֶם לְזִכָּרוֹן וְחַגֹּתֶם אֹתוֹ חַג לה׳ לְדֹרֹתֵיכֶם חֻקַּת עוֹלָם תְּחָגֻּהוּ (שמות יב, יד). אך למרות הקשר התוכני הברור ביניהן אין המילים מוֹעֵד וזִכָּרוֹן נקרות יחדיו במקרא. בה בעת אין במקרא כל התייחסות מפורשת למוֹעֵד המשמש עֵד.

בלשון המקרא יש מקום בולט לצירוף המלים אֹהֶל מוֹעֵד המתייחס למבנה הפולחני שליווה על פי התורה את בני ישראל במסעם במדבר, ונודע גם בשמו משכן.[10] פרשנות מקובלת למשמעות צרוף המלים אֹהֶל־מוֹעֵד מתייחסת לתפקודו כמקום התוועדות, שם נועד אלוהים עם משה והעם, כפי שמתברר בפסוק:[11]

---

10 הדיון כאן אינו עוסק בשאלה האם המשכן או האֹהל הם מבנה אחד בעל שמות שונים או במבנים שונים. לעניין זה כדאי לציין שבתורה המלים אהל ומשכן הן מילים נרדפות: מַה טֹּבוּ אֹהָלֶיךָ יַעֲקֹב מִשְׁכְּנֹתֶיךָ יִשְׂרָאֵל. (במדבר כד, ה). לתיעוד מקיף של מכלול ההיקרויות של צירופי המלים ראו: ג׳ בן יעקב, 'משכן העדות ואהל מועד', **האוצר** א, אדר תשע"ז, רנ"ה-רס"ז. כמו כן יש לשים לכך שהתורה מביאה שתי גרסאות שונות. האחת אֹהֶל מוֹעֵד הנמצא מחוץ למחנה (שמות לג, ז), השנייה היא אֹהֶל מוֹעֵד הנמצא במרכזו (במדבר ב, יז). על פי ישראל קנוהל מדובר בשתי גישות שונות לקשר שבין האל ובין העם. הגישה האחת היא אֹהֶל מועד נבואי: אהל מועד כמקום להתגלות נבואית שנגיש ל"כָּל־מְבַקֵּשׁ יְהוָה" (שם, שם.) הגישה השנייה היא אֹהֶל מועד כהני: אהל מועד כמקום להקרבת קרבנות שהגישה אליו מוגבלת לכוהנים בלבד: י׳ קנוהל, **ריבוי פנים באמונת הייחוד**, תל אביב 1995, עמ׳ 26-27.

11 תרגומים חדשים לאנגלית של התנ"ך (כמו ESV ו־NIV), מתרגמים אֹהֶל מועד כאֹהֶל הפגישה (tent of meeting).

מב עֹלַת תָּמִיד לְדֹרֹתֵיכֶם פֶּתַח אֹהֶל־מוֹעֵד לִפְנֵי ה׳, אֲשֶׁר אִוָּעֵד לָכֶם שָׁמָּה לְדַבֵּר אֵלֶיךָ שָׁם. **מג** וְנֹעַדְתִּי שָׁמָּה לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל; וְנִקְדַּשׁ בְּכְבֹדִי. (שמות כט)

אבן עזרא מדגיש את היבט הזמן כאשר הוא קושר בין מוֹעֵד כזמן מיועד ובין אֹהֶל־מוֹעֵד כמקום התוועדות בפרושו לשמות כט: "הנה פירש טעם למה נקרא אהל מועד. לכם – לישראל. וככה קריאת העדה".[12] פרשנותו נסמכת על הפסוק: וַיָּקָמוּ לִפְנֵי מֹשֶׁה וַאֲנָשִׁים מִבְּנֵי־יִשְׂרָאֵל חֲמִשִּׁים וּמָאתָיִם, נְשִׂיאֵי עֵדָה קְרֻאֵי מוֹעֵד, אַנְשֵׁי־שֵׁם. (במדבר טז, ב).

המקרא מציין מפורשות כי אֹהֶל־מוֹעֵד הוא גם מקומה של הָעֵדוּת. במקביל לצירוף אֹהֶל־מוֹעֵד מופיעים במקרא גם הצירופים אֹהֶל הָעֵדוּת ומִשְׁכַּן הָעֵדוּת בהתייחסות למוסד הפולחני המרכזי של בני ישראל: וַיְהִי מִמָּחֳרָת וַיָּבֹא מֹשֶׁה אֶל אֹהֶל הָעֵדוּת וְהִנֵּה פָרַח מַטֵּה־אַהֲרֹן לְבֵית לֵוִי וַיֹּצֵא פֶרַח וַיָּצֵץ צִיץ וַיִּגְמֹל שְׁקֵדִים. (במדבר יז, כג); וְהַלְוִיִּם יַחֲנוּ סָבִיב לְמִשְׁכַּן הָעֵדֶת וְלֹא־יִהְיֶה קֶצֶף עַל־עֲדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְשָׁמְרוּ הַלְוִיִּם אֶת־מִשְׁמֶרֶת מִשְׁכַּן הָעֵדוּת. (במדבר א, נג). צירופי הלשון אֹהֶל הָעֵדוּת ומִשְׁכַּן הָעֵדוּת מעלים שתי שאלות: אחת, מה היא עֵדוּת זו. השנייה היא מה פירושה של ההקבלה הלשונית בין עֵדוּת ומוֹעֵד.

על פי הכתוב, הָעֵדוּת היא לוחות האבן שנכתבו עליהן הדיברות שניתנו למשה במעמד הר סיני: וַיִּתֵּן אֶל־מֹשֶׁה כְּכַלֹּתוֹ לְדַבֵּר אִתּוֹ בְּהַר סִינַי שְׁנֵי לֻחֹת הָעֵדֻת־לֻחֹת אֶבֶן כְּתֻבִים בְּאֶצְבַּע אֱלֹהִים. (שמות לא, יח). שני הלוחות הושמו בארון שקיבל את השם אֲרוֹן הָעֵדוּת: וְנָתַתָּ אֶת־הַכַּפֹּרֶת עַל־הָאָרֹן מִלְּמָעְלָה וְאֶל־הָאָרֹן תִּתֵּן אֶת־הָעֵדֻת אֲשֶׁר אֶתֵּן אֵלֶיךָ. (שמות כה, כא; ראו גם: שמות כו, לג; יהושע ד, טז). את הלוחות הראשונים שבר משה, והָלוחות שהכתוב מדבר עליהם הם לוחות האבן השניים שפיסל משה במצוות האלוהים, ועליהם כתב את דִּבְרֵי הַבְּרִית־עֲשֶׂרֶת הַדְּבָרִים. (שמות לד, ח).

הקשר שבין הָעֵדוּת ובין הברית מתברר בצירוף המלים לוחות הברית: בַּעֲלֹתִי הָהָרָה לָקַחַת לוּחֹת הָאֲבָנִים לוּחֹת הַבְּרִית אֲשֶׁר־כָּרַת ה׳ עִמָּכֶם; (דברים ט, ט). הקבלה זאת הביאה חוקרי מקרא לטעון כי המונח עדות, שניקרה כ־50 פעמים במקרא, פירושו ברית או הסכם.[13] חוקר הלשון שלמה מורג

12 ראו בן יעקב, שם, הערה יח.

13 ראו: Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic*, p. 300. לעניין זה ראו את תרגום המילה 'עדות' לאנגלית כ־agreement: F. van Koppen and K. van der Toorn, 'Agreement', in: K. van der Toorn, B. Becking, P. W. van der Horst (eds.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Leiden 1995.. ראו גם את

טוען כי המדובר בהכללה שאינה מדויקת, וכי המילה עדות קשורה במקרא לברית אך ורק באותם צירופים שהמרכיב הראשון שלהם הוא ארון או לוחות.[14] העובדה שהקשר בין הברית והעדות מתקיים רק בהתייחסות ליֵשִׁים פיזיים, הם הלוחות והארון שבו נמצאים הלוחות, מעלה את השאלה האם הָעֵדוּת היא הלוחות עצמן. לעומת הטיעון כי אין מענה מדויק וברור לשאלה,[15] פשוטו של הכתוב מלמד כי אין צורך להפריד בין הברית ובין הלוחות: הָעֵדוּת היא הברית הכתובה באבן – שנעשתה כך לחלק מהמרקם הפיזי של לוח האבן: הָעֵדוּת כוללת הן את היֵש הפיזי המשמש כעֵד, והן אֵת דִּבְרֵי הַבְּרִית־עֲשֶׂרֶת הַדְּבָרִים. (שמות לד, ח). במובן זה, הָעֵדוּת היא בו־זמנית המסמן ומסומן. בהשוואה, סיפור הברית שכרת יהושע עושה הבחנה ברורה בין האבן הגדולה המשמשת כעֵדָה ובין הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה שכתב יהושע בְּסֵפֶר תּוֹרַת אֱלֹהִים. (יהושע כד, כו). בסיפור הלוחות, לעומת זאת, הָעֵדוּת היא העֵד שמעיד על עצמו כשהוא עצמו משמש ראיה.

בסיפור הברית שכרת עם העם הכריז יהושע על האבן הגדולה: וְהָיְתָה בָכֶם לְעֵדָה. (יהושע כד, כה). בהוראה זו האבן הגדולה מעידה, כלומר, משמשת אות אזהרה לבל יפר העם את הברית. במשמעות צורת הנקבה של עֵד, המילה עֵדָה נגזרת מהשורש ע-ו-ד. יש להבחין כי במקרא יש למילה עֵדָה הוראה נוספת:

> וַיַּקְהֵל עֲלֵיהֶם קֹרַח אֶת־כָּל־הָעֵדָה אֶל־פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד; וַיֵּרָא כְבוֹד־ה' אֶל־כָּל־הָעֵדָה. (במדבר טז, יט)

> **א** וַיְדַבֵּר ה' אֶל־מֹשֶׁה בְּמִדְבַּר סִינַי, בְּאֹהֶל מוֹעֵד: בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ הַשֵּׁנִי בַּשָּׁנָה הַשֵּׁנִית לְצֵאתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם־לֵאמֹר. **ב** שְׂאוּ אֶת־רֹאשׁ כָּל־עֲדַת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל, לְמִשְׁפְּחֹתָם לְבֵית אֲבֹתָם־בְּמִסְפַּר שֵׁמוֹת, כָּל־זָכָר לְגֻלְגְּלֹתָם. (במדבר א)

במשמעות זו, המילה עֵדָה נגזרת מהשורש י-ע-ד, והוראתה היא ציבור שנאסף בזמנים ובמקומות מיועדים, ובמיוחד "ציבור שארגונו המדיני או הדתי כרוך בהתוועדות לעתים מזומנות ובמסיבות מיוחדות".[16] העֵדָה

הטענה שמביא י' קנוהל בדבר המעבר באמונה הישראלית מברית לעדות: קנוהל, שם, עמ' 12-13.

14 ש' מורג, 'חקר לשון המקרא: אטימולוגיה וסימאנטיקה', **דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 41-61.

15 מורג, שם, עמ' 44.

16 ראו: עֵדָה, **אנציקלופדיה מקראית**.

המתכנסת באֹהֶל מוֹעֵד חווה באופן בלתי־אמצעי את כבוד ה׳, וכך היא עֵדָה לברית בין ה׳ ובין בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל, זו הברית הכתובה על לֻחֹת הָעֵדֻת שנמצאים באֹהֶל מוֹעֵד, הוא אֹהֶל הָעֵדוּת.

הכתוב אינו מתייחס מפורשות לאפשרות שמוֹעֵד הוא עֵד בזמן. אך בלשון המקרא המילים מוֹעֵד, עֵד, עֵדָה, עֵדוּת מופיעות בזיקה ליחסי הברית שבין העם ואלוהיו כפי שהם מנוסחים במונחים של זמן, מקום וחפצים קדושים. בה בעת אֹהֶל מוֹעֵד הוא גם אֹהֶל הָעֵדוּת. צירופי מלים אלו מדגישים אמנם היבטים תפקודיים שונים: מוֹעֵד במשמעות של התוועדות, עֵדוּת במובן של ברית. אך ההקבלה בין מוֹעֵד ובין עֵדוּת גם מציעה את האפשרות שברובד אינטואיטיבי של השימוש בשפה משתמע קשר בין מוֹעֵד ועֵד, קשר שגם רומז על האפשרות שמוֹעֵד הוא המקביל בלוח השנה של הגַּלְעֵד בנוף. מילת המפתח היא ׳משתמע׳. אמנם מדובר בשתי מלים שיש להן שורשים שונים ולכן גם מקור לשוני שונה, אך מבחינת השימוש בשפה, הדמיון הצלילי והסיומת הזהה מציעים אפשרויות סמנטיות שאפילו אם אינן נתמכות על ידי ניתוח לשוני מדוקדק, יש להן קיום אפשרי במרחב הלשוני.

2

חסד של אמת:
דוד בדר, ועדת צִיּוּן

"עיקר העיקרים של ועדת צִיּוּן הוא לדאוג תחילה לגלמודים ונשכחים, לאסוף את הפרטים הנוגעים לחייהם ופעליהם, ולהביא גאולה לקברם השומם".[1]

הַשכחה היא המצב הטבעי של הקיום האנושי. בנחרצות האופיינית לו קבע קהלת: אֵין זִכְרוֹן לָרִאשֹׁנִים; וְגַם לָאַחֲרֹנִים שֶׁיִּהְיוּ לֹא־יִהְיֶה לָהֶם זִכָּרוֹן־עִם שֶׁיִּהְיוּ לָאַחֲרֹנָה. (א, יא). הפסימיות של קהלת מבטאת השלמה עם השכחה כדבר שהוא בלתי נמנע. להבנתו, המאמצים המושקעים בהבטחת חיי נצח על ידי זִכָּרוֹן שיישמר לדורות הם חסרי תוחלת.

הקשר האטימולוגי האפשרי בעברית בין המילה זָכָר ובין זֵכֶר מצביעה על קדמותה של התפיסה התרבותית הרואה בבן הזכר, שבחברה פטריארכלית הוא ממשיך השושלת, את האחראי לשימור זכרו של האב (ושל האבות בכלל) לאחר מותו. על החשיבות שנודעה לצאצאים לשימור הזיכרון ניתן ללמוד בתנ"ך דווקא מהתייחסויות לשאלה מה האפשרויות הקיימות בהעדרם של צאצאים. ישעיהו מבטיח בשמו של האל לסריסים, שאין להם צאצאים, שישמרו את זכרם אחרי מותם: וְנָתַתִּי לָהֶם בְּבֵיתִי וּבְחוֹמֹתַי יָד וָשֵׁם־טוֹב מִבָּנִים וּמִבָּנוֹת: שֵׁם עוֹלָם אֶתֶּן־לוֹ אֲשֶׁר לֹא יִכָּרֵת. (ישעיה נו, ה). אבשלום, בנו של המלך דוד, לא סמך אלא על עצמו ופעל להבטיח את זכרו לאחר מותו: וְאַבְשָׁלֹם לָקַח, וַיַּצֶּב־לוֹ בְחַיָּו אֶת־מַצֶּבֶת אֲשֶׁר בְּעֵמֶק־הַמֶּלֶךְ־כִּי אָמַר אֵין־לִי בֵן,

1 ד' בדר לא' מרינסקי, 4 באוקטובר 1942, ארכיון מכון לבון (להלן אמ"ל) IV-268-5.

בַּעֲבוּר הַזְכִּיר שְׁמִי; וַיִּקְרָא לַמַּצֶּבֶת עַל־שְׁמוֹ, וַיִּקָּרֵא לָהּ יַד אַבְשָׁלוֹם עַד הַיּוֹם הַזֶּה. (שמואל ב יח, יח).

במסורת היהודית המחויבות של השארים לזכר המתים באה לידי ביטוי בהקפדה על כבוד המת. הביטוי השגור בתרבות היהודית הוא חסד של אמת, שמקורו בבקשה של יעקב מיוסף להיקבר עם אבותיו: וְעָשִׂיתָ עִמָּדִי חֶסֶד וֶאֱמֶת, אַל־נָא תִקְבְּרֵנִי בְּמִצְרָיִם. (בראשית מז, כט). על פי פירוש רש"י, "חסד של אמת" פירושו חסד שעושים למתים, כאשר עושה החסד אינו מבקש גמול למעשיו.

עשיית חסד של אמת עם המתים פירושה שני דברים. הראשון הוא הקבורה עצמה. על פי ההלכה היהודית, קבורת המת היא בגדר מצווה. אי־הבאתו של אדם לקבורה היא ביזוי המת, ונחשבת עונש חמור במיוחד: וְהָיְתָה נִבְלָתְךָ לְמַאֲכָל, לְכָל־עוֹף הַשָּׁמַיִם וּלְבֶהֱמַת הָאָרֶץ; וְאֵין מַחֲרִיד (דברים כח, כו). ציווי מפורש קובע כי מי שהוצא להורג על ידי בית דין ונתלה על עץ למען יראו הרבים יובא גם הוא לקבורה: לֹא־תָלִין נִבְלָתוֹ עַל־הָעֵץ, כִּי־קָבוֹר תִּקְבְּרֶנּוּ בַּיּוֹם הַהוּא (דברים כא, כג). ברוח זו פעלו יושבי יבש גלעד: לאחר שנודע להם שהפלישתים המנצחים תלו את גוויות שאול ובניו על חומת העיר בית שאן, הם פשטו בלילה והביאו את הגוויות לקבורה ביבש גלעד (שמואל א לא, יא-יג). הדבר השני הנדרש בהקשר של חסד של אמת למת הוא הדרישה לבנות מצבה (=נפש) על מקום הקבר: "מציינין את כל בית הקברות ובונין נפש על הקבר" (רמב"ם, משנה תורה, הלכות אבל, פרק ד'). המצבה שעל הקבר מציינת את מקומו של הקבר, מה שבא לידי ביטוי במונח הכללי "ציון" להתייחסות למצבת קבר: וַיֹּאמֶר־מָה הַצִּיּוּן הַלָּז אֲשֶׁר אֲנִי רֹאֶה; וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו אַנְשֵׁי הָעִיר, הַקֶּבֶר אִישׁ־הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר־בָּא מִיהוּדָה [...] (מלכים ב, כג, יז).

במצרים העתיקה נחקק שמו של הנפטר על קירות מבנה הקבר. בהתאם לאמונה המצרית, הגייתו של השם הייתה תנאי הכרחי לחיי הנצח של בעל השם. כתובות קבר מזהות את מי שנטמן שם, ובה בעת מעניקות לשם החקוק באבן חיי נצח. המסורת היא קדומה. הכתובת שנמצאה על ארון הקבורה של אחירם מלך גבל שבלבנון מתוארכת למאה העשירית לפנה"ס, והיא הכתובת הקדומה ביותר שנמצאה כתובה בכתב הפניקי: "ארון אשר עשה אתבעל בן אחירם מלך גבל לאחירם אביו כאשר שמו ב(בית ה)עולם". הכתב האלפביתי הופיע ביוון בשלהי המאה השמינית לפנה"ס, וכבר באמצע המאה השביעית הופיעו ביוון כתובות על מצבות קבר שציינו את שמו של הקבור שם, ולעתים גם הכילו פרטים ביוגרפיים. בתקופת בית שני נרשמו שמות המתים על ארונות הקבורה שנטמנו במערות הקבורה המשפחתיות.

מאוחר יותר, כשנטמנו המתים באדמה, הקמת צִיּוּן קבר מעל פני האדמה הייתה חיונית הן להכרזה על המקום כעל מקום קבורתו של אדם והן לזיהוי הקבור שם באמצעות שמו החקוק על המצבה.

* * *

פרק זה מוקדש לפעילות ועדת צִיּוּן, שבשנות הארבעים של המאה הקודמת עסקה בהקמת מצבות על קבריהם של מאות גברים ונשים שקבריהם הוזנחו ונשכחו. השם ועדת צִיּוּן הופיע על מסמכים ובעיתונות התקופה, אך השם מטעה. ועדת צִיּוּן הייתה במשך כעשור הכותרת למפעלו של דוד בדר, איש העלייה השנייה, שביקש לעשות חסד של אמת עם הנפטרים הנשכחים של המפעל הציוני ושל החברה היישובית בארץ ישראל. כפי שנכתב **במעריב** ב־1949, בשלהי פעילותו הציבורית של דוד בדר, ועדת צִיּוּן, היא "הוועדה של דוד בדר", הייתה "ועדה של איש אחד".[2]

רקע ביוגרפי

דוד בדר (1.11.1950-24.12.1875) נולד באוקראינה ועלה לארץ ישראל במסגרת העלייה השנייה. הוא עבד כפועל חקלאי במושבות יהודה. עם כיבוש דרומה של ארץ ישראל על ידי הצבא הבריטי הצטרף לגדוד העברי הארצישראלי. לאחר שחרורו מהצבא ב־1921 עבד במושבות, בעיקר בפתח תקווה, ועסק בפעילות ארגונית בקרב הפועלים. הנושאים שקרובים היו לליבו ואשר להם הקדיש ממרצו היו עזרה הדדית ועבודה עברית. בינואר 1934 החל את עבודתו במרכז העלייה שליד הסתדרות העובדים ועבר להתגורר עם משפחתו במעונות עובדים הו"ד (רחובות פרישמן, פרוג ודב הוז) בתל אביב. במסגרת עבודתו בהסתדרות קידם את הקמתם של "בתי אבות" עבור וותיקי ההסתדרות. שמו של דוד בדר הלך לפניו בתנועת הפועלים המאורגנת כ"אוהב־אדם". במאמר־ברכה קצר שהופיע **בדבר** לרגל יום הולדתו ה־60 שחל בדצמבר 1935 נכתב:

> בתוך הרווחה העוטפת את הכול – הוא אינו צריך לחפש הרבה את אלה הזקוקים לעזרה וסעד: בכל פינה ימצאם. ילדים עזובים, פועלים חלשים וזקנים, בני אדם מוכי גורל, חברים

2 א' דוד, 'הקדיש את חייו לאלה שאינם בחיים', **מעריב**, 3 בפברואר 1949, עמ' 2.

> אשר נשמטו ממסלולם ונחשלו – בכל אלה ברחמים ובאהבה יטפל דוד בדר. כי אוהב אדם הוא מטבעו ובצרתו לו צר [...][3]

דוד בדר היה ממייסדי הארכיון לתולדות תנועת העבודה. לאורך השנים כתב מאמרים בעיתונות העברית לזכרם של חברים שהלכו לעולמם. הראשון בסדרת המאמרים שכתב לזכר חברים ראה אור בתרפ"ו והוקדש לזכרם של שמואל שטרייפלר, מנחם גורליך ויצחק מהרינג, פועלים מפתח תקווה שנאסרו על ידי הממשל הטורקי בשלהי מלחמת העולם הראשונה והוגלו לדמשק, שם נפטרו (על שמם נקרא היישוב גבעת השלושה).[4] הרשימות הקצרות סיפרו על חייהם ופועלם של גברים ונשים שסיפורם האישי נשזר בסיפורו של מפעל ההתיישבות בארץ ישראל. המדובר היה בחברות ובחברים לדרך, שאת חלקם פגש במסלול נדודיו ובמהלך פעילותו הציבורית. אחדים היו עסקנים מקומיים, בעוד אחרים, כמו משה בילינסון, היו מאשיות תנועת הפועלים.

חשיבות מיוחדת נודעה מבחינתו של דוד בדר לטיפול בענייניהם ולשמר את זכרם של מי שנפטרו ללא משפחה, וכאלה היו רבים מבין החלוצים שהגיעו לארץ ישראל. הוא היה מודע היטב לכך שמטבע הדברים המתים וקבריהם נשכחים, במיוחד כאשר למת לא הייתה משפחה בארץ. כך כתב דוד בדר לרגל יום השנה הראשון למותו של ידידו אברהם יבלונקין שחל בטבת תרצ"ו:

> הנה עוד נמצאו עוד חברים, אשר נאספו ובאו ביום הזיכרון הראשון אל קברו של אברהם יבלונקין שנפל קרבן בתאונת דרכים. אולם מסופקני אם בשנים הקרובות יזכור מישהו את יום השנה ויבוא למקום הזה, כי גזירה על המת שישתכח מן הלב, ואברהם יבלונקין מת ערירי.[5]

בדר ידע כי ההנצחה היא כלי חיוני במאבק בשכחה. הוא הציע לחבריו ומכריו של אברהם יבלונקין לתרום כסף או ספרים לספרייה שהוקמה על שמו בכפר נטעים.[6] במאמר קצר שכתב במלאת שנה לפטירתו של מיכאל גינצבורג, שנפטר שלוש שנים לאחר שהגיע לארץ ישראל מגליציה, הביע

3 א' מ' קולר, 'לדוד בדר בן הששים', **דבר**, 30 בדצמבר 1935, עמ' 4.
4 ד' בדר, 'השלושה', **ציונים עלי דרך**, בעריכת אברהם ברוידס, תל אביב תשי"ב, עמ' 151-155.
5 שם, עמ' 164.
6 שם, עמ' 164.

בדר תמיהה על כך שהמת כבר נשכח על ידי חבריו לסניף הפועל בפתח תקווה, שם היה פעיל.[7] הוא פנה לחבריו של המת להקים ספרייה שתיקרא על שמו "ספריית מיכאל גינזבורג (כך!) ז"ל".

גלגוליו של רעיון

בטיוטה של מכתב לוועד הפועל שנמצא בעיזבונו ושנכתב כנראה בשלהי 1939 העלה דוד בדר את האפשרות לגבות מציבור העובדים סכום קבוע למען הקמת מצבות על קברי חברים גלמודים ועריריים שנפטרו מאז נוסדה ההסתדרות.[8] הוא הציע כי החל מ־1940 ימונה בכל מועצת פועלים חבר שידאג לכך שהנפטרים לא יזדקקו לנדבה מוועד הקהילה או מהחברה קדישא. הוא גם העלה את האפשרות שהמוסדות הקואופרטיביים יפרישו עשירית האחוז מהיקף ההוצאות שלהם למטרה זו, "ובזה נעשה כבוד אחרון לחבר אשר הלך מאתנו".[9] בסיום המכתב הודיע בדר כי כל זמן שיוכל, הוא יסייע בעניין זה ויעשה "כל מה שיטילו עלי בעניין זה, אפילו מחוץ לעבודתי הקבועה".

דוד בדר היה מחויב לזכרם של חברים שהלכו לעולמם. אך העניין שלו בקברים נשכחים התעורר בסתיו 1939, בעת שנשלמה הכנתו לדפוס של ספרם של צבי קרול וצדוק לינדמן על בית הקברות הישן בתל אביב. בית הקברות הישן של תל אביב נפתח ב־1902 לקבורת חללי מגפת החולירע היהודים ביפו ונסגר לקבורה סדירה בראשית שנות השלושים.[10] לאחר ייסוד תל אביב ועד לסגירתו ב־1932 היה בית העלמין המרכזי של העיר העברית הראשונה ושל יהודי יפו. את הרעיון לספר על בית הקברות הישן בתל אביב הגה אז"ר, שנודע בכינויו "זקן הסופרים" בארץ ישראל. במהלך המחקר שעשו מחברי הספר הם חיפשו אחר קברים שכוסו בחול ואיתרו

---

7 שם, עמ' 159.

8 ד' בדר לוועד הפועל ולכל מוסדות ההסתדרות, ללא תאריך, אמ"ל IV-268-5.

9 שם, שם.

10 צ' קרול וצ' קלינמן, **ספר בית הקברות הישן בתל אביב**, תל אביב ת"ש. במאמר שכתב העיד דוד בדר על החוב שהיה לו לספר זה: ד' בדר, 'גמילות חסד של אמת', **ציונים עלי דרך**, עמ' 168 (ראו גם: טיוטה של המאמר, ללא תאריך, אמ"ל IV-268-6). בקובץ **ציונים עלי דרך** בדר נכתב כי מאמר זה ראה אור בתש"א, אך כנראה שחלה טעות: לפי הכתוב שם, הספר על בית הקברות "עומד להופיע בקרוב", ומכאן שהמאמר נכתב בסתיו ת"ש (שלהי 1939). יש להזכיר כי בראשית אוקטובר 1939 פורסם בכרוניקה של **דבר** שהספר על בית הקברות הישן "מתקרב לגמר הדפסתו": **דבר**, 10 באוקטובר 1939, עמ' 5. על התוודעותו של בדר לנושא המצבות בבית הקברות הישן ראו גם: י' איזנברג, 'קברים נשכחים: זקני העלייה השנייה מחפשים מקום קבורת חלוצים', **הבקר**, 26 בנובמבר 1941, עמ' 3.

מידע ביוגרפי על מי שנקברו בבית הקברות העירוני. בלשונו האוהדת של אז"ר, היה זה "ספר זיכרון [...] לנשמות היקרות של בוני היישוב העברי בכלל והעיר תל אביב בפרט".[11] דוד זכאי, מעורכי **דבר**, כתב על הספר "כי באבוד זכר לדור ובהימוט כל צִיּוּן ובהיטשטש כל כתובת, זכרם ישוב ויעלה מתוך הדפים ושמותיהם, ידועים או לא ידועים, יעלו שוב על שפתי איש".[12] עמנואל בן גוריון כתב על הערך התיעודי הרב שהיה לספר ששימר לדורות הבאים את זכרם של מי שנקברו בבית הקברות.[13] **הצפה** כתב: "המחברים החרוצים עשו נפש לבית הקברות בכללו ונפש ליחיד".[14]

בעבור דוד בדר חשיבות הספר הייתה בגילוי שבבית הקברות הישן בתל אביב

> מצאו מנוחתם עשרות חברים חלוצים, מבני העליות הראשונות, חברי קבוצים, חברי הסתדרות העובדים, המפלגות ועוד, שלא הוצב להם כל צִיּוּן. ומהרבה מהם במיוחד אלה שנפטרו עד שנת 1920, שעד אז לא היו פנקסי החברה קדישא מתנהלים בסדר ראוי, לא נשארו גם ידיעות מספיקות מפרטי חייהם ופעליהם (כך!). רבים מהם הלכו ערירים וגלמודים, או שהשאירו משפחות עניות ומחוסרות אמצעים כדי הקמת מצבת אבן פשוטה.[15]

בעוד דוד זכאי ואז"ר ראו בספר על בית הקברות הישן בתל אביב מפעל זיכרון לכלל המתים הקבורים שם, דוד בדר התמקד בחורים השחורים של הזיכרון שהתגלו לו בספר: אלו שמונים הקברים ללא מצבות הפזורים ברחבי בית הקברות. בעבורו, הצורך להקים מצבות על קברים נשכחים אלה היה בגדר "גמילות חסד של אמת".[16] כבר בשלהי תרצ"ט כתב בדר למזכירות הוועד הפועל של מועצת פועלי תל אביב כי שוחח עם דוד רמז ושמואל יבניאלי על כך שיש "להקים מצבות אבן לחברים הנעדרים מ־1920".[17]

דוד בדר היה מודע לכך שהמחויבות להקים מצבות על קבריהם של

---

11 אז"ר, 'ידי חרוצים', **דבר**, 7 בדצמבר 1939, עמ' 4.
12 ד' זכאי, 'קצרות', **דבר**, 3 בדצמבר 1939, עמ' 6.
13 ע' בן גוריון, 'עם קריאה ראשונה', **דבר**, 2 בינואר 1940, עמ' 3.
14 שבתאי, 'קדיש', **הצפה**, 8 בדצמבר 1939, עמ' 6.
15 בדר, 'גמילות חסד של אמת', **ציונים עלי דרך**, עמ' 168.
16 שם, שם.
17 ד' בדר למזכירות הוועד הפועל, מועצת פועלי תל אביב, ללא תאריך (כנראה תרצ"ט), אמ"ל IV-104-23-2.

חלוצים עלתה על סדר היום הציבורי כבר בשנות העשרים. ב־1921 כתב דוד זכאי ב**קונטרס**, ביטאון מפלגת אחדות העבודה: "לא מצבה ולא צִיּוּן על מיטב קברותינו". הדברים נכתבו בעקבות מכתב ששלחה החברה קדישא ביפו לוועד הפועל של ההסתדרות הכללית ובו רשימה של חלוצים צעירים שנפטרו, ש"אין מי שידאג להקים מצבות לצעירים כאלה, שמצאו מנוחתם בעפר ארץ ישראל בעודם באבם". החברה קדישא הציעה שההסתדרות הכללית תיטול עליה את משימת הקמת המצבות על קברים אלה. בעיזבונו של דוד בדר גם נשמר מסמך המעיד על יזמה נקודתית של "חברים" מ־1928 להקים מצבות על קבריהם של שני חברים. הרעיון היה להקים ועדה שתאסוף את הסכום הנדרש בסך 10-12 לא"י לשתי המצבות. לשם כך פנו היוזמים לחברים שיתרמו כסף: "ביטחוננו שמבלי להרבות במלים נדע בעצמנו את חובתנו למתים".[18]

הנסיבות האישיות

בינואר 1940, כשמלאו לו שישים וחמש שנה, פרש דוד בדר מעבודתו בהסתדרות. תכניותיו לעתיד היו ברורות: צבי קרול, מחבר הספר על בית הקברות הישן בתל אביב ומי שהיה שותפו של בדר בשלבים הראשונים של ועדת צִיּוּן, איחל לבדר הצלחה בתכניותיו "בהקמת שם וצִיּוּן לחברים נעדרים".[19] ועדת צִיּוּן שהקים בדר הייתה מפעל של גמלאי שהקדיש את זמנו ומרצו לעשיית חסד של אמת. במכתב שכתב לחבר מאוחר יותר סיפר דוד בדר בגילוי לב על הנסיבות האישיות שהביאו להחלטתו לפעול בנושא:

> יסרני אלוהים, ונפגעתי בעיני ובראייתי, ואחרי טיפולים מרובים ורפוי בבית חולים יצאתי ברמ"ז אברים במקום הרמ"ח, וחיפשתי לי עניין להיאחז בו, להקדיש לו מרצי וכחי הפועל בי לטובת הציבור כולו וכלל החברים. ומכיוון שהייתי עומד על סף העולמות ההם, שבאיהם לא ישובון, התעורר בי הרעיון לדאוג לזכרם היקר של חברינו הוותיקים והראשונים, שמסרו חייהם לבניין הארץ, וקברותיהם פזורים על פני כל מרחבי הארץ ללא צִיּוּן ומצבה.[20]

18 י' גולדנברג לינובסקי, 27 במאי 1928, אמ"ל IV-268-6.
19 צ' קרול לד' בדר, 25 בינואר 1940, אמ"ל IV-268-6.
20 ד' בדר לא' מרינסקי, 4 באוקטובר 1942, אמ"ל IV-268-5.

הכותרת שבחר דוד בדר למאמר שכתב על פעילותו בנושא הצבת מצבות הייתה "נהייתי מה שלא הייתי".[21] אך כפי שמתברר במאמר עצמו, הוא היה מודע היטב לכך שפעילותו הנמרצת בנושא הקמת מצבות על קברים נשכחים הייתה המשך ישיר של פעילותו הציבורית למען הנזקקים. בעוד שקודם פעל בעיקר למען הנזקקים בחייהם, הרי בצאתו לגמלאות התמקד בפעילות למען הנזקקים לאחר מותם:

> נהייתי מה שלא הייתי ומה שאינני. זוכר אני את עצמי כל שנותי, שדאגתי ככל שהיה באפשרותי לי ולזולתי ליום עבודה ולאמצעי קיום. מהיום השלישי לעלותי לארץ ישראל נעשיתי מחפש עבודה גם לאחרים. ולצדקה אחשוב לי את הדבר, שזיכני האל בימי חלדי לעזור לחולה לא רק באנחה, אלא גם לשים מגבת קרה לראשו הלוהט מחום הקדחת, ולהשקותו סמי מרפא, לעודדו ולהקימו מערש דווי.
>
> ועתה, לא עליכם חברי, נהייתי לפתע ל"עושה מצבות", כלומר, לא אני בעצמי העושה אותן, אלא דואג אני ומורה למצוא אמצעים ואפשרויות להקמת צִיּוּן על קברות חברים אשר הלכו לבלי שוב. קיבלתי עלי בחרדת קודש תפקיד זה של איש הקברות, והעבודה רבה מאוד.[22]

בניסוח אחר הגדיר דוד בדר את המשימה שנטל עליו כך: "קבלתי על עצמי להיות שתדלן בעבורם בהקמת המצבות".[23] בגילוי לב ובמידה של אירוניה עצמית כתב:

> איני יודע אם מחמת הזקנה, או משום שמפעמת בי נשמת עסקן, שתדלן וסופר, אמנם במידה לא שלמה, הריני עוסק לפעמים בזה ובזה, ובעיקר בהושטת עזרה לחלכאים ונדכאים ובשאר מיני "שגעונות".[24]

ובנימה של פאתוס טען: "הם לא בחרו בי, לא יכלו לבחור בי, אך אני תובע בעדם, לבי ונפשי תובעים בעדם".[25]

---

21 ד' בדר, 'נהייתי מה שלא הייתי...', גזר עיתון ללא ציון שם ותאריך, כנראה 1941, אמ"ל IV-268-3.

22 שם, שם.

23 ד' בדר ל'חברים הפעילים', 26 בפברואר 1941, אמ"ל IV-268-5.

24 שם, שם.

25 ד' בדר, 'גמילות חסד של אמת', גזיר עיתון ללא מקום פרסום ותאריך, אמ"ל IV-268-3.

התמיכה הכספית הייתה תנאי הכרחי למפעל הקמת המצבות על קברים נשכחים שדוד בדר הגה וקידם. הוא ניסח את רעיונותיו הראשוניים בנושא זה ברוח עקרון העזרה ההדדית. באוגוסט 1939 פנה במכתב לחברה קדישא בתל אביב. כמי שאמון היה על עזרה הדדית הציע כי כל מי שמבקש רישיון קבורה יפריש סכום של 50 מא"י "לטובת הגלמודים".[26] במאמר שפרסם בשלהי 1939 הציע תכנית פעולה שהתבססה על נקודת ההנחה שההסתדרות צריכה לקבל עליה את הטיפול בנושא.[27] המפעל שראה בעיני רוחו היה צנוע בהיקפו. להערכתו עלות הקמת המצבות הנדרשות בבית הקברות הישן בתל אביב לא תעלה על 50 לא"י. הוא הציע להוסיף למסי ההסתדרות מס בערך של מיל אחד שייקרא "מס גמילות חסד של אמת" שיוקדש להקמת צִיּוּן על קברי החברים שאין מי שידאג להקמת מצבה על קברם. מנקודת מבטו של בדר, הקמת המצבות הללו נועדה להשלים את פעילות קרן "מציב" שנוסדה ב־1937 לסייע למשפחת חבר ההסתדרות לאחר מותו.

במאמר קצר שכתב לקראת יובל עשרים שנה להקמת ההסתדרות שחל בכסלו תש"א (דצמבר 1940) ביקש בדר לזכור את חברי ההסתדרות שהלכו לעולמם והתייחס לאותם שמונים חברים שנקברו בבית הקברות הישן בתל אביב ולא הוצב צִיּוּן על קברם (ניתן היה להבין שהיו אלה חברי הסתדרות, אף על פי שלא כולם היו כאלה): "יהא זה נאה ורצוי, אם בימי החג האלה נעלה את זכר החברים האלה ונקים צִיּוּן לקברם. ולו אפילו צִיּוּן פשוט, אבן מצבה והשם חרות עליה".[28] בסוף המאמר הקצר פנה לוועד הפועל של ההסתדרות, למועצת פועלי תל אביב ול"מציב" "שיתנו עזרתם, החמרית והרוחנית, לחברים אשר התעוררו לבצוע המפעל הקדוש הזה".[29]

ראשית פעילותה של ועדת צִיּוּן היו במכתבים ששלח דוד בדר בפברואר 1941.[30] הנושא היה בקשת סיוע כספי להקמת מצבות על קברים של מי שנקברו מבלי שיוקם צִיּוּן על קבריהם. המכתב המוקדם ביותר שנשמר נשלח "לחברי הנהלה בגן שמואל" בנוגע לצבי גליק בן מרדכי מבאטום שבקווקז שעלה ארצה ב־1921, היה חבר גן שמואל ונפטר ב־1933: "אם

26 ד' בדר לחברה קדישא תל אביב, 29 באוגוסט 1939, אמ"ל IV-268-5.

27 ד' בדר, 'גמילות חסד של אמת', **ציונים עלי דרך**, עמ' 168. ראו הערה 10 בנוגע לתיארוך המאמר.

28 ד' בדר, 'גמילות חסד של אמת', גזיר עיתון ללא מקור ותאריך, אמ"ל IV-268-3.

29 שם, שם.

30 גם דוד בדר ראה בפברואר 1941 את התחלת פעילותה של ועדת ציון. ראו: א' דוד, 'הקדיש את חייו לאלה שאינם בחיים', **מעריב**, 3 בפברואר 1949, עמ' 2.

תרצו לעזור במקצת לבנות מצבה על קברו, אם תחליטו על איזה סכום נא להעביר ל"משען" תל אביב".[31] בדר לא הסתפק בסיוע של מי שהכירו היכרות אישית את הנפטר, ופנה בבקשת סיוע גם למוסדות שסבר שצריכים ויכולים היו להבטיח את המשאבים הכספיים הדרושים למפעל הקמת המצבות על קבריהם הנשכחים של חלוצים. הפנייה לחברה קדישא בתל אביב, שבית הקברות הישן בתל אביב היה בטיפולה ובאחריותה, הייתה מתבקשת.[32] בדר, שהכיר באופן אישי רבים ממנהיגי מפא"י וההסתדרות, פנה אליהם בבקשה לסיוע. במכתב ששלח ל"חברים הפעילים בתוך העם והיישוב": אליהו דובקין, אליעזר קפלן, משה שרת ודוד זכאי ביקש שיסייעו בידו ליצור קשר עם הסוכנות היהודית כדי להקים את המצבות על קברי "חלוצים גלמודים ועירירים, שאין להם מצבות [שהיו] פעילים בעיר ובמושבות, פעילים בהגנה ובבניין הארץ, ונפלו מתוך מחלות, מצוקה וייאוש".[33] עוד פנה לעיריית תל אביב ולגופים של המשק ההסתדרותי.

כעסקן ותיק בדר היה מודע היטב לצורך בעיגון מוסדי של פעילותו, ולכן יזם את הקמתה של ועדה שתפעל במסגרת מועצת פועלי תל אביב ותעניק למפעל גושפנקא מוסדית וסמכות של גוף הסתדרותי, דבר שיסייע לגיוס כספים וליצירת שיתופי פעולה עם גופים מוסדיים אחרים. שמו הטוב של דוד בדר היה נכס מוסרי, אך הכתובת המוסדית סיפקה למפעלו את החסות של גוף חזק ובעל עוצמה שאמון היה על פעילות של עזרה הדדית. חברי הוועדה כללו בנוסף לדוד בדר גם את צבי קרול, מחבר הספר על בית הקברות הישן בתל אביב, שרגא אנתוביל, עסקן הסתדרות, צבי לוביאנקר, פעיל ציבור ועסקן בעל שם, משה ברייגנהנדלר, שעמד מאחורי הקמת משען כאגודת עובדים לעזרה הדדית, וירמיהו פרסון, נציג אגודת פועלי הבניין ובונה מצבות במקצועו.[34]

לבקשתו של בדר, מועצת פועלי תל אביב החליטה במרץ 1941 למנות חברים "לטיפול בהקמת מצבות על קברי חברים נפטרים גלמודים".[35] כתב המינוי לחברי הוועדה – שסביר שנכתב על ידי דוד בדר עצמו – נשלח ב־25 במאי 1941,[36] והוועדה התכנסה כבר למחרת לישיבתה הראשונה. הייתה זו ישיבה מכוננת שאמורה הייתה לסמן את סוף פעילותו הפרטית של דוד בדר

31 ד' בדר לחברי הנהלה בגן שמואל, 10 בפברואר 1941, אמ"ל IV-268-5.
32 המכתב לא נשמר. התשובה למכתבו של בדר: צ' פנקס לד' בדר, 6 במרץ 1941, שם.
33 ד' בדר ל'חברים הפעילים', 26 בפברואר 1941, שם.
34 ד' בדר וחברים למ' לובטקין, 22 ביוני 1941, שם.
35 ממועצת פועלי תל אביב לד' בדר וחברים, 17 במרץ 1941, אמ"ל IV-250-72-1-383.
36 כתב מינוי, שם.

ותחילתה של פעילותה הממוסדת של ועדה הסתדרותית. אך צבי לוביאנקר ומשה ברריינהנדלר לא הופיעו לישיבה הראשונה וגם לא לזו שאחריה. ירמיהו פרסון הופיע באמצע הישיבה הראשונה, לא נטל חלק בדיון, ולא הופיע לישיבה הבאה.

על פי דברי החברים, הנושא על סדר היום של הוועדה היה הקמת מצבות על קברים נשכחים בבית הקברות הישן בתל אביב. נושא מרכזי היה גיבוש אסטרטגיה של שיתופי פעולה, שבמובן המידי פירושו היה יצירת קשרים עם גופים שניתן לפנות אליהם בבקשה לסיוע כספי.[37] בדר העלה לדיון את שאלת שיתוף הפעולה עם הוועדה לשיפור בית הקברות הישן שהקימה עיריית תל אביב.[38] צבי קרול הדגיש את חשיבות שיתוף הפעולה עם החברה קדישא שיש לה אמצעים כספיים ועליה גם מוטלת החובה, כך טען, לטפל בהזנחה בבית הקברות. שרגא אנתוביל התמקד בשאלות מעשיות. הוא הציע שהמצבות תהיינה אחידות. הוא גם הציע להקים בתחילה כ־10-15 מצבות שהמימון להקמתן יבוא מעיריית תל אביב, ההסתדרות, וקרובי הנפטרים. כן החליטו שלושת חברי הוועדה לקבל את הצעתו של בדר שצבי קרול ירכז את פעילות הוועדה תמורת תשלום לתקופה של חודשיים.[39]

בעקבות הצעתו של אנתוביל פנה דוד בדר בכתב לראש העירייה ישראל רוקח בבקשה לסיוע כספי להקמת 10-15 מצבות עד ט׳ באב באותה השנה. בהתאימו עצמו למכותב, הדגיש בדר את חשיבות המפעל שנועד להקים "נפש לחלוצים ראשונים בוני העיר הזאת שהקריבו את חייהם לה".[40] מכתב דומה שלח לחברה קדישא תל אביב, אלא שכאן הנימוק שניתן כדי לשכנע את המכותבים היה ש"במידה ידועה" היה זה מחובתה של החברה קדישא להציב צִיּוּן על קברים "שלא השיגה יד קרוביהם לעשות זאת".[41]

הישיבה השנייה של הוועדה התקיימה כחודש אחר הישיבה הראשונה. בפתח דבריו מסר בדר כי האמצעים הכספיים שבידי הוועדה מצומצמים מאוד, והתייחס לכך שהיו שסברו, כמו יצחק בן צבי, שעמד בראש הוועד

---

37 פרוטוקול, ישיבת הוועדה להקמת המצבות לחברים גלמודים שליד מועצת פועלי תל אביב, 26 במאי 1941, עמ׳ 1, אמ"ל IV-268-5.

38 על שיפור בית הקברות ראו: מ׳ עזריהו, **מקום לזיכרון: לתולדות כינונו של פנתיאון לאומי בבית העלמין הישן בתל אביב בתקופת הישוב**. חיפה 2015, עמ׳ 82-88.

39 פרוטוקול, ישיבת הוועדה להקמת המצבות לחברים גלמודים שליד מועצת פועלי תל אביב, 26 במאי 1941, עמ׳ 2, אמ"ל IV-268-5.

40 ד׳ בדר לי׳ רוקח, 2 ביוני 1941, שם.

41 ד׳ בדר לחברה קדישא תל אביב, ללא תאריך, שם.

הלאומי, שהזמן – מלחמת העולם השנייה – לא התאים לעסוק בנושא זה.[42] עיריית תל אביב, החברה קדישא והוועד הפועל של ההסתדרות עדיין לא הביעו את הסכמתם להשתתף במימון מפעל המצבות. הוא גם היה מאוכזב מכך שלמעט צבי קרול ושרגא אנתוביל לא הופיעו לישיבה חברים שהבטיחו את השתתפותם. צבי קרול הציע שלא לוותר על מפעל מיצוב הקברים בבית הקברות הישן בתל אביב, ולפעול אף אם בשלב הראשון יוקמו חמש מצבות בלבד. מבחינתו, העיקר היה להתחיל בפעילות בתל אביב. הוא לא נרתע מהגישה שלפיה לא היה זה זמן מתאים לפעילות מסוג זה: "הימים קודרים מאוד, והדבר נראה משונה במקצת במסכת הכללית של היישוב, אך אין זה הדבר המשונה היחידי".[43] שרגא אנתוביל הסכים עם גישתו של קרול כי אין לבטל את המפעל ויש לדבוק ב"תכנית מינימום". לדעתו, צריך היה לבנות חמש מצבות כך שטקס גילוי המצבות יעורר את דעת הקהל לחשיבות המפעל.

עניין מרכזי שהוכרע בישיבה השנייה, אפילו אם לא תועד כל דיון בנושא, היה קביעת השם ועדת צִיּוּן. על פי כותרת פרוטוקול הישיבה הראשונה, שמה של הוועדה היה "הוועדה להקמת המצבות לחברים גלמודים שע"י מועצת פועלי תל אביב". בכותרת פרוטוקול הישיבה השנייה הופיע השם "ועדת צִיּוּן", שם שליווה את פעילותו של דוד בדר עד סוף חייו, ואף נחקק על רבות מהמצבות שנבנו במסגרת מפעל ההנצחה. מהפרסומים בעיתונים העבריים בשנים שלאחר מכן על הקמת המצבות ועל טקסי גילוי המצבות ניתן היה להסיק על פעילות נמרצת של גוף בשם ועדת צִיּוּן הפועל בחסות מועצת פועלי תל אביב או מאוחר יותר, בחסות הוועד הפועל של ההסתדרות. מי שידע במה מדובר גם ידע כי ועדת צִיּוּן לא הייתה אלא הכינוי־כיסוי המוסדי ליזמותיו ולפעולותיו בנושא של דוד בדר. כתובתה של ועדת צִיּוּן היה ת.ד. 303, ועל פי נייר המכתבים שלה הייתה מסונפת למועצת פועלי תל אביב ומאוחר יותר לוועד הפועל של ההסתדרות. למעשה, זמן רב לא היה לדוד בדר משרד משלו. ב־1946, כחמש שנים לאחר שוועדת צִיּוּן – זו הוועדה שאחד ממוקירי זכרו כתב עליה "שהייתה מורכבת מדוד בדר והטלפון שלו"[44] – החלה בפעילותה, פנה אליעזר פרלסון, סגן ראש עיריית תל אביב מטעם מפא"י, לוועד הפועל של ההסתדרות בבקשה שידאגו ל"פינת עבודה בבית

42 פרוטוקול, ישיבת הוועדה להקמת המצבות לחברים גלמודים שליד מועצת פועלי תל אביב, 20 ביוני 1941, שם.

43 שם, שם.

44 י' זודנר, 'עושה חסד', **ציונים עלי דרך**, עמ' 191.

הוועד הפועל" בעבור דוד בדר: "הוא נודד ממקום למקום ולמרות תביעתו הממושכת לא הוקצתה לו פינת עבודה".[45] הבקשה נענתה, ובדר קיבל "חדר קטן" בוועד הפועל.[46]

הישיבה השנייה של הוועדה שהתכנסה ביוני 1941 הייתה גם האחרונה לאותה השנה. בשנים שלאחר מכן נעשתה עיקר הפעילות המזוהה עם ועדת צִיּוּן באופן בלתי פורמלי, בדרך כלל ללא תיעוד באמצעות פרוטוקול. בה בעת יש תיעוד על כינון סניפים של ועדת צִיּוּן ביישובים אחרים, כמו זו שנוסדה בירושלים בינואר 1942.[47] כפי שמתברר מפרוטוקול הישיבה המכוננת של ועדת צִיּוּן בירושלים, הוועדה אמורה הייתה להתכנס לפי הצורך במשרדים של חברת אבן, חברה לפיתוח מחצבות וסיתות אבן המבוססת על עבודה עברית.[48] אין תיעוד על ישיבות נוספות של הסניף הירושלמי של ועדת צִיּוּן. כוועדה של גמלאי שלא ביקש שכר לעמלו, לוועדת צִיּוּן, כפי שהיה מי שהבחין ב־1944, "אין הוצאות ציבוריות. הכול נעשה בהתנדבות ובמסירות נפש".[49]

"הוא יהיה הראשון": מצבה למיכאל הלפרין, מחניים

> איני מבין, משום מה נזכרו בו פתאום, באותו ישיש אגדי הנח כבר עשרים ואחת שנה, בודד ונשכח מלב, תחת גבשוש עפר, בחורשת האקליפטוסים אשר במחנים.[50]

בפרוטוקולים של שתי הישיבות שנערכו במאי וביוני 1941 אין כל אזכור לכך שב־7 במאי, כלומר, עוד לפני ישיבתה הראשונה של הוועדה, נערך טקס גילוי המצבה הראשונה שנבנתה במסגרת היזמה של דוד בדר להקים מצבות על קברים נשכחים.[51] אלא שמצבה זו לא הוקמה בבית הקברות הישן בתל אביב, אלא בחורשה על שם בורוכוב ליד מחניים שבאצבע הגליל. זו הייתה המצבה על קברו של מיכאל הלפרין (1860-1919), איש העלייה הראשונה ומראשוני השומרים, שהיה לאגדה עוד בחייו, וזכה לכינויים ביניהם "היהודי

45 א' פרלסון לוועדת הבית, מועצת הפועלים תל אביב, 25 באוגוסט 1946, אמ"ל IV-104-23-1.

46 א' דוד, 'הקדיש את חייו לאלה שאינם בחיים', **מעריב**, 3 בפברואר 1949, עמ' 2.

47 ש' לוזינסקי לד' בדר, 12 בינואר 1942, אמ"ל IV-268-5.

48 על 'אבן' ראו: ד' בן דב, 'דרשו אבן עברית למצבה', **דבר**, 11 בנובמבר 1937, עמ' 3.

49 י' בן משה, 'ציון', **הצפה**, 12 באוקטובר 1944, עמ' 2.

50 א' אבן חן, 'מחנים', **הבקר**, 23 במאי 1941, עמ' 5.

51 **דבר**, 7 במאי 1941, עמ' 2; **הבקר**, 7 במאי 1941, עמ' 2.

החדש של ארץ ישראל", "האביר היהודי", "איש הדמיון", "הישיש הנפלא והמוזר".[52] הלפרין נפטר ממחלה בצפת בכסלו תר"פ ונקבר במחניים. קברו סומן על ידי גל אבנים.[53] היישוב שהיה במקום ננטש ב־1928.

שאלת הנצחתו של מיכאל הלפרין עלתה על סדר היום הציבורי בשנות השלושים במאמרים בעיתונות העברית שדנו בדמותו הססגונית, במורשתו ובצורך לשמר את זכרו. השומר אלכסנדר זייד כתב כי "הגיעה השעה להציב לו צִיּוּן נאה יותר מזה העומד על קברו העזוב והנשכח בין חורבות מחניים".[54] ייתכן שבעקבות קריאתו של זייד נקראו על שמו של מיכאל הלפרין יישוב ליד נס ציונה בשם גבעת מיכאל ורחוב בתל אביב.[55] ב־23 במאי 1939, כביטוי של התרסה נגד מדיניות הספר הלבן של ממשלת בריטניה שאסרה על המשך ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, הוקמה מחניים מחדש. לקראת יום השנה העשרים למותו של הלפרין שחל חודשים ספורים לאחר מכן פנתה הנהלת הארכיון ומוזיאון תנועת העבודה לציבור קוראי **דבר** בקריאה לסייע בידה להקים "מצבה רוחנית למיכאל הלפרין" באמצעות דברי זיכרונות של מי שהכירו אותו.[56] ימים ספורים לאחר מכן התפרסם מאמר נוסף ב**דבר** ובו דרישה מפורשת להקים "מצבה ממש, של אבן" על קברו של הלפרין בחורשת מחניים, "שלא ימחו עקבותיו לחלוטין".[57] הכותב התייחס לתחושת הבושה של מי שעברו במקום לנוכח חורבנו של יישוב ותיק, וטען שהשמחה על העלייה המחודשת לקרקע אינה שלמה כל עוד לא תוקן המעוות:

> ומה מדכא ומעליב הוא לראות בתחומי יישוב זה המחדש את פניו, בחורשה הדלה על שם מיכאל הלפרין (כך!) – מספר קברים מטושטשים ופרועים, ללא מצבות וללא ציונים – כאילו הפקר היו. ובהם גם קברו של אחד מגיבורי הרוח וחלוצי המעשה.[58]

---

52 א' זייד, 'לאדם הנשכח', **דבר**, 19 בינואר 1934, עמ' 3; 'האביר היהודי', **הבקר**, 21 בינואר 1940, עמ' 2; 'למלאת 20 שנה לפטירת מיכאל הלפרין', **דבר**, 26 באוקטובר 1939, עמ' 3; 'גילוי המצבה על קברו של מ. הלפרין', **דבר**, 8 במאי 1941, עמ' 4.

53 ש' שריה, 'היום מקימים מצבה למ. הלפרין', **הבקר**, 7 במאי 1941, עמ' 2.

54 א' זייד, 'לאדם שנשכח', **דבר**, 19 בינואר 1934, עמ' 3.

55 'שמות לישובים חדשים', **דבר**, 26 ביולי 1934, עמ' 4; '140 שמות חדשים לרחובות תל אביב', **ידיעות עיריית תל אביב**, 15 באוגוסט 1934, עמ' 31.

56 'למלאת 20 שנה לפטירת מיכאל הלפרין', **דבר**, 26 באוקטובר 1939, עמ' 3.

57 ב. ח. 'גם מצבה של אבן', **דבר**, 30 באוקטובר 1939, עמ' 4.

58 שם, שם.

על פי המאמר, החובה לתקן את המעוות לא הייתה מוטלת על היישוב החדש שזה עתה עלה על הקרקע, אלא על הציבור כולו, "וקודם כל על הבאים להקים זכר לראשונים".[59] הכותרת "הנהלת הארכיון ומוזיאון תנועת העבודה" רומזת למעורבותו של דוד בדר. במכתב שכתב כשנה לאחר מכן הוא סיפר על חלקו בפרשת הצבת מצבה על קברו של מיכאל הלפרין. לאחר שדיווח על ההשפעה שהייתה לספר על בית הקברות הישן בתל אביב על החלטתו לפעול להקמת ציונים על קברים ללא מצבות הוא כתב: "ובינתיים, באחת ממועצות ההסתדרות נודע לי על קבר מיכאל הלפרין ז"ל במחניים, שאף לו אין צִיּוּן. אמרתי, הוא יהיה הראשון. וכך היה. ביזמתי הוקמה המצבה להלפרין".[60] במכתב שכתב זמן קצר לפני טקס גילוי המצבה הוא פרט: "בהיותי בירושלים בזמן מועצת המפלגה [...] פנו אלי החברים [...] ומסרו לי שעלי לדעת שמיכאל הלפרין הידוע אשר נטמן במחניים עוד מאז כסלו שנת תר"פ מונח בלי צִיּוּן בלי מצבה ועלי לדאוג לכך ולקחתי עלי הדבר הזה ושלחתי למוסדות אחדים וגם לאחדים ממוקירי הלפרין".[61] בביקורו בחורשה שם נקבר הלפרין נוכח לדעת כי נמצאים שם קברים נוספים שלא הוצבה עליהם מצבה.[62]

זיהוי מקום הקבר נעשה על פי עדויות של "ותיקים" שזכרו היכן נקבר.[63] טקס גילוי המצבה נערך ב־7 במאי 1941, י' באייר תש"א. עלות המצבה הייתה 30 לא"י.[64] את המצבה בנתה חברת אבן מירושלים מאבן גלילית. הכתובת על המצבה הייתה "יחיאל מיכאל הלפרין, אחד מחולמי ולוחמי הגאולה, מת י"א כסלו, תר"פ".[65] ההודעה על הטקס שייערך במחניים מטעם "הארכיון והמוזיאון של תנועת העבודה" נמסרה כשבועיים לפני התאריך שנקבע.[66] אין תיעוד לדיון בשאלה מדוע נבחר דווקא תאריך זה, שאינו יום השנה למותו של מיכאל הלפרין; ייתכן שהתאריך נקבע כך שלא ייפול בחודש ניסן, שעל פי המסורת אין מספידים בו. הטקס היה רב־משתתפים.[67] הנוכחים בטקס כללו את ותיקי כפר גלעדי ואיילת השחר, אורחים מטבריה,

59 שם, שם.
60 ד' בדר לנ' חפשי, 7 בנובמבר 1941, אמ"ל IV-268-5.
61 ד' בדר לא' לוברני, תאריך לא ידוע (כנראה ראשית מאי 1941), אמ"ל IV-268-1.
62 ד' בדר לנ' חפשי, שם.
63 א' אבן־חן, 'מחנים', שם.
64 י' אייזנברג, 'קבורת נשכחים', **הבקר**, 26 בנובמבר 1941, עמ' 3.
65 'גילוי המצבה על קברו של מ. הלפרין', **דבר**, 8 במאי 1941, עמ' 4.
66 **דבר**, 25 באפריל 1941, עמ' 8.
67 'גילוי המצבה על קברו של מ. הלפרין', **דבר**, 8 במאי 1941, עמ' 4.

וחברי הקיבוץ מחניים. לרבים מהנוסעים באוטובוס שיצא מתל אביב למחניים לא היה אישור מעבר, ולא ניתן להם לעבור את תחנת הגבול בראש פינה. הדוברים בטקס העלו על נס את דמותו ופועלו של מיכאל הלפרין וברוח המקום והזמן הדגישו את מורשתו כמחויבות למפעל ההתיישבות. דוד בדר, שעל פי הדיווח ב**דבר** היה "מהיוזמים להקמת המצבה",[68] פתח את דבריו בהתייחסות לכך שבחורשה מצויים קברים של חלוצים שיש להקים עליהם מצבות. הוא היה הנציג היחידי של "הנהלת הארכיון ומוזיאון תנועת העבודה" שנכח בטקס במחניים.

צבי קרול, שותפו של דוד בדר להקמת המצבות על קברים נשכחים בבית הקברות הישן בתל אביב, סבר שיש להשלים את מפעל הנצחת מיכאל הלפרין על ידי כתיבת ביוגרפיה עליו:

> עתה, לאחר התחדשות היישוב במחנים, הוקמה לו גם מצבת אבן ולאחר מצבת האבן מהדין שתוקם לו מצבה אחרת, קיימת יותר: העלאת דמות האיש ופרשת חייו על ספר בכתב אמת.[69]

תחום הפעולה

על פי התפיסה המקורית של דוד בדר ושל שותפיו למפעל צבי קרול ושרגא אנתוביל, מטרת פעילותה של הוועדה המסונפת למועצת פועלי תל אביב הייתה "לטפל בהקמת מצבות על קברי פועלים גלמודים וערירים בבית הקברות הישן בתל אביב".[70] בהתאם להצעתו של שרגא אנתוביל נבנו חמש מצבות בבית הקברות הישן בתל אביב. כמתוכנן, טקס גילוי המצבות הללו נערך ב־י' באב תש"א, 3 באוגוסט 1941, בהשתתפות קרובים, מוזמנים ואנשי ועדת צִיּוּן. הידיעה על הטקס שהתפרסמה ב**דבר** גם פרסמה ברבים את קיומה ופעילותה של ועדת צִיּוּן.[71]

בפועל, מאפיין מובהק של פעילותה של ועדת צִיּוּן היה ההרחבה המתמדת של תחום פעילותה. הרחבה זו באה לידי ביטוי בשני מישורים. האחד היה גאוגרפי. בסקירת תולדות ועדת צִיּוּן שפרסם באפריל ב־1942 טען בדר כי "כבר בראשית עבודתה, מלפני שנה, ראתה הוועדה הכרח לעצמה לחרוג מתפקיד מקומי, ומפעלה הראשון היה הקמת המצבה על קבר מיכאל הלפרין

---

68 שם, שם.

69 צ' קרול, 'עם הקמת המצבה', **דבר**, 7 במאי 1941, עמ' 2.

70 ד' בדר, 'נקימה להם ציון', **דבר**, 20 באפריל 1942, עמ' 2.

71 'גלוי מצבות ציון', **דבר**, 6 באוגוסט 1941, עמ' 4.

ז"ל [...]". הטענה הייתה אנכרוניסטית: הקמת המצבה במחניים הייתה יזמה נפרדת של דוד בדר שרק בדיעבד נעשתה לחלק מפעילותה של ועדת צִיּוּן. אך מבחינתו של בדר מדובר היה במכלול אחד של פעילות. ואמנם, הקמת המצבה על קברו של מיכאל הלפרין במאי 1941 במחניים הייתה תקדים וקרש קפיצה להרחבת הפעילות של דוד בדר בנושא חסד של אמת "לגלמודים, נעדרים ונשכחים, לחיילים האלמונים של היישוב" למישור הארצי.[72] הקמת המצבה על קברו של הלפרין נתפסה בציבור היישובי כמשימה ראויה, דבר שבא לידי ביטוי בסיוע הכספי למפעל. הוועד הפועל של ההסתדרות, למשל, הקציב למטרה זו 6 לא"י. טקס גילוי המצבה זכה לסיקור אוהד בעיתונות העברית וכך גם עלה נושא הקמת מצבות על קברי "נשכחים" לסדר היום הציבורי. במאמר שפורסם בשלהי 1941 בחתימת ועדת צִיּוּן התייחס דוד בדר להרחבת תחום פעילותה של הוועדה:

> ועדת צִיּוּן ליד מועצת פועלי תל אביב, שנועדה לטפל בבית הקברות בתל אביב בלבד, מוקפת עתה דרישות והצעות מכל קצות הארץ להקים ציונים ומצבות לזכר גלמודים וערירים, שנספו ואינם. ועדת צִיּוּן חרגה מתפקידה והחבר הוותיק דוד בדר, שרתם את עצמו בעול המצווה הזו, צבר ואסף שמות רבים של ותיקים וראשונים, צעירים ואחרונים – להקים להם צִיּוּן, ולגמול עמם חסד של אמת [...][73]

דו"ח של בדר מדצמבר 1941 העיד על התקדמות מפעל הקמת המצבות במהלך השנה הראשונה לפעילותה של ועדת צִיּוּן:[74] 5 מצבות בחורשת בורוכוב במחניים, ביניהן המצבה למיכאל הלפרין; 2 מצבות בפתח תקווה; מצבה בזיכרון יעקב על קברו של אהרן צ'יזיק, המזכיר הראשון של הסתדרות הפועלים החקלאים בזיכרון יעקב, ו־16 מצבות בבית הקברות הישן בתל אביב "על קברות חברים ותיקים ואחרונים, שמתו רובם בצעירותם, בעודם באביב חייהם, בתאונות עבודה, מחלות אקלימיות ועמידה בשורות המגינים".[75] בעקבות פנייה של הוועד למען החייל העברי מימנה ועדת צִיּוּן את חלק הארי של עלות הקמת מצבה על קברו של בנו הצעיר של חייל עברי ששירת בצבא הבריטי. בראשית 1942 כתב דוד בדר כי הוועדה, שהתארגנה תחילה

72 א' דוד, 'הקדיש את חייו לאלה שאינם בחיים', **מעריב**, 3 בפברואר 1949, עמ' 2.
73 'גלגולי חסד של אמת', **אומר**, 5 בנובמבר 1941 (גזיר עיתון, אמ"ל 3-268-IV).
74 ד' בדר, 'ההקצבה לוועדת ציון', 17 בדצמבר 1941, אמ"ל 5-268-IV.
75 ד' בדר, 'נקימה להם ציון', שם.

על ידי מועצת פועלי תל אביב, מתכוונת "להרחיב את פעולותיה בשטח הארצי [...]".[76] באוקטובר 1944 ניתן היה למצוא את המצבות שהקימה ועדת צִיּוּן גם בבתי הקברות של ירושלים, ראשון לציון, רחובות, טבריה, באר טוביה, חדרה, פרדס חנה, ירקונה, כפר סבא, צפת וחיפה.[77] מטבע הדברים, הצלחתה של ועדת צִיּוּן התבטאה בגידול הרציף של מספר המצבות שהוצבו ביזמתה ובהשתתפותה ברחבי הארץ. בדצמבר 1949 טען דוד בדר בגאווה: "הספקנו להקים מצבות על יותר מ־500 קבורים [...]".[78]

הקמת המצבות על ציר הזמן. מבוסס על נתונים בתיקי ועדת צִיּוּן

הרחבת תחום פעולתה של ועדת צִיּוּן התבטאה גם בהרחבת הקטגוריה של הזכאים לתמיכת ועדת צִיּוּן. העיקרון הבסיסי שהנחה את דוד בדר היה שהקמת המצבות על קברים נשכחים הייתה ביטוי של סולידריות חברתית המתורגמת למונחים של מחויבות לחסד של אמת לנפטרים כולם. במאמר שכתב לקראת יובל העשרים של ההסתדרות שחל בדצמבר 1940 הוא התייחס למתים שנקברו ללא מצבות בבית הקברות הישן בתל אביב כאל

76 ד' בדר למכותבים שונים, 11 בינואר 1942, אמ"ל IV-268-1.
77 י' בן משה, 'ציון', **הצפה**, 12 באוקטובר 1944, עמ' 2.
78 ד' בדר לז' שזר, 30 בדצמבר 1949, אמ"ל IV-208-1 4136A.

"חברים".[79] הקוראים יכלו אולי להסיק שאלה היו חברי ההסתדרות, אך בדר היה מודע היטב לכך שלא רק בהם היה מדובר. בפנייה לחברה קדישא בתל אביב בבקשת סיוע כספי לשנת תש"ג ציין את תמיכתה של ההסתדרות בהקמת מצבות, אך הקפיד לציין: "אף על פי שרובם המכריע של הנפטרים שהעמדנו מצבות על קבריהם, ובעיקר אלה של תל אביב, לא היו חברי ההסתדרות. כי אין אנחנו בודקים את הנפטרים בכיוון זה".[80] מאמר קצר על ועדת צִיּוּן שהופיע בעתון **הבקר** באוגוסט 1945 החמיא לוועדת צִיּוּן ש"זכתה לשם טוב בזה שעשתה את עבודתה בלי התחשבות בעדתם ובמעמדם של הנפטרים".[81] בחוזרים ששלח ליישובים בבקשת סיוע כספי השתמש דוד בדר בנוסח זה והדגיש כי ועדת צִיּוּן פועלת למען כל הנפטרים, "בלי הבדל עדה ומעמד בכל הארץ, בערים ובמושבות הוותיקות, החל ממחניים ועד באר טוביה".[82]

הרחבת קבוצת הזכאים לחסד של אמת באה לידי ביטוי בניסוחים השונים של מטרות פעולתה של ועדת צִיּוּן. כפי שנוסח בדצמבר 1939, הרעיון הראשוני היה להקים מצבות "לגלמודים שאין מי שידאג להם".[83] בפנייה של ועדת צִיּוּן לוועד הפועל של ההסתדרות ביוני 1941 נכתב כי חשיבות המפעל היא בהיותו "החסד האחרון לחברים נעדרים שמסרו את חייהם על קדושת הבניין והתקומה".[84] בשלהי 1942 קבע בדר שוועדת צִיּוּן הייתה מחויבת לזכרם של מי "שקברם שומם ונשכח".[85] באופן קונקרטי הכוונה המקורית הייתה להקים מצבות "על קברותיהם של אלה שהלכו לעולמם בשנים תר"ע-תרצ"א".[86] בשעה שכתב זאת כבר נכללו במסגרת פעילותה של ועדת צִיּוּן גם חיילים עברים שהתנדבו לשרת בצבא הבריטי ובני משפחותיהם שנפטרו. המקרה הראשון מסוג זה עלה על סדר היום של ועדת צִיּוּן כבר בנובמבר 1941, כאשר הוועד למען החייל העברי ביקש מוועדת צִיּוּן לטפל בהקמת מצבה על קבר בנו של חייל עברי ששירת בצבא הבריטי. למרות שהבהיר ש"אין הדבר בגדר תפקידנו",[87] נענה בדר לבקשה. מבחינתו

---

79 ד' בדר, 'גמילות חסד של אמת', גזיר עיתון ללא מקור ותאריך, אמ"ל IV-268-3.

80 ד' בדר ליו"ר חברה קדישא תל אביב, ט"ו אלול תש"ב (28 באוגוסט 1942), אמ"ל IV-268-5.

81 **הבקר**, 20 באוגוסט 1945, עמ' 3.

82 חוזר לעיריות וישובים, 21 בפברואר 1946, אמ"ל 4136A 1-IV-208.

83 ד' בדר לחברה קדישא, תל אביב, 29 באוגוסט 1939, אמ"ל IV-268-5.

84 ועדת ציון למ' לובטקין, 22 ביוני 1941, אמ"ל IV-268-5.

85 ד' בדר לא' מרינסקי, 4 באוקטובר 1942, שם.

86 י' איזנברג, 'קברים נשכחים', **הבקר**, 26 בנובמבר 1941, עמ' 3.

87 ד' בדר לר' בורשטיין, 21 בנובמבר 1941, אמ"ל IV-268-5.

לא היה זה אפשרי לדחות בקשות לסיוע למשפחות של חיילים הנמצאים בחזית.[88] ב־1944 הגדיר דוד בדר את מטרת פעילות ועדת צִיּוּן כך: "להקים מצבות לאלו שמתו מזמן והיו גלמודים ובודדים וגם במקרה של מות חיל או משפחת חיל".[89] נכון לאפריל 1944 הקימה ועדת צִיּוּן 130 מצבות, מהן 25 לחיילים ולמשפחות חיילים ששירתו בצבא הבריטי.[90]

לאחר תום המלחמה הורחבה עוד מסגרת הזכאות לחסד של אמת וכללה גם חיילים משוחררים, נוטרים עבריים ומעפילים. במכתב לוועד הלאומי מינואר 1947 הציג את תכנית העבודה לשנה הקרובה, שכללה הקמת 20 מצבות ל"קדושי ישראל" שנפלו על משמרתם: נוטרים, חיילים משוחררים, פועלים ותיקים.[91] במונחים כללים יותר הסביר בדר שבשלב זה של פעילותה, בנוסף להקמת מצבות על קבריהם של חלוצים עריריים וגלמודים, "שהיא פעולתנו מראשית היוסד הוועדה", הוועדה גם טיפלה בהקמת מצבות על קבריהם של "קדושים אשר נהרגו בעמדם על משמרתם בהגנת הארץ וההעפלה, וכן על קברי חיילים אשר חזרו מהשבי ומתו בארץ לפני שזכו לחזור לחיי עבודה".[92]

תחומי פעולתה של ועדת צִיּוּן נקבעו על ידי דוד בדר. מכיוון שהייתה זו ועדה של איש אחד, מטבע הדברים אין בנמצא תהליך מסודר של קבלת החלטות בנוגע לקדימויות וסדרי עדיפויות. אלה נקבעו על פי נטיות הלב של דוד בדר ונתנו ביטוי לצו מצפונו. דיון בשאלה מה הם גבולות הפעילות של ועדת צִיּוּן התקיים בחילופי מכתבים באביב 1947 בין יצחק בן צבי, יושב ראש הוועד הלאומי, ובין דוד בדר. בדר ובן צבי שיתפו פעולה ב־1945/6 במפעלי הנצחה שקידם בן צבי. בינואר 1947 שלח בדר הזמנה לוועד הלאומי לטקס גילוי מצבות שהוקמו על ידי ועדת צִיּוּן בבית הקברות בנחלת יצחק בתל אביב.[93] בן צבי הסתייג מדרך הפעולה של בדר:

> האמת היא שאתה מרחיב את מסגרת פעולתך וכולל בקרבה (כך!) מקרים שאין להם ערך ציבורי באותה מידה שיש למקרים בולטים יותר. כך אי־אפשר להכניס למסגרת פעולתך מקרים של אנשים, צעירים וזקנים, שנהרגו על ידי

88 י' איזנברג, 'קברים נשכחים', שם, עמ' 3.
89 ד' בדר ליו"ר התאחדות עולי יוון, 25 ביולי 1944, אמ"ל IV-208-1-3882.
90 ד' בדר להנהלת הצרכנייה, 21 באפריל 1944, שם.
91 ד' בדר לי' בן צבי, 22 בינואר 1947, ארכיון ציוני (להלן א"צ) J1/6770.
92 ד' בדר לוועד הפועל, 13 בפברואר 1947, אמ"ל IV-208-1 4136B.
93 ד' בדר לוועד הלאומי, 27 בינואר 1947, א"צ J1/6770.

> טרוריסטים בפעולות או שנהרגו על ידי חיילים אגב פעולתם. עם כל הטרגיות אין להעמיד אותם בשורה אחת עם אנשים שנפלו על המשמר כגון: יוסף בנימיני ז"ל או השומרים בסג'רה. ואם נרחיב כמו שאתה עשית הרי נגיע לזה שאנשים שנהרגו בתאונות דרכים או בתאונות בעבודה גם הם יכללו בתוך המסגרת ואין לדבר סוף.[94]

הביקורת שמתח בן צבי על הרחבת תחום פעילותה של ועדת צִיּוּן כוּונה כנראה למה שבעבורו היה בגדר הסחת דעת ומשאבים ממפעל ההנצחה של יוסף בנימיני במושב אביחיל שבעת זו נמצא בשלבים מתקדמים של גיוס הכספים הדרושים להשלמתו.[95] מתשובתו ניכר היה שבדר נפגע מגישתו של בן צבי. לגופו של עניין טען כי לא מובן מה פירוש כי "אנו מכניסים לתחום פעולתנו מקרים בלתי מתאימים". כדי לא להותיר מקום לספק טען: "אין אנו חושבים להכניס בחוג פעולתנו גם טפול במצבות על קברי קרבנות תאונות עבודה, דרכים וכו'".[96] בתחתית המכתב דיווח דוד בדר לבן צבי על מות אשתו.

כפי שהתברר כבר בשלביו הראשונים, מפעלו של דוד בדר היה לא רק בבחינת חסד של אמת למתים, אלא גם, לעתים, בבחינת גמילות חסדים עם משפחות נפטרים שלא יכלו לשאת במעמסה הכספית של הקמת מצבה על קבר יקיריהם. במכתב ששלח לחברה קדישא באוגוסט 1939, עוד לפני הקמת ועדת צִיּוּן, ביקש לברר אם הוצבה מצבה על קברו של עולה חדש שנפטר באלול תרצ"ח והשאיר אישה צעירה וילד קטן, ואם הוצבה מצבה על קברו של איצקוב, "רווק, זקן גלמוד" שנפטר לפני "שלוש או ארבע שנים" ברמת גן.[97] חודשים ספורים לפני חילופי המכתבים עם יצחק בן צבי בנושא תחום פעילותה של ועדת צִיּוּן סייע דוד בדר לאלמנה שבעלה נפטר חודשיים לאחר שהמשפחה עלתה ממצרים והשאיר אותה עם שני ילדים קטנים וללא אמצעים להקים מצבה.[98] טקס גילוי המצבה נערך בפברואר 1947.[99] מבחינתו של בדר, לא ה"ערך הציבורי" הוא שקבע. במרץ 1947,

---

94 י' בן צבי לד' בדר, 26 בפברואר 1947, א"צ J1/6770.

95 הוועד הארצי למען החייל לי' בן צבי, 22 בנובמבר 1946, שם.

96 ד' בדר לי' בן צבי, 20 במרץ 1947, שם.

97 ד' בדר לחברה קדישא תל אביב, 29 באוגוסט 1939, אמ"ל IV-268-5.

98 ד' בדר לסוכנות היהודית, 17 בנובמבר 1946, אמ"ל IV-208-1 4136B.

99 **הבקר**, 29 בינואר 1947, עמ' 4; ד' בדר להנהלת הלשכה למען העולה, 7 בפברואר 1947, שם.

שבוע לפני שהשיב על המכתב של בן צבי בנוגע לגבולות פעילותה של ועדת צִיּוּן, הציע בדר למשפחתו של אליעזר בן יהודה שלרגל קבורת איתמר בן אב"י בבית הקברות על הר הזיתים ליד אביו תוקם גם המצבה על קברה של אם המשפחה, דבורה בן יהודה. בפנייתו שכוּונה לקוראי **הבקר** הסביר מדוע אין ועדת צִיּוּן מטפלת בנושא הצבת מצבה זו:

> ועדת צִיּוּן מציבה מצבות על קברי גלמודים, ערירים, בודדים ונשכחים וגם לבני משפחות דלי־אמצעים. אולם דבורה ז"ל, אשתו של אליעזר בן יהודה לא מתה ערירית ואינה צריכה להיות נשכחה מבני משפחתה.[100]

לאחר ששחקן תיאטרון המטאטא מאיר תאומי נרצח באוגוסט 1947 יזמה ועדת צִיּוּן גיוס כספים למען הקמת מצבה על קברו. זה היה מקרה יוצא דופן, שבו הסיוע של ועדת צִיּוּן לא התקבל בברכה. בספטמבר 1947 הודיעה הנהלת תיאטרון המטאטא שאין צורך לאסוף תרומות להקמת מצבה על קברו של מאיר תאומי: "בקשתנו להודיעכם, כי מר תאומי ז"ל לא היה ערירי וגלמוד וכי המשפחה תטפל בעצמה בהקמת המצבה".[101]

* * *

כפי שהיה ברור כבר בשלב מוקדם של פעילותו בתחום גמילות חסד של אמת, בדר פעל לבדו, דבר שהגביל את יכולתו לקדם מיזמי הנצחה. במידה מסוימת הצלחת ועדת צִיּוּן הייתה בעוכרי פעילותה. בספטמבר 1945 הודיעה ועדת צִיּוּן שבגלל העומס "אין באפשרותה לטפל במצבות חדשות ומבקשת לא לפנות אליה בחצי השנה הקרובה".[102] העומס על בדר היה תוצאה של הרחבת פעילותה של ועדת צִיּוּן כך שנעשתה כתובת מוּכרת לטיפול בנושא גמילות חסד של אמת. באוקטובר 1946 ביקש מהוועד הפועל של ההסתדרות שיאשרו העסקת עוזר למשך שעה כל יום, סך הכול 6 שעות בשבוע.[103] לא ברור האם אכן אושרה הבקשה, אך יש עדות לכך שבשלהי פעילותה של ועדת צִיּוּן נעזר בדר משירותי מזכירות של הוועד הפועל של ההסתדרות.[104]

---

100 ד' בדר, 'מצבה על קבר דבורה בן יהודה', **הבקר**, 13 במרץ 1947, עמ' 3.
101 מנהלת 'המטאטא' לוועדת ציון, 9 בספטמבר 1947, אמ"ל 4136B 1-208-IV.
102 **הבקר**, 25 בספטמבר 1945, עמ' 4.
103 ד' בדר לש' אבן זהר, 14 באוקטובר 1946, אמ"ל 4136A 1-208-IV.
104 א' דוד, 'הקדיש את חייו לאלה שאינם בחיים', **מעריב**, 3 בפברואר 1949, עמ' 2.

ב־1946 טען דוד בדר כי "ועדת צִיּוּן מטפלת בהקמת מצבות רק במקרים שפונים אליה באופן ישיר וכשהיא מקבלת על עצמה לבצע את הפעולה".[105] בפועל, הפעילויות שיזם בדר היו מרכיב מרכזי בפעילותו. כזכור, ועדת צִיּוּן נוסדה כדי להציב מצבות בבית הקברות הישן של תל אביב. הפעילות בתחום זה נמשכה ברציפות בשנים הבאות. בינואר 1947 דיווח בדר כי עד כה נבנו 108 מצבות בבתי הקברות של תל אביב (בית הקברות הישן ונחלת יצחק), מהם 25 מאז תחילת השנה העברית.[106] במקביל יזם דוד בדר מפעלי הנצחה נוספים שנעו בין הנצחה אינדיבידואלית של בודדים ומפעלי הנצחה קיבוציים ביישובים ברחבי הארץ.

השגת מידע על מצב קבריהם של חלוצים שנקברו ביישובים שונים הייתה היבט חיוני של פעילותו של דוד בדר. בפברואר 1946 כתב בדר לנהלל בעניינו של חלוץ שנפטר ב־1922 ונקבר שם: "אנו רוצים לדעת אם יש על קברו מצבה ואם אין, נא להודיענו ואנו נשלח לבית הקברות אחד, העושה מצבות בעבור צִיּוּן ויקים מצבה על קברו."[107] חודשים מספר לאחר מכן פנה בדר לקבוצת חולדה וביקש לדעת מה עלה בגורל קברו של חלוץ שנקבר שם. תשובת הקיבוץ הייתה כי הקבר היה בצורת "גל אבנים בלי לוח ובלי כתובת".[108] אך ההנצחה האינדיבידואלית מסוג זה לא הייתה מוגבלת אך לחלוצים שקברם נשכח. בדר היה מודע לכך שעיכוב בבניית מצבה על קברם של מי שלא הייתה להם משפחה היה פתח להזנחה ולשכחה. ב־1946 האיץ בדר בלשכת העלייה בחיפה לבנות מצבה על קברו של ליאו קלמרוט, מעפיל שהגיע על סיפון אניית המעפילים יגור ונפטר בבית החולים בעתלית מדלקת ריאות:[109] "אם לא נעשה כעת, ישכח כל זה".[110] רגישותו לעניין הקמת המצבה על קברם של ה"ערירים", אלה שלא הייתה משפחה שתדאג להם, באה לידי ביטוי גם במכתב שכתב ביוני 1949 לאשר ברש: "רצוי שנמצא דרך להקים מצבה על קברה של אלישבע בכנרת". המשוררת אלישבע שנפטרה במרץ 1949 הייתה אלמנה ובתה היחידה התגוררה בחו"ל.[111]

במקרים מסוימים צריך היה לאתר את מקומו של הקבר לפני שניתן היה

105 ד' בדר לוועדת השחרור, 5 בדצמבר 1946, אמ"ל 4136B IV-208-1.
106 ד' בדר לחברה קדישא תל אביב יפו, 22 בינואר 1947, שם.
107 ד' בדר לוועד נהלל, 20 בפברואר 1946, אמ"ל 4136A IV-208-1.
108 קבוצת חולדה לד' בדר, 29 ביולי 1946, שם.
109 'ליאו קלמרוט', **דבר**, 19 באוגוסט 1946, עמ' 1.
110 ד' בדר להנהלת הסוכנות/חיפה, 21 באוגוסט 1946, אמ"ל IV-268-6.
111 ד' בדר לא' ברש, 17 ביוני 1949, אמ"ל 4136A IV-208-1.

לבנות עליו מצבה. ב־1945 החל דוד בדר בחיפוש אחרי מקום קבורתו של הצייר שמואל הירשנברג שנקבר ב־1908 על הר הזיתים. בשלב הראשון פנה לציבור וביקש לדעת פרטים על שם אביו, גילו בעת מותו ועיר הולדתו.[112] כשהתברר כי לא ניתן לאתר את מקום הקבר פנה שנה מאוחר יותר שוב לציבור בבקשה לסיוע:

> ביום י"ט אלול תרס"ד מת בירושלים הצייר שמואל הירשנברג. מאז עברו 39 שנה ולא נמצא דואג להקים מצבה על קברו. זה שנה מטפלת ועדת "צִיּוּן" בעניין זה ומחפשת את מקום קבורתו ואינה יכולה למצוא. אני פונה איפוא לכל אלה שיכולים לעזור בעניין זה בבקשה לעשות מאמץ כדי לקבוע את מקום קבורתו של הצייר הירשנברג.[113]

שנה אחר פרסום הבקשה התפרסמה ידיעה כי נמצא קברו של הצייר.[114] עקב המצב הפוליטי המתוח וחלוקת ירושלים במלחמת העצמאות המצבה לא הוקמה בסופו של דבר.[115]

קו פעולה אחר שננקט כבר בשלב מוקדם היה פנייה ליישובים לברר מה המצב אצלם בתחום הקמת המצבות על קברי חברים ותיקים. כפי שמתברר, לפניות כאלו הייתה השפעה אף אם לא נדרשה מעורבותה של ועדת צִיּוּן. בתשובה לפנייתו של דוד בדר בסתיו 1941 מסר קיבוץ בית השיטה כי "המצבות סודרו מזמן ורק השמות טרם נחרתו [...] מכתבך זרז אותנו למלא חובה זאת וכבר התחלנו בהוצאה לפועל."[116] הקמת מצבות חסרות בבתי קברות הייתה הרעיון שעמד בראשית פעולתה של ועדת צִיּוּן, שכזכור החלה את פעולתה בהקמת המצבות החסרות בבית הקברות הישן בתל אביב. ב־1946 ביקש בדר לבנות מצבות בבית הקברות בכנרת, שם היו 57 קברים ללא מצבות.[117] לשם כך פנה בדר לנציג התאחדות התימנים בבקשה לאתר קרובי משפחה של 17 מבני העדה התימנית הקבורים שם כדי שיסייעו במימון בניית הציונים החסרים.[118]

---

112 **דבר**, 5 בדצמבר 1945, עמ' 4.
113 ד' בדר, 'מי יודע את קברו?', **דבר**, 27 באוגוסט 1946, עמ' 4.
114 **הבקר**, 15 באוגוסט 1947, עמ' 7.
115 ל' קניג, 'ש' הירשנברג – צייר העלייה השנייה', **דבר**, 17 בדצמבר 1954, עמ' 5.
116 מזכירות בית השיטה לד' בדר, 20 באוקטובר 1941, אמ"ל IV-268-5.
117 ד' בדר לב' צ' יזרעאל, 11 בספטמבר 1946, אמ"ל IV-208-4136A.
118 ד' בדר לי' ישעיהו, 4 בספטמבר 1946, שם.

* * *

שיתוף הפעולה של דוד בדר ויצחק בן צבי, יו"ר הוועד הלאומי, היה מושתת על היכרות אישית בין שני אנשי העלייה השנייה שהיה להם עניין משותף בתחום מיצוב זיכרון המתים. אך בעוד בדר התמקד בחסד של אמת ל"גלמודים ונשכחים", בן צבי, כפי שכתב לבדר, ביקש להדגיש ולהבליט את אותם מקרים בעלי "ערך ציבורי", כאלה שיש להם ערך מוסף כמורשת לאומית.[119] הקשר בין השניים נוצר במכתב ששלח בן צבי לבדר באוגוסט 1944 בנוגע להקמת מצבה על קברו של יוסף בנימיני באביחיל ולבניית ציונים על קברי שומרים בבית הקברות בסג'רה: "מכיוון שאתה המרכז את ענייני "הציון", מצאתי להעיר את תשומת לבך לשני הדברים האלה [...].[120] מבחינה מעשית בן צבי, שעמד בראש הוועד הלאומי, ביקש מבדר שיפנה לסוכנות היהודית ולמוסדות אחרים שיש להם יכולת כספית לסייע בעניין הקמת המצבות. שיתוף פעולה נוסף בין השניים נוצר בשלהי מלחמת העולם השנייה, בעקבות הפנייה של בן צבי לדוד בדר בנושאים הקשורים להנצחת חיילים עברים שלחמו במסגרת הצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה.

במכתב ששלח תושב הרצליה לוועדת ציון ב־1943 הוא תיאר את המצב בבית הקברות בסג'רה: הקברים "הרוסים ומפוזרים ועוד מעט לא יישאר זכר או סימן לחללים שלנו שם".[121] הכותב דחק בבדר להקדים ולבצע את המשימה כי עדיין היו בין "זקני האיכרים" כאלה שזכרו מי נקבר היכן. באוגוסט 1944 כתבה רחל ינאית מאמר ב**דבר** ובו תיארה את המצב העגום בבית הקברות בסג'רה:

> מדהימה העזובה, כאילו זה עתה פרעה מכאן כנופיית פורעים. סדוקים הם הקברים, הרוסים, שבכות ברזל הותקנו כאן כדי להגן על המצבות [...] לחברים שנפלו חלל בגליל, בסג'רה, לא הוצבו כאן מצבות. הנה הם קברי החללים שלנו, קברים אלמונים, גלים־גלים של אבנים – גלי עד.[122]

בן צבי כתב לבדר ודיווח לו על מה שרחל ינאית ראתה בבית הקברות בסג'רה.[123] הוא אף מסר לבדר שנאמר לו שדוד בן גוריון, יושב ראש הנהלת

119 י' בן צבי לד' בדר, 26 בפברואר 1947, א"צ J1/6770.
120 י' בן צבי לד' בדר, 27 באוגוסט 1944, IV-208-1-3882.
121 ב' צ' מיכאלי לד' בדר, 18 ביולי 1943, אמ"ל IV-268-1.
122 ר' ינאית, 'עלינו על הקרקע בימי האבל', **דבר**, 25 באוגוסט 1944, עמ' 4.
123 י' בן צבי לד' בדר, 27 באוגוסט 1944, IV-208-1-3882.

הסוכנות היהודית, ששהה בסג'רה עם עלייתו לארץ, היה מודע למצב והבטיח שהסוכנות תקציב סכום לתיקון המצבות. בינואר 1945 פנה בדר לוועד הלאומי וביקש הקצבה חד־פעמית בסך 60 לא"י "לסדור בית הקברות".[124] כפי שניתן היה לצפות, המחלקה הכספית של הוועד הלאומי נענתה בחיוב והסכימה לתמוך כספית בסידור בית הקברות.[125]

שיתוף הפעולה של דוד בדר עם יצחק בן צבי בהקמת המצבה על קברו של השומר יוסף בנימיני באביחיל החל בעת שמיזם הקמת המצבה כבר היה בשלב מתקדם. בנימיני נרצח בפברואר 1932 על הגנת היישוב אביחיל שנוסד על ידי משוחררי הגדוד העברי בעמק חפר, ונקבר ביישוב.[126] חבריו החליטו להקים מצבה בולטת על קברו בצורת עמוד שיש שהובא מחורבות קיסריה ויוצב על בסיס מאבן. על עיצוב בסיסה של מצבת הזיכרון הופקדה הפסלת בתיה לישנסקי, גיסתו של בן צבי. ההוצאות להקמת המצבה נאמדו ב־200 לא"י. בן צבי היה מופקד על איסוף הכסף. באוגוסט 1944 כתב בן צבי לדוד בדר ודיווח לו על העיכוב בהקמת המצבה בגלל חוסר כסף.[127] במהלך הטקס שנערך ביום השנה ה־12 למותו של בנימיני ב־1945 הונחו אבן היסוד ומגילת היסוד. דוד בדר הודיע שהמצבה על קברו של בנימיני היא המצבה ה־200 של ועדת צִיּוּן.[128]

מעורבותה של ועדת צִיּוּן בהקמת המצבה על קברו של בנימיני לא הייתה מובנת מאליה. הקבר אמנם היה ללא מצבה, אך בהחלט לא היה שייך לקטגוריה של קברים נשכחים. גם קנה המידה של המיזם היה גדול במיוחד. המעורבות של בדר בהקמת המצבה הייתה ביטוי של מחויבות למורשת הגדוד העברי: יצחק בנימיני ויצחק בן צבי שרתו בגדוד ה־39 של קלעי המלך, דוד בדר שרת בגדוד הארצישראלי שנודע בשם הראשון ליהודה. כחלק ממעורבות ועדת צִיּוּן במפעל הקמת המצבה על קברו של בנימיני שלח בדר ביולי 1945 מזכר ליישובים בעמק חפר ובו הציג את המצבה ואת חשיבותה כ"סמל מחנך", וביקש את סיועם של היישובים להקמתה של המצבה.[129]

בשלהי מלחמת העולם השנייה העלה יצחק בן צבי, שעמד בראש הוועד

---

124 ד' בדר להנהלת הוועד הלאומי לכנסת ישראל, 24 בינואר 1945, א"צ J1/6770.

125 הנהלת הוועד הלאומי לד' בדר, 22 בפברואר 1945, שם.

126 א' למפרום, 'יצחק ב־צבי והנצחת יוסף בנימיני: ניסיון כושל להקמת אתר מורשת לאומית', **ארכיון** 17, 2013, עמ' 48-55.

127 י' בן צבי לד' בדר, 27 באוגוסט 1944, אמ"ל IV-208-1-3882.

128 'מצבת זיכרון ליוסף בנימיני בעמק חפר', **דבר**, 12 בפברואר 1945.

129 ד' בדר לוועדי הישובים בעמק חפר, 26 ביולי 1945, אמ"ל IV-268-1.

הלאומי, את הרעיון להקים מצבת זיכרון כללית לבני היישוב שנפלו במסגרת השירות בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה.[130] הפנייה בנושא זה לדוד בדר העידה כי בשלב זה של פעילותה ועדת צִיּוּן הייתה כתובת מוכרת בטיפול בנושאי הנצחה. הקמת מצבת זיכרון "לחייל האלמוני" העברי שנפל בשירות הצבא הבריטי במלחמה נגד גרמניה הנאצית נועדה להקים מצבה סמלית למי שנקברו מחוץ לארץ ישראל או שמקום קבורתם לא נודע. בדר הסכים עם בן צבי שמצבת הזיכרון הזאת תוקם בהר הזיתים.[131] כפי שניתן ללמוד מתשובתו של בדר, ההיענות ליזמה של בן צבי הייתה המשך לשיתוף הפעולה אתו במיזמי ההנצחה בסג'רה ובאביחיל.

באביב 1945 נדמה היה שהתכנית עוברת לפסים של ביצוע. האדריכל יעקב פינקרפלד והפסלת בתיה לישנסקי עיצבו את תכנית הגלעד לחייל האלמוני שיוקם בשטח בית הקברות על הר הזיתים. שבוע לאחר כניעת גרמניה הנאצית הציג יצחק בן צבי את מכתבו של בדר להנהלת הוועד הלאומי.[132] טיוטה של חוזה מפברואר 1946 בין ועדת צִיּוּן ובין האדריכל והפסלת המצוי בעיזבונה של בתיה לישנסקי מעידה כי הנושא היה בשלב זה עדיין על סדר היום של יזמי ההנצחה. אלא שהמיזם לא יצא אל הפועל, ומצבת הזיכרון לחייל (הארצישראלי) האלמוני על הר הזיתים נותרה על נייר השרטוט.

* * *

אפילו אם התייחסה להיבט אחד בלבד של פעילותה של ועדת צִיּוּן, הטענה של דוד בדר כי הוועדה פעלה "רק כשפונים אליה באופן ישיר" נתנה ביטוי לכך שהוועדה נעשתה כתובת מוכרת בנושא הקמת מצבות זיכרון. במגעיו עם דוד בדר ביקש יצחק בן צבי לקדם נושאים הכרוכים במורשת לאומית. בה בעת גם אנשים פרטיים ומוסדות פנו לוועדת צִיּוּן בבקשה לסיוע באיתור קברים ובהקמת מצבות על קברים. תושבת תל אביב פנתה לוועדת צִיּוּן בבקשה שיסייעו לה לאתר את מקום קבורתה ולבנות מצבה על קברה של ידידתה רחל טייבר שטבעה כאשר התהפכה הסירה שהעבירה מעפילים מהאנייה חנה סנש לחוף נהריה.[133] בספטמבר 1946 פנתה מועצת פועלי

130 י' בן צבי לד' בדר, 22 במרץ 1945, א"צ, J1/6770.
131 ד' בדר לי' בן צבי, 27 במרץ 1945, שם.
132 י' בן צבי לחברי ההנהלה של הוועד הלאומי, 15 במאי 1945, שם.
133 א' גלובוס לוועד הלאומי, ג' בטבת תש"ו, שם.

נתניה לוועדת צִיּוּן בעניינה של הפועלת אסתר פוטשניק, חברת הסתדרות מנתניה, שנקברה בפתח תקווה: "לא נשארו כל קרובים אשר ידאגו להקמת מצבה על קברה. אבקשכם, לכן, לדאוג להקמת מצבה".[134] פנייה זו עלתה בקנה אחד עם ההצעה שהציע דוד בדר כבר ב־1939 למוסדות ההסתדרות למסד את הסיוע בהקמת מצבה לחברי הסתדרות שנפטרו כמפעל של עזרה הדדית.[135]

השתתפות כספית

במאמר שכתב על ועדת צִיּוּן לקראת ועדת ההסתדרות החמישית שהתכנסה באפריל 1942 והתפרסם ב**דבר** הדגיש דוד בדר עד כמה רבה המלאכה שיש עוד לעשות: "רבים וטובים מחכים לגאולת קברם מחרפת השיממון בתל אביב, בירושלים, ובמקומות רבים אחרים".[136] במאמר הוא ביטא בגלוי את שאיפתו שוועדת צִיּוּן תיעשה "מוסד של ההסתדרות", כלומר, שתהייה גוף מתוקצב שאינו נסמך על רצונם הטוב של מוסדות ושל יחידים. אלא שהדבר לא עמד על הפרק. פעילותו של דוד בדר נשענה על תרומות של "חברים, ועדי עובדים ומוסדות כלכליים".[137] מימון הפעילות של ועדת צִיּוּן היה תלוי בשתדלנות: גיוס כספים אצל ארגונים, יישובים ויחידים שנענו לפניותיו של דוד בדר, אם מתוך הכרה בחשיבות המפעל שעסק בו, או כמחויבות אישית למי ששמו הלך לפניו כמי שהדאגה לחלש ולנשכח הייתה בראש מעייניו. בשלבים מאוחרים יותר ציין בדר במכתבים ששלח לתורמים פוטנציאליים גם את העובדה שניתן היה לקרוא בעיתונים על פעילות ועדת צִיּוּן:[138] מעבר למידע, הפרסומים בעיתונים על פעילות ועדת צִיּוּן היו כלי לגיוס כספים.

כבר בדברים שכתב בשלהי 1939 התייחס בדר לשאלת מימון הקמתן של מצבות: ברור היה כי בלי מנגנון של מימון לא ניתן היה להוציא אל הפועל את מפעל חסד של אמת שביקש לקדם. להצעה לגבות מס מחברי ההסתדרות לצורך מימון הקמת מצבות על קברם לא היה המשך. כבר בשלב מוקדם של פעילותו שינה בדר את האסטרטגיה ופנה למוסדות שחשב שיש להם עניין בנושא הקמתן של מצבות בבית הקברות הישן בתל אביב בבקשה לתמיכה כספית. ההתחלה לא בישרה טובות. המכתבים ששלח בראשית

134 מועצת פועלי נתניה לוועדת ציון, 3 בספטמבר 1946, אמ"ל IV-208-1 4136A.

135 ד' בדר לוועד הפועל ולכל מוסדות ההסתדרות, ללא תאריך, ארכיון מכון לבון (להלן: אמ"ל), IV-268-5.

136 ד' בדר, 'נקימה להם ציון', שם.

137 ד' בדר לוועד עובדי נשר, 24 בנובמבר 1949, אמ"ל IV-208-4738A.

138 חוזר, ד' בדר למועצות מקומיות, 13 בפברואר 1947, IV-208-4136B.

פעילותה של ועדת צִיּוּן למוסדות שביקש את תמיכתם לא הביאו לתוצאות המקווות. דוד צבי פנקס, מראשי החברה קדישא בתל אביב, השיב לבדר כי "אנו לא מטפלים בבניין מצבות".[139] אך בקיץ 1941 הודיעה החברה קדישא בתל אביב שנענו לבקשתו ו"החליטו לתמוך במפעל חשוב זה".[140] אלא שהתמיכה המובטחת הייתה בשלב זה בעלת אופי סמלי: 5 לא"י בעבור תיקון מצבות, וזאת לאחר שתוגש רשימה של 15 מצבות שיתוקנו. על פי בדר, פנקס גם התחייב בפניו שהחברה קדישא תסייע בחצי לא"י לכל מצבה שתוקם בבית הקברות הישן.[141]

בתשובה לפנייה ישירה לראש עיריית תל אביב בנוגע לתמיכה במפעל הקמת המצבות בבית הקברות הישן הציע ישראל רוקח כי בדר ייצור קשר עם הוועדה לשיפור בית הקברות.[142] בדר פנה לוועדה, וטען כי "חובת העיר היא כחובת קרובי משפחה וחברים להקים להם מצבה וזכר".[143] אך אליעזר פרלסון (פרי), סגן ראש עיריית תל אביב מטעם מפא"י, הודיע לו כי לוועדה אין סמכות להוציא כספים.[144] בניסיון לשכנע את העירייה לתמוך כספית בהקמת המצבות הציע בדר מאוחר יותר כי אחד או שניים מחברי הוועדה לשיפור בית הקברות הישן יצטרפו לוועדת צִיּוּן.[145] בפנייתו לסוכנות היהודית ביקש בדר סיוע בסך לירה א"י אחת לכל מצבה, סך הכול 80 לא"י. תשובתו של משה שרת הייתה מהירה וישירה: "איני סבור שהסוכנות היהודית תוכל להקציב סכומים למטרה זו".[146] בה בעת הציע את האפשרות כי ישיג סכום של 10 לא"י "אם אדע כי העניין מסתדר, כלו או קצתו". למעשה הייתה זו הצעה לתמוך במפעלו של בדר שלא דרך הצינורות הרשמיים של הסוכנות היהודית. לעומת התגובה ההתחלתית המסויגת של מוסדות לאומיים וגופים עירוניים, גופים הסתדרותיים שבדר פנה אליהם נענו מיד ואישרו את תרומתם לזכות מפעל "גמילות חסד של אמת" (באביב 1941 עדיין לא נקבע השם ועדת צִיּוּן). לדוגמה, אגד ומועצת פועלי חיפה תרמו 2 לא"י ו־3 לא"י, בהתאמה.[147]

---

139 צ' פנקס לד' בדר, 6 במרץ 1941, אמ"ל IV-268-5.
140 חברה קדישא תל אביב לד' בדר, 17 ביולי 1941, שם.
141 ד' בדר להנהלת חברה קדישא, 21 ביולי 1941, אמ"ל IV-250-72-1-383.
142 י' נדיבי לד' בדר, 27 באפריל 1941, אמ"ל IV-268-5.
143 ד' בדר לוועדה לשיפור בית הקברות הישן, 29 במאי 1941, אמ"ל IV-250-72-1-383.
144 ד' בדר לי' רוקח, 2 ביוני 1941, אמ"ל IV-268-5.
145 ד' בדר לי' רוקח וא' פרלסון, 8 באוקטובר 1941, IV-250-72-1-383.
146 מ' שרת לד' בדר, 3 במרץ 1941, אמ"ל IV-104-23-6.
147 אגד לגמילות חסד של אמת, 2 באפריל 1941; מועצת פועלי חיפה לגמילות חסד של אמת, 7 באפריל 1941, שם.

דוד בדר לא שמר על תיעוד מפורט של הנהלת החשבונות של ועדת צִיּוּן, והמידע בתיקי ועדת צִיּוּן בנושא זה על תנועת הכספים הוא מועט וחלקי בלבד. הכספים שנתרמו נשלחו לגזברות הוועד הפועל של הסתדרות העובדים, שגם ניהלה את ענייני הכספים של ועדת צִיּוּן.[148] אך כפי שמתברר מהדו"ח הכספי של 1941, היא השנה הראשונה לפעילות ועדת צִיּוּן, גיוס הכספים בתחילת הפעילות של ועדת צִיּוּן נשא פירות: על פי הדו"ח, תקציב ועדת צִיּוּן עמד בשנה זו על 181.75 לא"י שגויסו כתרומות.[149] מפירוט התרומות מתברר כי המקורות העיקריים לתרומות היו הוועד הפועל של ההסתדרות והסוכנות היהודית, שתרמו 32 לא"י ו־24.500 לא"י, בהתאמה. מרשימת התורמים נעדרו בשלב זה עיריית תל אביב והחברה קדישא תל אביב־יפו: בשלב הראשון, תרומתה של החברה קדישא של תל אביב־יפו הייתה מתן פטור מתשלום אגרות בעבור המצבות שנבנו בבית הקברות בתל אביב.[150]

רובן המכריע של התרומות היו בסכומים קטנים, פחות מ־3 לא"י. בין התורמים בלט מספרם של מוסדות של ההסתדרות, כמו המרכז החקלאי, המשביר המרכזי, הסנה, בנק הפועלים, וקבוצות עובדים הסתדרותיות, כמו עובדי בנק הפועלים, דבר, קופת חולים, תנובה, מועצות פועלים וגם בודדים שתרמו לירה אחת, ביניהם דוד הכהן מחיפה וישראל גלילי. שרגא אנתוביל, חבר הוועדה, תרם מכיסו חצי לא"י. בין היישובים שתרמו היו, בין השאר, המועצה המקומית רמת גן ומושב כפר יחזקאל, סך של לירה א"י כל אחד.

לפי הדו"ח התקציב היה מאוזן: סך ההוצאות היה שווה לסך ההכנסות. מבין סעיפי התקציב בלט סעיף הקמת המצבות: 141 לא"י. עלות הקמת המצבה למיכאל הלפרין הייתה 30 לא"י. ביוני 1941 העריך בדר את העלות המינימלית של מצבה (על ידי חברת אבן בירושלים) ב־3.50 לא"י,[151] כך שנראה שעלותן של חלק מהמצבות לפחות הייתה יותר מעלות המינימום. תקציב הנסיעות בעמק, בגליל וביהודה הסתכם ב־6.15 לא"י. הוצאות המשרד היו 34 לא"י, כאשר חלק הארי מהוצאות המשרד היה, כנראה, תשלום שכר עבודתו של מזכיר הוועדה, צבי קרול.

ההקצבה של הוועד הפועל של ההסתדרות בשנת התקציב 1941 ניתנה כהשתתפות חלקית בעלות הקמתן של מצבות.[152] ההשתתפות בהקמת

148 ד' בדר לוועד עובדי נשר, 24 בנובמבר 1949, IV-208-4738A.
149 דין וחשבון מפעולות ועדת 'ציון' וקרן למצבות לשנת 1941, אמ"ל IV-268-4.
150 י' איזנברג, קברים נשכחים, **הבקר**, 26 בנובמבר 1941, עמ' 3.
151 ד' בדר למ' לובטקין, 22 ביוני 1941, אמ"ל IV-268-5.
152 ד' בדר לז' אהרונוביץ, 17 בדצמבר 1941, אמ"ל IV-268-4.

המצבה למיכאל הלפרין הייתה 6 לא"י (מתוך 30 לא"י), בעוד שההקצבה לשאר ארבע המצבות בחורשה במחניים הייתה לירה אחת (סה"כ: 4 לא"י). ההקצבה למצבה בזיכרון יעקב הייתה 2 לא"י. גם לכל אחת מהמצבות בבית הקברות הישן בתל אביב ולמצבות בפתח תקווה ובכפר סירקין הוקצבה לירה אחת (סה"כ: 19 לא"י). בנוסף ניתן סיוע כספי מועט לעריכת טקסי גילוי המצבה של מיכאל הלפרין במחניים ושל אהרן צ'יזיק בזיכרון יעקב.

גיוס הכספים היה היבט חיוני של מפעל הקמת המצבות שהיה לחלק משגרת פעילותו של דוד בדר. כפי שהציג זאת, הסיוע הכספי היה בגדר השתתפות במפעל: "ואולם עיקר בקשתנו מכם היא לקבל עליכם השתתפות כספית שהיא (כך!) בהוצאות הכרוכות במפעל קדוש זה".[153] כבר בשלב מוקדם של פעילות ועדת צִיּוּן אישרו תורמים פוטנציאליים כי מדובר היה ב"מפעל חשוב" (מה שלא בהכרח התבטא בתרומה נדיבה).[154] השתתפות מוסדות מרכזיים של היישוב הייתה חיונית גם בגלל היכולת שלהם להרים תרומה משמעותית. בדר לא ויתר על הסיוע של עיריית תל אביב להקמת המצבות בבתי הקברות של תל אביב. באוגוסט 1942 כתב לרוקח וביקש סיוע מעיריית תל אביב. המכתב נשא אופי אישי. בדר פנה לראש העירייה כאל "בן למשפחה מיוחסת בישראל" והציג את פעילותו בתחום העזרה ההדדית ואת חזונה של ועדת צִיּוּן.[155] הוא גם הדגיש כי מחצית מבין 52 המצבות שוועדת צִיּוּן הקימה עד כה נבנו בבתי הקברות של תל אביב. בדר ביקש מרוקח לסייע במימון הקמתן של 25 מצבות. בהתייחסו לפעילותה של הוועדה העירונית לשיפור בית הקברות הישן בתל אביב הוא ציין: "**אך אין שיפור בלא תיקון המעוות של העדר צִיּוּן ומצבה על הקברות** [...] עמדתנו והכרתנו היא, **שהקמת המצבות קודמת לכל**" (דגש במקור). סך כל ההקצבה של עיריית תל אביב לוועדת צִיּוּן בשנים תש"א־תש"ד היה 95 לא"י.[156] לקראת תש"ה החליטה העירייה להעלות את ההקצבה ל־100 לא"י לשנה.[157] למרות זאת ההקצבה מטעם העירייה לא הייתה בגדר המובן מאליו. ב־1946 התלונן בדר אצל ראש העירייה ישראל רוקח שגזבר עיריית תל אביב הודיע לו שהחברה קדישא, ולא העירייה, היא שצריכה לשלם את הסכום.[158]

153 ד' בדר לפועל המזרחי, 2 בנובמבר 1941, אמ"ל IV-268-1.

154 חברה קדישא תל אביב יפו לד' בדר, כ"ב תמוז תש"א (17 ביולי 1941), אמ"ל IV-268-5.

155 ד' בדר לי' רוקח, 26 באוגוסט 1942, שם.

156 **הבקר**, 20 באוגוסט 1945, עמ' 3.

157 ד' בדר לי' נדיבי, 10 בפברואר 1946; ד' בדר לי' רוקח, 9 בספטמבר 1946, אמ"ל IV-208-1 4136A.

158 ד' בדר לי' רוקח, 10 בנובמבר 1946, אמ"ל IV-208-1 4136B.

בדר הפעיל את קשריו האישיים במאמציו לקבל תמיכה כספית מגופים ציבוריים. באוגוסט 1942 פנה אליעזר פרלסון, סגן ראש עיריית תל אביב, "בבקשה צנועה" לחברה קדישא תל אביב־יפו בשמו של דוד בדר להעלות את השתתפותה לסך של לירה א"י לכל מצבה (הכוונה הייתה לאלו הנבנות בבתי הקברות בתל אביב).[159] לפי חשבונו של בדר המדובר היה בהקצבה של 2 לא"י לחודש. בסיום מכתבו כתב פרלסון: "אני תומך בהחלט בבקשה זו וחושב אותה כצנועה מאד ומה גם שהמטרה קרובה לשטח הפעולה של חברה קדישא". במכתב ששלח בדר לחברה קדישא בעקבות מכתבו של פרלסון הוא ביקש הקצבה של עוד 6 לא"י בנוסף ל־9 הלירות שכבר ניתנו בעבור ארבע מצבות שהיו בתהליך הקמה בבית הקברות הישן.[160] בשלהי תש"ה הייתה ההקצבה השנתית של החברה קדישא 12 לא"י לשנה.[161] ב־1947 ביקש בדר מהחברה קדישא להעלות את ההקצבה ל־2 לא"י לכל מצבה הנבנית על ידי ועדת צִיּוּן בבתי הקברות בתל אביב.[162]

לעתים מדובר היה בבקשה ספציפית לכיסוי עלות הקמת מצבות מסוימות. בפברואר 1942 פנתה הוועדה לוועד הפועל של ההסתדרות בבקשה לסייע במימון הקמת שלוש מצבות בירושלים, שעלות כל אחת מהן הייתה 8-9 לא"י.[163] גישה אחרת הייתה לפנות לגופים הסתדרותיים בבקשה לסיוע כספי. גישה זו ננקטה כבר בראשית פעולתה של ועדת צִיּוּן. לדוגמה, בספטמבר 1941 פנתה הוועדה לוועד פקידי חברת החשמל בבקשת סיוע כספי להקמתן של 20-30 מצבות שעלות הקמת כל אחת מהן הייתה 3-4 לא"י.[164] מדי שנה, לקראת השנה העברית החדשה, נשלחו מכתבים שבהם התבקשו "חברים ואישים יקרים, מוסדות ומפעלים, לעמוד לימין המפעל הקדוש והיקר הזה, גם השנה [...]" ולסייע "בהקדם האפשרי ובאופן הנאות והראוי".[165] על פי הנוסח השגור בפנייה לתורמים המדובר היה בתרומה "המסורתית".[166]

על הצלחתו של בדר בגיוס תרומות ניתן ללמוד מרשימת התורמים

159 א' פרלסון לז' מייזל, 6 באוגוסט 1942, אמ"ל IV-268-5.
160 ד' בדר ליו"ר חברה קדישא תל אביב, 28 באוגוסט 1942, שם.
161 **הבקר**, 20 באוגוסט 1945, עמ' 3.
162 ד' בדר ליו"ר חברה קדישא תל אביב, 22 בינואר 1947, אמ"ל IV-208-1 4136B.
163 ועדת ציון לוועד הפועל של ההסתדרות, 17 בפברואר 1942, אמ"ל IV-268-5.
164 ועדת ציון לוועד פקידי חברת החשמל, 18 בספטמבר 1941, שם.
165 ועדת ציון למכותבים, 12 ביולי 1944, אמ"ל IV-268-1.
166 ראו מכתבים מסוג זה מתש"ט ותש"י, בעת שועדת ציון כמעט חדלה מפעילותה: אמ"ל IV-208-1 4136A.

העיקריים ב־1946: הוועד הפועל של ההסתדרות ועיריית תל אביב תרמו כל אחד 100 לא"י. סולל בונה – 25 לא"י, תנובה, לודזיה ותיאטרון האהל – 10 לא"י כל אחד.[167] למרות הפניות החוזרות ונשנות של דוד בדר לוועד הלאומי, ולמעט 60 לא"י שניתנו לשיקומו של בית הקברות בסג'רה ב־1945, נענו פניותיו של בדר בסירוב. כפי שהסביר בן צבי, לוועד הלאומי לא הייתה "שום יכולת כספית להשתתף בכך".[168] לעומת זאת היו מקרים שבהם החליט תורם להגדיל את תרומתו מעבר להקצבה השנתית: ב־1949 הודיעה חברת צור לבניין כי הגדילה את ההקצבה השנתית לוועדת צִיּוּן ב־5 לא"י.[169]

דחיית בקשה לתרומה נעשית בדרך כלל על ידי התעלמות. יוצאת דופן הייתה תגובתה של מזכירות הסתדרות הפקידים של הסוכנות היהודית לפנייה של ועדת צִיּוּן אליה בבקשה שתתרום למפעל הקמת המצבות. המכתב נפתח בהבעת צער על כך ש"אין באפשרותנו להיענות לפנייתך", כשההסבר היה שבהיעדר קרן לתרומות, כל פקיד הסדיר באופן עצמאי את תרומותיו.[170] אך המעניין בתגובה זו הייתה ההשגה העקרונית על הדרך שבה מומנה המצבה על קברו של מיכאל הלפרין במחניים: לדעת המשיב מטעם הסתדרות הפקידים של הסוכנות היהודית, היה זה "מוזר" שהקמת המצבה מומנה על ידי תרומות, וראוי היה, כך טען, שבגלל זכויותיו של הלפרין "שמוסדות לאומיים או הסתדרותיים יקציבו את הסכום הדרוש להקמת המצבה". בסיום כתב: "היינו מקדמים בברכה לו התחלתם במלחמה ציבורית כדי להשיג את המטרה הנ"ל".

התמיכה המוסדית הייתה תנאי הכרחי להקמת מצבות על קבריהם של נשכחים ועריריים. לעומת זאת, שאירים או חברים של נפטרים, אם ניתן היה לאתר אותם, התבקשו לשאת בחלק מעלות הקמת המצבות. המצבה הראשונה שהקימה ועדת צִיּוּן כסיוע למשפחה מעוטת יכולת הייתה זו שהוקמה בנובמבר 1941 על קבר בנו הצעיר של חייל עברי ששירת בצבא הבריטי. הקמת המצבה עלתה 4 לא"י, והשתתפות המשפחה הסתכמה בלירה אחת בלבד.[171] בפברואר 1947 (במקביל להתכתבות עם יצחק בן צבי בשאלת גבולות הפעילות של ועדת צִיּוּן) הסביר דוד בדר: "על פי רוב היו נמצאים

---

167 ד' בדר לסוכנות היהודית, 21 בנובמבר 1946, אמ"ל 4136B 1-208-IV.

168 י' בן צבי לד' בדר, 8 בינואר 1946, אמ"ל 4136A 1-208-IV.

169 חברת צור לד' בדר, 26 במאי 1949, שם. חברת צור לבניין (של האחים טייבר) תרמה גם לחיילים היהודיים שהתנדבו לצבא הבריטי: **הבקר**, 29 בנובמבר 1940, עמ' 8.

170 מזכירות הסתדרות הפקידים של הסוכנות היהודית לוועדת ציון, 31 במרץ 1942, אמ"ל 5-268-IV.

171 ד' בדר לר' בורשטיין, 21 בנובמבר 1941, שם.

בני עיר, חברים או קרובים אשר השתתפו בהקמת המצבה, אם בחצי הסכום או בפחות מזה, ואנו היינו מקימים את המצבות לפי סגנון אחד, במחיר עד 12 לא"י".[172] תושבת ירושלים שוועדת צִיּוּן הודיעה לה כי הוקמה מצבה על קבר אחותה שלחה סך של 4 לא"י "דמי השתתפות".[173]

יהי זכרם

הרעיון המנחה את פעילותה של ועדת צִיּוּן היה שהמצבות שיוקמו על קבריהם של ה"נשכחים" תהיינה אחידות ופשוטות בעיצובן, כך שעלות הקמתן תהיה נמוכה ככל הניתן: "מפעל זה מחושב למצבה אחידה ולהוצאות מינימליות".[174] בשלהי השנה הראשונה של פעילות ועדת צִיּוּן הציג דוד בדר את המצבה האחידה המוקמת בבית הקברות הישן של תל אביב: מצבה של חברת אבן מירושלים, עם 50 אותיות, בעלות 3.50 לא"י.[175] צורתה הייתה בצורת לוח בטון ועליו כרית מלבנית משופעת מאבן, המונחת בראש לוח הבטון, ועליה חרותים פרטי הקבור שם. בחלק התחתון של הכרית, בצד, נחרתה הכתובת: ועדת צִיּוּן.

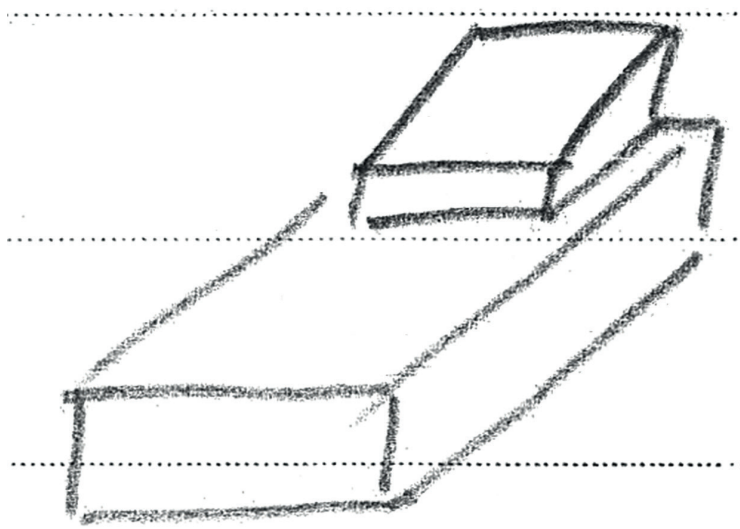

סקיצה של מצבה אחידה

172 ד' בדר למ' ברייגנהנדלר, 17 בפברואר 1947, אמ"ל 4136B 1-208-IV.
173 ח' קורמס לוועדת ציון, 30 באפריל 1944, אמ"ל 3882-1-208-IV.
174 ד' בדר לוועדה לשיפור בית הקברות הישן, 29 במאי 1941, אמ"ל 5-268-IV.
175 ד' בדר לא' פרסלטו, 8 באוקטובר 1941, שם.

מצבה שהקימה ועדת צִיון בבית הקברות הישן בתל אביב,
צילום: מעוז עזריהו

התייקרות חומרי הבנייה בתקופת מלחמת העולם השנייה הביאה לעלייה נמשכת בעלויות הקמתן של המצבות. על פי המידע שנמסר לבדר במרץ 1941, בעת שהחל מפעל הקמת המצבות, עלות הקמת מצבה בתל אביב הייתה 2.50-3 לא"י.[176] ביוני 1941 העריך בדר את העלות המינימלית של מצבה ב־3.50 לא"י.[177] באוגוסט 1942 העריך בדר במכתב לראש עיריית תל אביב כי עלות הקמת מצבה אחת בתל אביב הייתה 5.50 לא"י,[178] בעוד

176 צ' פנקס לד' בדר, 6 במרץ 1941, אמ"ל IV-268-5.
177 ד' בדר למ' לובטקין, 22 ביוני 1941, שם.
178 ד' בדר לי' רוקח, 26 באוגוסט 1942, שם.

שבמכתב לחברה קדישא תל אביב טען שהעלות הייתה 6 לא"י (לעומת 4.50 לא"י שנה קודם).[179] על פי הנתונים שמסר בדר בראשית 1947 באותה העת עלות הקמת המצבה האחידה בירושלים הגיעה "עד 12 לא"י".[180]

במקביל למצבות האחידות ועדת צִיּוּן הייתה מעורבת גם בהקמת מצבות ייחודיות. כזו הייתה המצבה על קברו של מיכאל הלפרין בחורשה במחניים, המצבה הראשונה שאת הקמתה יזם דוד בדר, שעלותה הייתה 30 לא"י. גם המצבה על קברו של יוסף בנימיני חרגה מהתבנית האחידה, אלא שבמקרה זה ועדת צִיּוּן לא יזמה אלא הצטרפה למיזם הנצחה שהחל קודם ושהיו לו מאפיינים ייחודיים משלו. בין מאפיינים אלה היה העיצוב המיוחד של המצבה: עמוד שיש מקיסריה על בסיס גבוה "באופן שהמצבה תראה למרחוק בכל הסביבה".[181] ועדת צִיּוּן השתתפה במימון תכנית המצבה ורכישת חומרי הבנייה לבסיס המצבה בסך של 60 לא"י.[182] הרעיון המקורי היה שבראש העמוד יבער "נר תמיד שיראה למרחקים".[183] בשלב מאוחר יותר עמד בן צבי על כך שבראש העמוד תוצב מנורה עם 7 קנים, הוא סמל הגדוד העברי. עלות הצבת המנורה הייתה 40 לא"י.[184] נראה שוועדת צִיּוּן השתתפה במימון חצי מעלות המנורה, וזאת לאחר שבן צבי הצליח לגייס 20 לא"י מהוועד למען החייל לצורך זה.[185]

איסוף מידע ביוגרפי על המתים היה היבט חשוב של פעילות ועדת צִיּוּן. דוד בדר היה בין מייסדי הארכיון והמוזיאון לתולדות תנועת העבודה, והשגת פרטים ביוגרפיים על חברי ההסתדרות וחלוצים שנפטרו שנים קודם לכן הייתה פעילות משולבת שגם העשירה את הארכיון ההולך ונבנה וגם סיפקה תשתית של מידע שהיה הכרחי לפעילות ועדת צִיּוּן. במישור אחר, איסוף המידע הביוגרפי על מי שכינה ה"גלמודים והנשכחים" היה פעולת הצלה: עם חלוף הזמן פחת מספר האנשים שהייתה להם היכרות אישית עם המתים. לכן איסוף המידע היה צעד הכרחי במאמץ למנוע את שקיעתם של המתים לתהום הנשייה.

בדר פנה ליישובים ולאנשים שהכיר בבקשה שיספקו מידע על "חברים

179 ד' בדר ליו"ר חברה קדישא תל אביב, ט"ו אלול תש"ב (28 באוגוסט 1942), אמ"ל IV-268-5.

180 ד' בדר למ' בריינהנדלר, 17 בפברואר 1947, אמ"ל IV-208-1 4136B.

181 'עם זכר יוסף בנימיני באביחיל', **דבר**, 11 בפברואר 1945, עמ' 4.

182 ד' בדר לי' בן צבי, 24 בינואר 1946, א"צ J1/6770.

183 ד' בדר לישובים ולחיילים משוחררים, 26 ביולי 1945, אמ"ל IV-268-5.

184 י' בן צבי למ' סולובייצ'יק, 28 בינואר 1946, א"צ J1/6770.

185 ד' בדר לי' בן צבי, 24 בינואר 1946, א"צ J1/6770; י' בן צבי לד' בדר, 4 במרץ 1946, שם.

שנעדרו מאתנו".[186] בדר היה איש העלייה השנייה ועסקן ותיק בחוגי הפועלים, והכיר רבים מהנפטרים באופן אישי וידע למי ולהיכן לפנות בבקשת מידע. פניות פומביות למידע הופיעו בעיתונות בשמה של ועדת צִיּוּן. העיתונות העברית נענתה, ככלל, לבקשותיה של ועדת צִיּוּן לפרסם ללא תשלום בקשות למידע אישי מסוג זה בכרוניקה. הפרסום הראשון מסוג זה הופיע בינואר 1942 ב**דבר** תחת הכותרת "מי יודע? מי זוכר?"[187] כך, תחת הכותרת "ועדת צִיּוּן שואלת", הופיעה בכרוניקה של **דבר** בקשת המידע הבאה: "מי זוכר ומי הכיר את חוה בת אליעזר לודויג מיכליס, ילידת ברלין, מתה בבית החולים ברמלה בשנת תרפ"ב ונקברה בתל אביב". לעתים המידע הנחוץ היה פרט מסוים, כמו היום שבו טבע המנוח אלתר בן קלמן ברגמן בחוף הים של תל אביב,[188] או שמו הפרטי של הנפטר.[189] בשלבים מאוחרים יותר של פעילות ועדת צִיּוּן היו אלה בקשות למידע לא רק על חלוצים שהמידע הביוגרפי עליהם היה חסר, אלא גם על חללי המאורעות ומעפילים. במרץ 1950, בשלהי פעילותה של ועדת צִיּוּן, השאלה "מי הכיר? מי זוכר?" נסבה על עולה מצ'רנוביץ שנפטר ב־1931 ולא הוקמה מצבה על קברו.[190] הבקשה האחרונה למידע מטעם ועדת צִיּוּן שהתפרסמה בעיתון הייתה בנוגע לפרטים על 17 פועלים יהודים שנהרגו בהרעשת באר שבע במלחמת העולם הראשונה. בקשה זו למידע "מטעם ועדת צִיּוּן" התפרסמה בעמודו הראשון של **דבר** שלושה חודשים לאחר מותו של דוד בדר.[191]

טקס גילוי המצבה סימן את סיום הפעילות. במקרה של "גלמודים ונשכחים" טקסים אלו היו הזדמנות לכבד את זכר המתים בהתאם למנהגי המסורת היהודית ובהקשר של קהל שעולה לרגל לקבר. כפי שהסביר בדר, טקסים אלו היו בהתאם למסורת היהודית, עם אמירת פרקי תהילים ותפילת אל מלא רחמים, ואם אין מי שיאמר קדיש על הקבר, "אז אני מקיים במקום שאין איש".[192] טקסי גילויי המצבה סימנו את סיום הליך הקמתה של המצבה, וההזמנות לטקסים שהופיעו בכרוניקה של העיתונות היומית גם הפיצו את שמה של ועדת צִיּוּן ביישוב.

בדרך כלל, טקסי גילוי המצבה נערכו בנוכחות "קרובים, מכרים וחברים"

186 צ' לידר לד' בדר, 17 ביוני 1941, אמ"ל IV-268-2.
187 'מי יודע? מי זוכר?', **דבר**, 27 בינואר 1942, עמ' 2.
188 **דבר**, 2 במרץ 1945, עמ' 6.
189 **דבר**, 27 בספטמבר 1942, עמ' 4.
190 **הבקר**, 21 במרץ 1950, עמ' 3.
191 **דבר**, 1 בפברואר 1951, עמ' 1.
192 ד' בדר לסניף דבר עפולה, 14 באוקטובר 1946, אמ"ל IV-208-1 4136A.

שנענו להזמנה שפורסמה בכרוניקה של העיתונים לבקשתה של ועדת צִיּוּן.[193] במקרים נדירים טקס גילוי המצבה נערך בנוכחות נכבדים שבאו לכבד בנוכחותם את זכר המתים הקבורים שם. כזה היה האירוע החגיגי שהתקיים בבית הקברות בטבריה לרגל גילוי המצבות של בר'לה שווייגר ומיכאל זיידלין, "אישי השמירה וההגנה", כפי שנחרת על מצבותיהם.[194] בין המתכנסים היו מוותיקי השומרים, נכבדי טבריה היהודית וחברי הוועד הפועל של ההסתדרות. דוד רמז וראש עיריית טבריה הסירו את הלוט מעל מצבת שווייגר, וזרובבל גילה את הלוט מעל מצבתו של זיידלין. דוד בדר דיווח על פעילותה של ועדת צִיּוּן. במקרים אחרים לא נערך כלל טקס גילוי מצבות שהוקמו על ידי וועדת צִיּוּן. למרות בקשתו של בדר, לא נערך טקס גילוי המצבות בבית הקברות בסג'רה. הסיבה הייתה שביתת הדואר שמנעה משלוח הזמנות והעוצר שהטילו הבריטים שמנע את חזרתם של הנוכחים בטקס לעבודתם.[195] במקרים אחרים לא ניתן נימוק מדוע לא נערך טקס גילוי מצבה, כפי שניתן ללמוד מהודעות שפורסמו בכרוניקה היומית על השלמת הקמתן של מצבות.[196]

טקס גילוי המצבה הוא מנגנון מסורתי לכבד את זכר המת בהקשר של הקהילה, אפילו אם מצומצמת, המתכנסת לרגל האירוע המוקדש לנפטר ליד קברו. במקרים אחדים גילוי המצבה היה הזדמנות לספר את סיפור חייו של המת. הדיווח בעיתון על האירוע גם סיפק מידע על שמות הנפטרים ועל סיפור חייהם. לעתים הידיעה ובה תמצית קורות החיים של הנפטרים נחשפה לעיני הקוראים בעמוד הראשון.[197] במקרים אחרים הטקס היה הזדמנות להקדשת מאמר לזכרו של המת. יום לאחר גילוי הלוט על מצבתו של שמואל חמילניצקי בבית הקברות ביבנאל פרסם **דבר** מאמר לזכרו ובו קצור תולדות חייו של חלוץ שעלה לארץ מפולין ב־1925 ונפטר ממחלה ביבנאל ב־1928. המאמר היה "מצבה לשמואל וגם לעיר מולדתו" שחרבה בשואה.[198] בסיומו הופיעו דברי תודה: "תבוא על הברכה ועדת צִיּוּן, ובמיוחד החבר דוד בדר, על שטרחו להעמיד את המצבה על קברו של החלוץ האלמוני, שמואל חמילניצקי ז"ל". עם הקמת המצבה נגאל הקבר והקבור שם מאלמוניותם בזכות המצבה עליה חרות שמם.

193 **דבר**, 18 באוקטובר 1942, עמ' 4.
194 'על קבריהם של אנשי השמירה', **דבר**, 10 בפברואר 1942, עמ' 4.
195 ד' בדר ליו"ר הוועד הלאומי, 19 במאי 1946, אמ"ל 4136A 1-208-IV.
196 ראו למשל: **דבר**, 19 באוקטובר 1947, עמ' 2.
197 'ציון לזכר ראשונים', **דבר**, 5 בספטמבר 1945, עמ' 1.
198 פ' צוקר, 'שמואל חמילנציקי', **דבר**, 2 באוגוסט 1945, עמ' 2.

אחד מזקני הפועלים

ביום רביעי, 1 בנובמבר 1950, נפטר דוד בדר בבית החולים הדסה בתל אביב. בדר נפטר כחודש לפני יום הולדתו ה־75. מסע ההלוויה שלו היה רב משתתפים.[199] לידי גופתו העטופה בטלית בחדר המתים בבית החולים ניצב משמר כבוד. אחר הצהריים נישא ארונו לבית הוועד הפועל ברחוב אלנבי. שוטרי תנועה עצרו את התנועה ברחובה הראשי של תל אביב. בבניין הוועד הפועל חיכו פועלים רבים לארון. לאחר דקה דומיה שם נע מסע ההלוויה לרחוב יהודה הלוי, שם הוכנס הארון למכונית של החברה קדישא שנסעה, כשהיא מלווה בעשרות מכוניות, לפתח תקווה. משם המשיך מסע ההלוויה לגבעת השלושה, שם נטמן דוד בדר לפי בקשתו. לאחר דקת דומייה ליד חדר האוכל של הקיבוץ המשיך מסע ההלוויה לבית הקברות, שם נטמן בטקס מסורתי ליד אשתו. הטקס היה רב משתתפים. בין אלו שבאו לחלוק כבוד אחרון לנפטר היו מנהיגי המדינה ותנועת העבודה: יו"ר הכנסת יוסף שפרינצק, שר החינוך והתרבות דוד רמז, שר החקלאות פנחס לוביאנקר (לבון) וחברי כנסת רבים. על פי צוואתו של בדר לא נישאו הספדים ליד קברו. בפתיחת ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות שנערכה ימים ספורים לאחר שנפטר נאמרו דברים לזכרו של דוד בדר.[200]

כפי שציין **על המשמר**, בשנותיו האחרונות תש כוחו הפיזי של דוד בדר, אך העניין שגילה בעסקי הציבור לא פסק: "ראינוהו שוב מכתת רגליים, נשען על מקלו, קצת מגשש, בבואו למועצות ולכינוסים, מטה אוזן ומעיר".[201] המודעות לגילו באה לידי ביטוי בחתימה שסיגל לעצמו ב־1949: "דוד בדר, אחד מזקני הפועלים". בדר היה עסקן שעסקנותו, כפי שניסח זאת מאמר לזכרו שראה אור **בדבר** ביום שבו נערכה ההלוויה, התאפיינה ב"מסירות לכלל ולפרט בלא גבול" ומצאה את ביטויה ב"מפעלי הברכה שחותמם אהבת האדם".[202] במעין סיכום של חייו שהופיע במאמר שראה אור **בדבר** ב־1949, כשנה לפני מותו, מנה דוד בדר את שאיפות חייו שהתממשו: תקומת העם במדינת ישראל, צמיחתו של ציבור הפועלים בארץ, מיסוד העזרה ההדדית, הקמת בתי אבות,

> ועוד לדבר אחד שאפתי: איך נסדר שחברים אחרי מותם לא יישכחו מאתנו? וחברים רבים נפלו, מי בידי מרצחים ומי

199 **דבר**, 3 בנובמבר 1950, עמ' 1.
200 **דבר**, 6 בנובמבר 1950, עמ' 1.
201 'ציון לדוד בדר', **על המשמר**, 3 בנובמבר 1950, עמ' 3.
202 א.מ.ק., 'דוד בדר', **דבר**, 2 בנובמבר 1950, עמ' 1.

שנתן (כך!) את חייו בעצמו ולא נשאר זכרו ולא הוקמה אבן על מקום קבורתו. והנה הוקמה ועדת צִיּוּן המטפלת ומסדרת, ומאות חברים שהיו שכוחים לגמרי, מצאנו מקום קבורתם.[203]

ההתייחסות לוועדת צִיּוּן והשימוש בלשון גוף ראשון רבים העידו על ענווה. צבי קרול, שחיבר את הספר על בית הקברות הישן בתל אביב שראה אור ב־1939, היה שותפו של דוד בדר בייסוד ועדת צִיּוּן ב־1941. בדברים שנשא קרול באירוע שנערך לציון יום הולדתו ה־70 של בדר ב־1945 הבהיר את אופן פעילותה של ועדת צִיּוּן, "זו הוועדה המיוחדת במינה, ועדה של איש אחד ויחיד, שהוא היושב ראש והוא המזכיר והוא החבר, הוא מסדר הישיבות, המגשים ומוציא לפועל".[204] קרול כינה את בדר "איש המצעד": "איש השורה הוא, מאנשי השורה האמתיים והטובים", שצועד עם הכלל, ללא ניסיון להתבלט. בינואר 1948 נפטר צבי קרול והוא בן ארבעים. הוא נקבר בחלקת הסופרים בבית הקברות הישן בתל אביב.

בשלהי פעילותו, לאחר הקמת המדינה, עסק דוד בדר גם בחסד של אמת ללוחמי מלחמת העצמאות. הוא ניסה לסייע לאב שכול לברר את נסיבות נפילת בנו בבאב אל ואד ב־20 באפריל 1948 בשיירה שהובילה אספקה לירושלים הנצורה. בראשית 1950 הגה מפעל הנצחה לזכר הנעדרים שפרינצק וסוקניק שמטוסם התרסק בים בעת שיצאו להגן על תל אביב מהתקפת הצי המצרי ב־4 ביוני 1948.[205] עם מותו של דוד בדר בא גם הקץ לפעילות ועדת צִיּוּן, והיה מי שהצר על כך: "היה איש אחד שדאג להקים מצבות למאות אלמונים. דוד בדר ז"ל. אך משמת הדואג הזה למתי היישוב האלמונים, אין שומעים עוד על פעולות נוספות של צִיּוּן, ואין מתעורר על כך".[206]

במלאת שנתיים למותו הוציאו ידידיו של בדר ספר ובו כינוס דברים שכתב בעיתונות העברית ודברים שנאמרו עליו בהזדמנויות שונות.[207] המשורר ויו"ר אגודת הסופרים אברהם ברוידס ערך את הספר הצנום שהוגש ל"קוראים־ידידים".[208] הספר היה הנצחה ספרותית: ספר זיכרון ובו דברים של ועל מי שאיננו עוד בין החיים. בהקדמתו הדגיש העורך כי אין להעמיד

203 ד' בדר, 'אודך, צור ישראל', **דבר**, 2 באוקטובר 1949, עמ' 2.
204 ד' בדר, **ציונים עלי דרך**, עמ' 182.
205 ד' בדר לוועדה המרכזת, 7 בפברואר 1950, אמ"ל (113)2-23-104-IV.
206 ש' פינס, 'מי יציב להם מצבות?', **דבר**, 27 בספטמבר 1951, עמ' 3.
207 **דבר**, 6 באוגוסט 1952, עמ' 4; 13 בנובמבר 1952, עמ' 4.
208 ד' בדר, **ציונים עלי דרך**, עמ' 4.

את כתיבתו של בדר למבחן ספרותי. כפי שבחר להגדיר זאת ברוידס בכנות, הדברים שכתב בדר לא הצטיינו דווקא באיכות ספרותית, וחשיבותם הייתה בכך שהאירו "שבילים נשכחים בתולדות היישוב". שמו של הספר היה **ציונים עלי הדרך** – שם המשלב את המותג המזוהה עם מפעל הקמת המצבות על קברים נשכחים שקידם דוד בדר עם הרעיון של הצעידה בדרך חייו של מי שהיה, כך ברוידס, "איש השורה".

במאמר שהופיע ב**דבר** יום לאחר מותו של בדר נכתב:

> התהלך האיש דוד בדר עשרות שנים על פני הנוף של התנועה, תנועת הפועלים בארץ והתמזג אתם לבלי הכר. עתה נעקר – ונתייתם הנוף ———.[209]

בניגוד לנוף התנועה, נוף הארץ נותר טבוע בחותמו של דוד בדר. ב־1945, לרגל מלאת לו שבעים שנה, תרמו ידידיו של בדר לנטיעת חורשה על שמו.[210] נטיעת החורשה על אדמת הקק"ל הושלמה זמן קצר לפני מותו של בדר. עיריית פתח תקווה קראה רחוב על שמו של מי שהיה עסקן פועלים בולט באם המושבות. חורשה ורחוב הם עניינים מקומיים, אך המצבות שבנתה ועדת צִיּוּן נפרשו בנוף הארץ, ממחניים בצפון עד באר טוביה בדרום. על חלקן של המצבות נחרת שמה של ועדת צִיּוּן, אך כולן, ללא יוצא מהכלל, מנציחות את שמו של דוד בדר, אף אם השם עצמו אינו מופיע. כגמילות חסד של אמת, כל מצבת קבר היא גם מצבת זיכרון למפעלו של דוד בדר לגאול את המתים מתהום הנשייה.

---

209 א.מ.ק., 'דוד בדר', **דבר**, 2 בנובמבר 1950, עמ' 1.

210 **חרות**, 10 בנובמבר 1951, עמ' 2.

3

תיארוך הזיכרון: בדרך לד׳ באייר

לְמי זיכרון הם נקודות צִיּוּן בלוח השנה המתַפקדות כאנדרטאות הנחצבות בזמן. מבחינת הזיכרון חשיבות מיוחדת נודעת למיקום היום בלוח השנה. אנדרטה הנבנית באתר היסטורי ומסמנת את המקום שבו היא מצויה כמקום היסטורי מציעה את "אחדות המקום". המקבילה לכך בזמן הוא יום זיכרון שהוא יום שנה (כמו יום הולדת או יארצייט) שמציינים אותו בתאריך שבו אירע האירוע ההיסטורי שהוא מזכיר.

השילוב של הזיכרון בלוח השנה המחזורי הופך אותו להיבט של הסדר הטבעי של המציאות הנחווית: הזיכרון והזמן נעשים מיקשה אחת. הרעיון של התלכדות הזמן מובע היטב בציווי המקראי: וְהָיָה הַיּוֹם הַזֶּה לָכֶם לְזִכָּרוֹן [...] (שמות יב, יד). יום הזיכרון מציע את "אחדות הזמן" כפיקציה שיש לה עצמה רגשית רבה: "בימים ההם בזמן הזה" מיטיב להביע את הרעיון שבבסיס ההנצחה באמצעות יום זיכרון. אך כאן יש לסייג. אין המדובר בדגם מחייב. כמו שאנדרטאות רבות אינן מציינות מקום היסטורי, כך יש גם ימי זיכרון שאינם ימי שנה לאירועים היסטוריים מוגדרים. ימי זיכרון מסוג זה לא מבוססים על עקרון "אחדות הזמן" הנוצר כתוצאה מהתלכדות של "אז" ו"עכשיו", ועוצמתם היא נגזרת של הנושא שהם מזכירים, של מעמדם בתרבות הזיכרון שהם חלק ממנה והזיהוי שלהם כמסורת והמחויבות התרבותית הנגזרת מכך.

הציטוטים מהתנ"ך מלמדים עד כמה הזיכרון החצוב בזמן והמעוגן בלוח השנה הוא חלק בלתי נפרד מתרבות הזיכרון היהודית. במסורת היהודית המונח יום זיכרון מתייחס לראש השנה. בספר ויקרא כתוב: דַּבֵּר אֶל־בְּנֵי

יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר: בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ, יִהְיֶה לָכֶם שַׁבָּתוֹן־זִכְרוֹן תְּרוּעָה, מִקְרָא־קֹדֶשׁ. (כג, כד). בתפילות ראש השנה ובברכות נקרא היום "יום הזיכרון".

בפרק זה אני מבקש להתחקות אחר קביעתו של ד' באייר כיום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות. (הכינוי יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל הוא מאוחר יותר). בספרי **פולחני מדינה** התייחסתי לשאלה זו בהתמקדות על פרק הזמן שבין מלחמת העצמאות ובין מיסודו של יום הזיכרון בהחלטה של המועצה הציבורית להנצחת החייל בפברואר 1951.[1] הנושא נדון מאוחר יותר גם על ידי אילנה שמיר בספרה על תולדות היחידה להנצחת החייל.[2]

כאן אני מבקש להרחיב את יריעת הדיון ההיסטורי כך שתכלול גם את תקופת היישוב. במרכז הדיון ניצבת שאלת התיארוך: כיצד ומדוע נקבע ד' באייר כיום הזיכרון לנופלים. כאן יש כמובן חשיבות לשאלת החלופות שהיו על סדר היום של הגופים הקובעים בעניין זה ולאופן שבו התקבלה ההחלטה. הרחבת יריעת הדיון ההיסטורי פירושה גם עיסוק בשאלה האם תיארוך יום זיכרון לד' באייר היה בגדר חידוש או המשכיות. כפי שמתברר, התשובה על שאלה זו היא כי ההיסטוריה של קביעת ד' באייר כיום זיכרון כוללת שני פרקים עוקבים ובלתי תלויים על ציר הזמן.

אמנם הדיון בפרק זה מתמקד בד' באייר, אך הפרק עוסק, אמנם בקצרה, גם בכ"ז בניסן, הוא היום שנקבע אף הוא בשנת תשי"א כיום הזיכרון לשואה ולגבורה. כפי שפרק זה מראה, הרחבת יריעת הדיון ההיסטורי לתקופת היישוב מלמדת כי כימי זיכרון, ד' באייר וכ"ז בניסן היו כרוכים זה בזה עוד לפני הקמת מדינת ישראל – אם כי במשמעות שונה בתכלית מזו שנוצרה עם קביעתם של שני ימי הזיכרון הללו כימי זיכרון רשמיים של מדינת ישראל בשנה השלישית לעצמאות ישראל.

"יום זיכרון הגבורה": ד' באייר תש"י

ביום ראשון, ד' באייר תש"י, 12 במאי 1940, ציין היישוב היהודי בארץ ישראל את "יום השנה למאורעות תרצ"ו", "יום זכרון הגבורה בארץ ישראל", או "יום הזכרון לקדושים".[3] הקדושים הם 632 החללים היהודים של מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, או בלשון אחר: המרד הערבי בארץ ישראל.

1 מ' עזריהו, **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956**, שדה בוקר 1995, פרק 6.

2 א' שמיר, **לבל יהיו כלא היו. היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון ומיסוד דפוסי הזיכרון הממלכתיים**, תל אביב 2003, עמ' 138-139.

3 **הצפה**, 13 במאי 1940, עמ' 1: **דבר**, 2 באפריל 1940, עמ' 1; **הצפה**, 3 במאי 1940, עמ' 1.

על פי הסטטיסטיקה לא היה שוויון מגדרי בין הקרבנות: 92% גברים. 77% מהקרבנות היו בני 18-50, והם התגוררו ביותר מ־70 ישובים. הערים הגדולות הובילו במניין הקרבנות: בירושלים ובחיפה כל אחת 72 קרבנות, ביפו־ת"א 46 ובטבריה 37 חללים.

המדובר היה בשילוב אלמנט חדש בתכלית בלוח השנה של היישוב. כמו בבריטניה וברחבי האימפריה, ממשלת המנדט ציינה את יום שביתת הנשק, ה־11 בנובמבר, כיום זיכרון לחללי מלחמת העולם הראשונה. י"א באדר היה יום זיכרון לטרומפלדור ולחבריו שנספו בתל חי. יום זה צוין על ידי בתי הספר העבריים ותנועות הנוער הציוניות. כ' בתמוז ציין את יום מותו של הרצל, וכ"א בתמוז את יום מותו של ביאליק. היזמה לקבוע יום זיכרון כללי וארצי לחללי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט הייתה של כופר היישוב, המגבית למימון צורכי הביטחון של היישוב שנוסדה על ידי הוועד הלאומי ב־24 ביולי 1938. בנוסף למטרה המוצהרת, היא העלאת זכר הנספים, הייתה ליום הזיכרון גם מטרה מעשית: גיוס כספים להקמת מצבות על קברי החללים ולתמיכה במשפחות השכולות ובמשפחות הפצועים:

> נשיאות כפר היישוב החליטה ליחד את יום כ"ז בניסן (5 במאי) יום השנה למאורעות הדמים בתרצ"ו למתן כבוד לאומי לזכר חללינו ולליכוד המוני היישוב בהדגשת גורלנו המשותף בארץ.... כל ההכנסה [...] קודש היא להקמת מצבות על קברי חללים, אות להשתתפותו של כל היישוב בבנין גל־עד לזכר הקדושים וכוס תנחומים למשפחות השכולות.[4]

ב־19 באפריל 1936, כ"ז בניסן תרצ"ו נרצחו 8 יהודים ביפו על ידי המון ערבי. אירוע זה ציין את תחילת המאורעות שהסתיימו שלוש שנים מאוחר יותר. הבחירה בכ"ז בניסן כיום זיכרון נועדה לעגן את יום הזיכרון באירוע היסטורי. אף על פי שיום הזיכרון הוקדש לזכר החללים, לא היה זה יארצייט: למעט הנספים באותו היום, ימי השנה למותם של החללים היו פרושים על פני כל לוח השנה.

אלא שימים ספורים מאוחר יותר פרסמו העיתונים ידיעה על דחיית יום הזיכרון בשבוע: מיום ראשון, כ"ז בניסן (5 במאי) לד' באייר (12 במאי). הנימוק שניתן היה התחשבות במסורת היהודית:

---

4 ידיעות המזכירות הארצית של כופר הישוב, עלון פנימי מס. 5, 10 באפריל 1940/ ב' בניסן ת"ש, ארכיון ציוני (להלן א"צ), J8/757.

> הואיל ולפי דיני ישראל אין מספידים בחודש ניסן ידחה יום השנה למאורעות תרצ"ו מכ"ז ניסן לד' אייר. כל התכנית שפורסמה תוגשם במלואה בתאריך הנ"ל.[5]

ההחלטה על הדחייה ביטאה התחשבות במגזר המסורתי של היישוב העברי בצעד שנועד לאפשר לו להשתתף באופן פעיל באירועים המתוכננים ביום הזיכרון. אלא שייתכן שהייתה סיבה נוספת לדחייה, סיבה שלא הוזכרה כלל: העובדה שכ"ז בניסן היה תפוס.

כ"ז בניסן היה יום הזיכרון לחללי מאורעות תרפ"א בפתח תקווה, כאשר בהגנה על המושבה מפני הפורעים נהרגו ארבעה מתושבי המושבה. זמן קצר לאחר המאורעות עלתה ההצעה לציין כל שנה את כ"ז בניסן כ"יום זיכרון לדורות": יום זיכרון שנועד לשמש כסמל לגבורת המושבה ולהקרבה העצמית של מגניה, יום של ניצחון ושל גאווה לאומית. ב־1922 הציע ועד המושבה דפוסים טקסיים לציון יום השנה להגנה על פתח תקווה בכ"ז בניסן תרפ"א: ביטול מלאכה, התכנסות תלמידי בתי הספר, תהלוכה לבית הקברות ולמקום שבו נפל אבשלום גיסין, וכמובן, נאומים חגיגיים מפי מנהיגי המושבה. בשנים הבאות התגבשה מסורת מקומית. מתיאור שהופיע ב־1928 ב**דאר היום** ניתן ללמוד כי עד 12 בצהריים, בעת שהתהלוכה צעדה לבית הקברות, המלאכה שבתה והחנויות היו סגורות. ב־12 בצהריים התכנסו בבית הכנסת, קראו הלל ומזמורי תהילים ליד שולחנות ערוכים, שתו יין ושרו שירים לאומיים.[6] מבחינת אופיו, יום הזיכרון המקומי בפתח תקווה היה יום של חגיגה לאומית ולא יום של מספד ותענית:

> יום כ"ז בניסן, למרות ארבעת הקרבנות היקרים, אינו יום של תוגה ואנחה בפתח תקווה. במקום קינות אומרים הלל בבית הכנסת ויין הודיה שותים שם במקום ישיבה בתענית, ובערב עורכים נשף ונואמים מנעמי מלל מדברים נמרצות וקוממיות במקום למלא את חלל האולם ביבבות. וכל זה נעשה מאליו, ללא פקודה מגבוה, בלי היתר של מאה רבנים.[7]

כ"ז בניסן לא נכלל בלוח השנה של תנועת הפועלים הארצישראלית. פתח תקווה הייתה בחזית המאבק על עבודה עברית בין תנועת הפועלים

---

5 **הצפה**, 21 באפריל 1940, עמ' 4; 3 במאי 1940, עמ' 1.

6 **דאר היום**, 22 באפריל 1928, עמ' 4.

7 ב.ד., חגיגת כ"ז בניסן בפתח תקווה', **דאר היום**, 8 במאי 1932, עמ' 2.

המאורגנת ובין הפרדסנים. כ"ז בניסן היה קרוב בלוח השנה ל־1 במאי, הוא חג הפועלים. ב־1927, למשל, דיווח **דבר** בפירוט על חגיגת ה־1 במאי בפתח תקוה, אך התעלם מאירועי כ"ז בניסן לחלוטין. ביום שישי, ה־16 בדצמבר 1927 נאסרו פועלים עברים שהפגינו נגד עבודה זרה בפרדסי המושבה. במאמרו "יום פתח תקווה" **בדבר** כתב ברל כצנלסון בפתוס כי "יום זכרון יהיה יום שישי זה".[8] לאור החשיבות שיוחסה בפתח תקוה לכ"ז בניסן כביטוי של גבורה מקומית, ההתייחסות לגבורת הפועלים שלא נכנעו "במלחמה ההיסטורית" על העבודה העברית הייתה רוויה אירוניה.

שבוע לפני "יום זכרון הגבורה" שנועד להיערך בד' באייר לזכרם של קדושי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט הופיעה בדבר התייחסות קצרה לכך שפתח תקווה מציינת את "זכר קדושי מאורעות תרפ"א".[9] בעוד כ"ז בניסן בפתח תקווה היה בעל משמעות מקומית בלבד, ד' באייר נועד להיות אירוע כלל־ארצי המוקדש לחללי היישוב כולו, יום זיכרון שהוא גם יום סרט. העיתונות העברית שיתפה פעולה עם המארגנים ודאגה לפרסם את פרטי התכנית במקום בולט. כפי שהסבירו מנהלי כופר היישוב במסיבת עיתונאים, להקמת המצבות על קברי החללים נדרש סכום של 3000-4000 לא"י. סכום זה היה אמור להיאסף על ידי הפצת "תו זיכרון", חוברת **יזכור** עם שמות החללים ומתוספת של מיל אחד על מכירות בבתי קפה, בחנויות ובתחבורה ציבורית.[10]

מזכירות כופר היישוב עיבדה תכנית כללית לציון "יום הגבורה" ביישובים השונים.[11] הטקס בבית הקברות נועד להיות אחיד בכל הארץ: ב־09:30 התכנסות בבית הקברות, הגעת ילדי בית הספר וארגוני הנוער, וב־10:00 התחלת הטקס. ב־10:45 הנחת אבן הפינה למצבות, ובהשאלה ממסורת יום שביתת הנשק נקבעה ב־11:00 דומיית אבל של 3 דקות שתינתן על ידי צפירה. בסיום הטקס בבית הקברות – תפילת אל מלא רחמים. בבתי הספר ייערכו אירועי הסברה שיכללו אזכרה של החללים בבתי הספר. התייחסות ל"גבורה הצנועה" של יחידים, והסבר על פעילות כפר היישוב. בערב ייערכו התכנסויות בבתי כנסת ובאולמות ציבוריים. בטקסים שייערכו באולמות ידברו 3-4 נואמים, נציגי הזרמים השונים ביישוב, כאשר "רצוי שבין הנואמים תהייה גם אישה שתשמיע את קול האם־האישה, ששכלה את בנה, בעלה". המארגנים התבקשו לקשט את האולם כך שתיווצר "אווירה

8 ב.כ., 'יום פתח תקוה', **דבר**, 18 בדצמבר 1927, עמ' 1.
9 **דבר**, 5 במאי 1940, עמ' 3.
10 **דבר**, 2 באפריל 1940, עמ' 1; **הצפה**, 3 במאי 1940, עמ' 1.
11 תכנית העבודה לארגון 'יום הזיכרון', א"צ J8/1674.

מיוחדת" שתשרה על המתכנסים "רוח מיוחדת". בנוסף לדגלים מצד הבימה וסיסמאות "על גבורה" הוצע "לסדר קונסטרוקציה סמלית באולם (מגדל מואר באולם חשוך)" או תמונות החללים כשהן מוארות בנורות חשמל בצורת נרות.

כפי שתוכנן מראש, ארגון האירועים בכל אחד מהיישובים היה פרי של שיתוף פעולה של הרשות המקומית עם נשיאות כופר היישוב. בירושלים התקיימו אירועים בבתי ספר. הטקס המרכזי התקיים בבית הקברות בהר הזיתים, שם נאמו הרב הראשי בן־ציון מאיר עוזיאל ומשה שרת, שעמד בראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שאמר, בין השאר: "קברות אלה כאן הם נחלת כולנו".[12] בתל אביב התקיים טקסים בבית הקברות הישן ובבית הקברות בנחלת יצחק. בטקסים נאמו ישראל רוקח, ראש העירייה, ודוד רמז, שייצג את ההסתדרות. בחיפה, בטבריה, בעפולה ובכפר סבא נערכו טקסי זיכרון בבית הקברות, במהלכם הונחה אבן הפינה למצבות. אליהו גולומב היה הנואם הראשי באספה הפומבית שהתכנסה אחרי הצהריים בקולנוע חוף בחדרה.

מהדו"חות שנשלחו לוועד הלאומי מתברר כי אירועים פומביים נערכו גם ביישובים קטנים. קבוצת לפידים ממגדיאל דיווחה כי ביום שישי שלפני "יום זיכרון הגבורה" התקיים ערב מיוחד בנושא "ארבע שנות המאורעות".[13] התכנית כללה הקראות, הרצה והצגת הסרט "במערכה". על פי הדיווח, הערב "השאיר רושם עז". ביום הזיכרון התקיימה אזכרה שכללה עמידת דום לזכר החללים, ונאמרו דברי עידוד בנוגע ליכולת העמידה של היישוב.

לוח הזמנים של האירועים שהציעה מזכירות כופר היישוב היה המלצה בלבד, אם כי ניכרה הקפדה על הדומייה בזמן שנקבע, כך שעצירת היום־יום הייתה בו־זמנית ברחבי היישוב היהודי. ביקנעם צלצל פעמון ב־11:00, והתנועה ביישוב נעצרה לשלוש דקות.[14] לאחר מכן נערכה אספה בבית הספר. אחרי הצהריים צעדה תהלוכה משותפת לתושבי יקנעם וקיבוץ הזורע השכן לבית הקברות, שם נערכה אזכרה לשני חללי המאורעות שנטמנו במקום. בערב נערכה אסיפת עם בבית הכנסת. בצפת נערכה בבוקר אספת תלמידים בבית הספר, ובשעה 11:00 התקיימה דומיית אבל בת שלוש דקות.[15] ההתכנסות בבית הקברות נערכה אחר־הצהריים. בערב התקיים

12 **דבר**, 13 במאי 1940, עמ' 1.
13 קבוצת לפידים, מגדיאל, לוועדת הביטחון, 27 במאי 1940, א"צ J8/1674.
14 הוועדה המקומית המסדרת, יקנעם, לכפר הישוב, 13 במאי 1940, שם.
15 הוועד המקומי צפת למזכירות הארצית של כפר הישוב, 30 במאי 1940, שם.

הספד בבית הכנסת, וב־20:30 אסיפת אבל באולם בית הספר העירוני, שם נישאו נאומים ומקהלת התלמידים השמיעה פרקי תהילים ושירי אבל.

הצלחת מפעל ההתרמה הייתה חלקית בלבד. אמנם רבבות "תוויות" נמכרו, ושלושים אלף עותקים של חוברת **יזכור** הופצו, אך מפאת "חוסר עזרה בערים הגדולות" ההצלחה הייתה "בינונית" בלבד.[16] בצפת הניב מפעל ההתרמה, לאחר ניכוי ההוצאות, 0.850 לא"י בלבד. בדו"ח שנשלח מצפת נטען כי הבעיה הייתה שסניף הפועל שאמור היה לארגן את ההתרמה לא היה מאורגן, ומרכז המפעל לא השקיע כל מאמץ בקידום הנושא. בגלל חוסר שיתוף פעולה מצד בעלי בתי עסק נכשלה מכירת תלושים בבתי עסק. הצלחה פורתא הייתה מכירת "תו נוסע" בשירותי התחבורה הציבורית. בתל אביב, למשל, שמונים אלף נוסעים באוטובוסים של חברת המעביר קנו את "תו הנוסע".

ההכנסה הכללית הייתה בסך של 776.423 לא"י.[17] אי־ההצלחה בגיוס כספים הביאה לכך שהתכנית המקורית לבנות מצבות על קברי הקרבנות לא בוצעה. במקום מימון כולל של הקמת המצבות, החליטה נשיאות כופר היישוב על הקצבת סכום של 925 לא"י ליישובים השונים כהשתתפות במפעל הקמת המצבות.

ד' באייר ת"ש נועד להיות יום של התייחדות עם זכר הקרבנות ושל הפגנת סולידריות של היישוב עם המשפחות השכולות ומשפחות הנכים. הרביזיוניסטים, שהתנגדו למדיניות ההבלגה של היישוב המאורגן, לא היו חלק ממפעל כופר היישוב. עבורם היה יום הזיכרון הזדמנות לנגח את ההנהגה הפוליטית של היישוב המאורגן. לפני יום הזיכרון תקף ביטאון התנועה הרביזיוניסטית את כופר היישוב בטענה שחשוב היה יותר לעזור למשפחות הפצועים והנכים: "האם לא חשובה כעת העזרה בשבילם יותר מהמתים שלא צועקים ללחם?"[18] בפלקטים שהפיצו ברמת גן ביום הזיכרון טענו "הצעירים הלאומיים" כי הנרצחים במאורעות אינם "קרבנות של מלחמה לאומית, אלא נרצחים של פוגרום רגיל, מסוג אותם פוגרומים שאומתנו סובלת אותם זה אלפיים שנה".[19] "הצעירים הלאומיים" הוקיעו את "מפא"י האדומה ומנהיגיה של הסוכנות היהודית", שבהם ראו אחראים

16 ידיעות המזכירות הארצית של כפר הישוב, עלון פנימי מס. 6, 23 ביוני 1940/ י"ז בסיון ת"ש, א"צ J8/757.

17 המזכירות הארצית לי. בן צבי, 16 בפברואר 1941, שם.

18 בן הישוב, 'מכתב גלוי לנשיאות כפר הישוב', **המשקיף**, 2 במאי 1940, עמ' 4.

19 נוסח הפלקט, א"צ J8/1674.

ל"מעשה הנבלה", היא מדיניות ההבלגה. הכרוז הסתיים בקביעה כי "לא יום זיכרון גבורה, כי יום מרצחים, רוצחים ונרצחים".

לאחר יום הזיכרון דיווח ביטאון התנועה הרביזיוניסטית כי "יום זיכרון הגבורה שנערך על ידי המנגנון של כופר היישוב עבר בירושלים בלי כל הד והתעניינות": על פי העיתון, רק מעטים תרמו, הנוכחות באזכרה שנערכה לפנות ערב בבית הכנסת ישורון הייתה דלה במיוחד.[20]

"יום זיכרון הגבורה" שצוין בד' באייר ת"ש היה חד־פעמי במובן זה שלא נועד להיות מסורת המעוגנת בלוח השנה של היישוב. בפתח תקווה נעשה כ"ז בניסן מיום זיכרון מקומי ליום זיכרון בעל משמעות כלל־יישובית לפני שנעלם מלוח השנה המקומי. בתש"א (1941) צוין יום השנה העשרים להגנה על פתח תקווה. באירוע נאמו אורחים מחוץ למושבה שהפכה ב־1937 לעיר, ביניהם חיים בוגרשוב. בעת שכוחותיו של רומל איימו על ארץ ישראל היה כ"ז בניסן, יום הניצחון, ל"סמל ליישוב כולו".[21] חצי היובל להגנתה של פתח תקווה ב־1946 שודרג ונועד להיות "יום התייחדות היישוב כולו עם מגיני פתח תקוה",[22] וכך להיות "חגו של כל היישוב העברי".[23] מעבר לחשיבות הסמלית המיוחדת של חצי יובל כנקודת צִיּוּן בהיסטוריה נועדה חשיבות מיוחדת למסר של עמידת גבורה מול פורעים. לכך נודעה חשיבות סמלית ורגשית בעת שנחשפו הממדים המפלצתיים של השמדת יהודי אירופה והוסלם המאבק בשלטון הבריטי. לחגיגה המקומית היה בשנה זו "אופי הכלל־יישובי, כלל ציוני".[24] הדבר בא לידי ביטוי גם בכך שבין אורחי הכבוד שנאמו באירועים השונים היו בוגרשוב וגולדה מאירסון (לעתיד מאיר), ובשם הוועד הלאומי משה סנה. במרכז האירועים היה טקס הסרת הלוט מעל מצבת הזיכרון "יד לגיבורים" לזכר ארבעת חללי הקרב.

מסורת כ"ז בניסן בפתח תקווה הגיעה לקצה בתש"ח: בעת מלחמה לא היה מקום לחגיגת הניצחון המקומית. בז' חשוון תש"ט, 9 בנובמבר 1948, הוא יום השנה לחריש הראשון, ציינה פתח תקווה ברוב עם והדר את יובל השבעים לייסודה. כביטוי של חגיגת ניצחון במלחמת העצמאות, נערך מצעד צבאי בעיר החוגגת את יסודה. אורחי הכבוד באירוע היו דוד בן גוריון, יוסף שפרינצק, יושב ראש הכנסת, ויצחק גרינבוים, שר הפנים. בדבריו העלה

20 **המשקיף**, 14 במאי 1940, עמ' 4.
21 **דבר**, 25 באפריל 1941, עמ' 8.
22 י' קב, 'רשימות מפתח־תקוה: 25 שנה להגנת פתח תקוה', **הבקר**, 3 בפברואר 1946, עמ' 3.
23 **הצפה**, 28 באפריל 1946, עמ' 3.
24 **המשקיף**, 30 באפריל 1946, עמ' 2.

בן גוריון על נס את המעשה החלוצי של מייסדי פתח תקווה, היא אם המושבות.[25] הוא לא התייחס כלל לאירועי כ"ז בניסן תרפ"א שהיו לחלק בלתי נפרד של מיתוס הגבורה המקומי.

קביעת יום זיכרון לנופלים במלחמת הקוממיות

הדרך להחלטה על ד' באייר כעל יום הזיכרון הכללי לנופלים במלחמת הקוממיות הובילה דרך חלופות שונות שהציעו גופים שונים, לעתים ללא תיאום ביניהם, שהיו מעורבים בתהליך מיסוד דפוסי הנצחת הנופלים בישראל. גופים אלו היו הממשלה ומשרד הביטחון, הצבא, ארגון יד לבנים והמועצה הציבורית להנצחת הנופלים.

המדור (אחר כך: מחלקה) להנצחת החייל העברי במשרד הביטחון הוקם בשלהי 1948 במטרה לדאוג להסדרי הקבורה של הנופלים בקרב ולהנצחתם, כאשר הדגש היה הנצחה ספרותית באמצעות ספר יזכור לנופלים. בראש המדור עמד יוסף דקל. קביעת יום זיכרון כללי לנופלים לא ניצבה בין המטרות הראשוניות שפורטו במסמכי ההקמה של המדור. כארגון ארצי מייצג של ההורים השכולים של חללי מלחמת העצמאות, יד לבנים נוסד בראשית 1949 כיזמה מלמטה של הורים שכולים. המטרה המוצהרת של ההתארגנות הייתה להבטיח את האינטרסים החומריים של המשפחות השכולות ואת הנצחתם הראויה על ידי מוסדות המדינה.[26]

יד לבנים היה הארגון הייצוגי של ההורים השכולים אל מול משרד הביטחון וממשלת ישראל בכלל. מבחינה פורמלית ליד לבנים הייתה סמכות ייעוץ בלבד. בפועל היה הארגון קבוצת לחץ אפקטיבית שפעלה לקידום האינטרסים של ההורים השכולים. הדרישות של ארגון ההורים השכולים הוצגו במסיבת העיתונאים שנערכה במרץ 1949. בין דרישותיהם היו להקים היכלי גבורה לזכר הנופלים, בתי הבראה לנכים ובתי ילדים ליתומים. בין השאר גם הייתה תביעה ליום זיכרון כללי לנופלים במלחמה:

> ארגון ההורים השכולים עומד להציע לכנסת, שתכריז על יום קבוע בשנה כיום זיכרון לכל חללי מלחמת השחרור. ביום הזה יהיה ביטול מלאכה כללי, ויערכו תהלוכות צבאיות וביקור המוני בבתי הקברות הצבאיים.[27]

---

25 **דבר**, 10 בנובמבר 1948, עמ' 1.
26 **מעריב**, 4 בפברואר 1949, עמ' 2.
27 **חרות**, 15 במרץ 1949, עמ' 4.

בפברואר 1949 שאול אביגור, סגן שר הביטחון הודיע לדקל כי יום האזכרה הכללית לחללי צה"ל יחול ביום העצמאות, כלומר, ה' באייר.[28] ביום העצמאות הראשון (תש"ט) הועלה זכר הנופלים במלחמה בנאומים חגיגיים ובפקודת היום של הרמטכ"ל שהדגישו את הקשר בין קרבנם של הנופלים, הם מגש הכסף, ובין תקומתה של מדינת היהודים. לאחר יום העצמאות עלתה האפשרות לקיים את האזכרה הממלכתית לנופלים ביום הצבא שנקבע ל־כ' בתמוז, הוא יום השנה למותו של הרצל, וזאת עד שתתקבל החלטה בעניין זה.[29] ביום הצבא נערכו מצעדים צבאיים וחולקו אותות ל־12 גיבורי ישראל. צפירת דומיה של שתי דקות הוקדשה להתייחדות עם זכר הנופלים במלחמת העצמאות. לאחר יום הצבא כתב ש' עמינדב **בעל המשמר** בזכות קביעת יום זיכרון אחד:

> יש לצרור את זיכרון חללי מלחמת השחרור ולא לפרטו אזכרות־אזכרות במשך כל ימי השנה [...] יקבעו המוסדות המוסמכים יום זיכרון אחד, הוא יום החייל האלמוני, בו תתייחד האומה כולה עם זכר חלליה.[30]

בתחילת דצמבר 1949 העלה יוסף דקל את שאלת קביעתו של יום זיכרון כללי על סדר היום של משרד הביטחון והצבא. במכתב ששלח בתפוצה רחבה הוא התייחס לעגמת הנפש שנגרמת להורים שכולים באותם מקרים שאין נערכים טקסים מאורגנים באזכרות לבניהם. הצעתו של דקל הייתה ברוח ההצעה של ארגון יד לבנים:

> לקבוע יום אחד בשנה, שהוא יהיה יום זיכרון כללי עם תכנית אחידה בכל בתי הקברות הצבאיים המרוכזים, שלשם יזומנו גם ההורים והמשפחות השכולות.[31]

מהתגובות למכתבו של דקל ניתן להיווכח כי הייתה הסכמה עקרונית לצורך ביום זיכרון, אך לא בנוגע למקומו בלוח השנה. דובר משרד הביטחון, יצחק זיו־אב, התייחס לכך שהאזכרות הרבות שנערכו ברחבי הארץ ביום השנה הראשון לקרבות הטילו עומס לוגיסטי על הצבא שנדרש לספק "כלי רכב,

---

28 י' דקל לש' אביגור, 19 בפברואר 1949, מוזכר בי' דקל לש' אביגור, 13 בפברואר 1950, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: אצה"ל) 28/1960-62.

29 נ' ארגוב לי' פרי, 29 במאי 1949, אצה"ל 661/1987-99.

30 ש' עמינדב, 'את מה להנציח – וכיצד?', **על המשמר**, 28 ביולי 1949, עמ' 2.

31 י' דקל ללשכת שר הביטחון ועוד, 7 בדצמבר 1949, אצה"ל 580/1956-375.

ארגון, משלוח יחידות כבוד" לאירועים השונים שערכו קבוצות הורים שכולים ויחידות צבאיות ברחבי הארץ.[32] זיו־אב הסכים עם הצעתו של דקל כי יש לקבוע "יום זיכרון צבאי־דתי אחד בכל הארץ לכל נופלי מלחמת השחרור".[33] אלא שמעבר להסכמה שנוצרה בדבר הצורך לקבוע יום זיכרון ממלכתי לא היה תהליך מסודר של קבלת החלטות בנוגע לתאריך המתאים, והדעות השונות והמשתנות של קברניטי מערכת הביטחון התבטאו לעתים בהוראות סותרות שיצרו בלבול במערכת.

בשלב זה היו על סדר היום ארבע חלופות: יום העצמאות, כ' בתמוז, הוא יום הצבא, י"א באדר, הוא יום הזיכרון לחללי תל חי, ול"ג בעומר, המציין את גבורת בר כוכבא. שלמה גורן, הרב הצבאי הראשי, הוא שהציע את ל"ג בעומר, ויוסף דקל הודיע שהוא תומך בהצעה זו.[34] גורן הסביר מאוחר יותר כי "זהו יום המסמל את מלחמות ישראל בתקופת בר כוכבא ותלמידי רבי עקיבא".[35] במכתב ששלח אביגור בדצמבר 1949 לרמטכ"ל ידין הוא מסר כי י"א באדר ול"ג בעומר לא נמצאו מתאימים.[36] י"א באדר נדחה "מחמת עונת הגשמים". ל"ג בעומר בגלל קרבתו ליום העצמאות. הסבר אחר לפסילת ל"ג בעומר הציע הרב גורן. לטענתו, אף על פי שהצמדת יום הזיכרון לל"ג בעומר מצאה חן בעיני רבים, במחשבה שנייה הוא החליט שאין התאריך מתאים כיוון של"ג בעומר, המצוין שלושה־עשר יום לאחר יום העצמאות, נחשב ליום של שמחה: "חשבתי לעצמי שזה לא מתאים שניקח יום של שמחה ונהפוך אותו ליום אבל".[37]

באופן עקרוני הייתה עוד חלופה, אך זו לא הייתה על סדר היום של מקבלי ההחלטות. ברמה עקרונית חלופה מסוג זה הוצעה ביוני 1946 על ידי דוד בדר, איש ועדת צִיּוּן שעסקה בהקמת מצבות על קברים נשכחים, במכתב ששלח למערכות עיתונים: "וכן הייתי מציע לקבוע יום אחד בשנה לביקור כללי לכל חללינו שנפלו בקרבות. הייתי מציע בשבוע של יום העצמאות".[38] המקורי בהצעה של בדר היה הרעיון שהקשר המתבקש ליום העצמאות לא חייב להתבטא בכך שהאזכרה תיערך ביום העצמאות עצמו.

---

32 י' זיו־אב לש' אביגור, 16 בדצמבר 1949, אצה"ל 377-580/1956.

33 שם, שם.

34 י' דקל לש' אביגור, 7 בדצמבר 1949, אצה"ל 375-580/1956.

35 ש' גורן, **בעוז ותעצומות**, תל אביב 2013, עמ' 256.

36 ש' אביגור לי' ידין, 18 בדצמבר 1949, אצה"ל 377-580/1956.

37 גורן, שם, עמ' 256.

38 ד' בדר למערכות על המשמר, דבר והדור, 24 ביוני 1949, ארכיון מכון לבון IV-208-4738A.

מכתבו של דוד בדר, שבו גם הציע יום מיוחד לעלייה לקברי הסופרים בבתי הקברות, לא פורסם.

בתגובה למכתבו של אביגור לרמטכ"ל הציג סגן הרמטכ"ל, מרדכי מקלף, את עמדתו בנושא קביעת יום הזיכרון. מקלף הסכים כי נחוץ "לקבוע יום מיוחד כדוגמת ה־11 בנובמבר הבינלאומי שבו תתייחד האומה עם חלליה" כדי למנוע ביזור ימי זיכרון של "כל יחידה ושל משפחות".[39] בה בעת הדגיש כי חשוב היה להפריד בין יום העצמאות ליום הזיכרון: יום העצמאות הוא "יום שמחה והילולה" ולכן אינו מתאים כיום להתייחד עם זכר הנופלים. מסקנתו הייתה חד־משמעית: "אין לערבב שני ימים אלו זה בזה". מבחינתו, י"א באדר, יום הזיכרון לטרומפלדור וחבריו, נראה לו "כמתאים ביותר", אם כי, כפי שטען, החשוב היה שייוחד יום מיוחד למטרה זו. הוא גם הציע לקרוא ליום "יום גיבורים". השם יום הגיבורים התכתב עם התפיסה המסורתית לפיה הנופלים בקרב הם גיבורים, תפיסה המובעת בקינת דוד על שאול ויהונתן: אֵיךְ נָפְלוּ גִבּוֹרִים. (שמואל ב א, יט). כך גם הספר לזכר מאורעות תרפ"א בפתח תקווה נקרא "יד לגבורים".[40]

הרמטכ"ל יגאל ידין תמך בעמדת סגנו.[41] גם המופקדים על הפקת חגיגות העצמאות הביעו התנגדות לשילוב זיכרון הנופלים ביום העצמאות.[42] אך בעת שהרמטכ"ל הביע את תמיכתו בהפרדה בין האזכרה הכללית ובין יום העצמאות כבר היה ברור למעורבים בארגון הטקסים שהאזכרה הכללית לנופלים במלחמת העצמאות תיערך ביום העצמאות.[43]

האספה הכללית של ההורים השכולים שהתכנסה בתל אביב בראשית ינואר 1950 חזרה על הדרישה לקבוע יום זיכרון ממלכתי.[44] בפברואר 1950 התברר ליוסף דקל, שעמד בראש המחלקה להנצחת החייל, כי הוחלט להעתיק את "יום האזכרה" מיום העצמאות לי"א באדר. בפנייה לסגן שר הביטחון בנושא התנגד דקל לשינוי וחזר על טיעוניו של אביגור מדוע יום תל חי אינו מתאים: "י"א באדר ברוב המקרים גשום".[45] לא ברור מדוע שינה

39 מ' מקלף לש' אביגור, 29 בדצמבר 1949, אצה"ל 62-28/1960.

40 י' חורגין (עורך), **יד לגבורים: קובץ לזכר מאורעות תרפ"א בפתח תקוה (כ"ז בניסן תרפ"א – כ"ז בניסן תש"ו)**, תל אביב תש"ו.

41 י' ידין לש' אביגור, 30 בדצמבר 1949, אצה"ל 62-28/1960.

42 ש' ארזי לשר הביטחון, 10 בינואר 1950, אצה"ל 108-661/1987.

43 גולעד לי' דקל, 29 בדצמבר 1949, אצה"ל 211-220/1970.

44 פרוטוקול האסיפה הכללית של הורים שכולים וקרוביהם, תל אביב. 10 בינואר 1950, אצה"ל 62-28/1960.

45 י' דקל לש' אביגור, 13 בפברואר 1950, שם.

אביגור את עמדתו בנושא והחליט לקבוע את י"א באדר כיום הזיכרון. אך בעקבות מכתבו של דקל נערך דיון נוסף בעקבותיו הוחלט לחזור למדיניות הקודמת: י"א באדר יצוין כיום הגדנ"ע, בעוד "האזכרה הכללית לחללי צבא הגנה לישראל תתקיים ביום העצמאות – הא באייר".[46] חודש אחר כך הודיעה המחלקה להנצחת החייל ליד לבנים כי "הוחלט על ידי הממשלה שיום העצמאות ישמש כיום אזכרה כללית לכל חללי צבא הגנה לישראל".[47] משמעות הדבר הייתה שביום זה יערוך הצבא אזכרות בשמונת בתי הקברות המרכזיים בישראל.

במה שבדיעבד התברר כצעד בעל חשיבות מכרעת במציאת פתרון לבעיית תאריך מוסכם ליום הזיכרון נקבע בפקודת מטכ"ל כי ד' באייר, יום קודם ליום העצמאות, הוא יום הזיכרון הקבוע לחללי צה"ל.[48] על פי הנוהל שנקבע בפקודה, "לא ייערכו ימי זיכרון, אזכרות ופגישות זיכרון בשום יחידה בצה"ל, אלא ביום הנ"ל". ההוראה לא הייתה מוגבלת לאותה השנה בלבד, והגדירה את עקרונות קביעת תאריך יום הזיכרון: במקרה שיום ד' באייר נופל ביום ו' או בשבת, יוקדם יום הזיכרון ליום ה' שלפניהם. כך היה באותה השנה. פקודת מטכ"ל שנחתמה על ידי הרמטכ"ל יגאל ידין ב־28 במרץ 1950 הכריזה על יום חמישי, ג' באייר תש"י (20 באפריל 1950) כעל "יום הזיכרון לחללי צבא הגנה לישראל".[49] ללא קשר להחלטת הצבא נדחה יום העצמאות ליום ראשון, ו' באייר. פקודת המטכ"ל פירטה את הדפוסים הטקסיים של האזכרה בבסיסי הצבא.[50] בערב יום הזיכרון הדלקת נר נשמה. הטקס בבוקר נועד להיערך ב־10:30: המחצצר יחצצר תרועת אבל והדגל יורד לחצי התורן. מפקד המחנה יקרא את היזכור. הרב הצבאי יתפלל תפילת אל מלא רחמים. המחנה כולו יעמוד דום למשך שתי דקות כסמל התייחדות עם החללים שנפלו במלחמת העצמאות. משמר הכבוד ליד נר הנשמה יישאר על משמרתו עד מוצאי יום הזיכרון.

בזיכרונותיו מספר הרב שלמה גורן על חלקו ביזמה לקבוע את היום לפני יום העצמאות כיום הזיכרון לחללי צה"ל:

---

46 ש' אביגור לנ' דגוני, 15 בפברואר 1950, שם.

47 נ' דגוני ליד לבנים, 14 במרץ 1950, שם.

48 **הצפה**, 16 באפריל 1950, עמ' 8; **דבר**, 13 באפריל 1950, עמ' 1; **הבקר**, 14 באפריל 1950, עמ' 10.

49 פקודת מטכ"ל 4/98, אצה"ל 211-220/1970.

50 **הארץ**, 20 באפריל 1950, עמ' 2.

> שלושה ימים לפני יום העצמאות הראשון ניגשתי בדחיפות לרמטכ"ל יגאל ידין ואמרתי לו שהחלטנו לקבוע את היום שלפני יום העצמאות כיום הזיכרון, פשוט כי כבר אין לנו ברירה. באותו הזמן חשבתי שזה יהיה זמני, עד שנקבע יום אחר.[51]

למעשה, המדובר היה ביום העצמאות השני. פקודת המטכ"ל שקבעה את ג' באייר תש"י כתאריך יום הזיכרון לחללי צה"ל ופורסמה כשלושה שבועות לפני היום שנקבע. ייתכן והרב גורן החליף בין פקודת המטכ"ל שבה נקבע תאריך יום הזיכרון וגינוניו הטקסיים ובין פקודת היום של הרמטכ"ל.

פקודת המטכ"ל קבעה את התאריך ומאפיינים טקסיים ל"אזכרה צבאית פנימית":[52] טקסי הזיכרון שנועדו על פי פקודת המטכ"ל להיערך ביום חמישי, ג' אייר תש"י, היו מוגבלים לבסיסי הצבא בלבד. ב־29 במרץ, יום לאחר שהרמטכ"ל חתם על הפקודה בנוגע לטקסים העתידים להיערך במסגרת יום הזיכרון שעליו החליט הצבא, נערך במחלקה להנצחת החייל דיון עם נציגי ההורים השכולים, המטכ"ל ומשרד ראש הממשלה בנושא סידורי האזכרה שנקבעו ליום העצמאות. נציג יד לבנים חזר על ההתנגדות של הארגון לשילוב יום הזיכרון עם יום העצמאות: "מתוך הנחה שיום העצמאות נקבע כיום שמחה ליישוב, ואין מערבבים תוגה בשמחה".[53] בהתחשב בכך שהצבא כבר עשה את ההכנות הדרושות הסכימו נציגי ידי לבנים שיום האזכרה הכללית תש"י יצוין ב־ג' באייר. בסיכום הדיון נקבע כי סידור זה לא יהיה תקדים לשנים הבאות. ימים ספורים לאחר הפגישה שנערכה במחלקה להנצחת החייל שלח זאב שרף, מזכיר הממשלה, מכתב לארגון יד לבנים, ובו הודיע ראש אכ"א, האלוף שמעון מזא"ה כי באישורו של ראש הממשלה ושר הביטחון יום הזיכרון נקבע ליום ג' באייר. כמו כן הודיע שרף כי "**בשנים הבאות יהיה יום הזיכרון ב־ד' באייר**. אין קשר סידורי בין יום הזיכרון ובין יום העצמאות, וכל הטקסים יערכו על ידי המוסדות המוסמכים לכך".[54]

---

51 גורן, שם, עמ' 257.

52 **דבר**, 10 באוקטובר 1950, עמ' 4.

53 סיכום ישיבת ועדה לקביעת סידורי יום העצמאות שהתכנסה ב־29 במרץ במדור להנצחת החייל: נ' דגוני לש' אביגור, 30 במרץ 1950, אצה"ל 28/1960-62.

54 ז' שרף למ' בדולח, 4 באפריל 1950, ארכיון המדינה ג-5428/12. ראו גם: 'תשובת יד לבנים למשרד הביטחון', **דבר**, 17 באוקטובר 1950, עמ' 4.

טקס אזכרה בד׳ באייר תש״י בבסיס חיל החימוש,
צילום: פריץ כהן, לשכת העיתונות הממשלתית

מכתבו של זאב שרף סתר את הסיכום של הפגישה עם נציגי יד לבנים שנערכה כשבוע קודם לכן. יום לאחר שהתקבל המכתב ממזכיר הממשלה ביקש מרדכי בדולח, נציג יד לבנים, לפגוש את שר הביטחון כדי לדון ״בעניין קביעת יום אזכרה כללי״.[55] לאחר פניית ועד ההורים השכולים חזר בו בן גוריון וקבע ש״לעת עתה תערך האזכרה ביום הצבא, בכ׳ בתמוז״.[56] הייתה זו ברירת מחדל: כ׳ בתמוז, שהועלה כאופציה שנה קודם לכן אך נדחה לטובת יום העצמאות, שב ועלה לסדר היום לאחר שהתבררה ההתנגדות של ארגון יד לבנים להצמדת יום הזיכרון ליום העצמאות.

בעת שבן גוריון דיווח לדקל על שינוי המדיניות ועל כך שיום הזיכרון

55 נ׳ דגוני לנ׳ ארגוב, 5 באפריל 1950, אצה״ל 62-28/1962.
56 ד׳ בן גוריון לי׳ דקל, 14 באפריל 1950, שם.

ישולב ביום הצבא דיווחה העיתונות העברית על כך ש"בפקודת המטכ"ל נקבע שיום ד' באייר הוא יום הזיכרון".[57] ביום שלאחר האזכרה שערך הצבא לנופלים ביום חמישי, ג' באייר, קבע **חרות** כי "יום אתמול נקבע כיום הזיכרון לחללי צבא ההגנה לישראל".[58] **הפלשתיין פוסט** דיווח גם הוא על יום הזיכרון של הצבא, אך הרחיב וסיפק הסבר מדוע נבחר יום זה דווקא.[59] על פי העיתון, התחושה הייתה שמן הראוי שיום לפני יום העצמאות האומה תחשוב על מי שהקריבו את חייהם במלחמה על עצמאותה. בנוסף ציין העיתון כי הבחירה בחודש אייר הייתה בהתאם למסורת היהודית: אייר היה החודש שבו לפי המסורת התאבלו על רבי עקיבא ותלמידיו שנהרגו בעת מרד בר כוכבא. **דבר**, לעומת זאת, היה מעודכן בשינוי שחל בינתיים ודיווח כי הוחלט שכ' בתמוז הוא שנקבע כיום הזיכרון לנופלים.[60]

ארגון יד לבנים לא ראה באזכרה הכללית לחללים שקבע הצבא מענה ראוי לדרישה לקבוע יום זיכרון לנופלים. בין הדרישות שעלו בכנס ארגון יד לבנים שהתקיים ב־19 באפריל, יום לפני האזכרה הכללית של הצבא, הייתה הדרישה כי הכנסת תקבע "יום זיכרון מיוחד לגיבורי האומה שנפלו ולא לכללו בין שאר ימי הזיכרון".[61] ארגון יד לבנים הודיע להורים השכולים כי טקסי הנחת הזֵרים בבתי הקברות הצבאיים "לא ציינו את יום הזיכרון הכללי לגיבורי האומה", ומשום כך לא הוזמנו ההורים השכולים לטקסים אלה.[62] הארגון גם יידע את ההורים השכולים על ההחלטה לציין את יום הזיכרון ביום הצבא, בכ' בתמוז. הצמדת יום הזיכרון לכ' בתמוז הייתה מותנית בכך שיום הרצל יצוין כמו ב־1949 כיום הצבא. בפברואר 1950 הכוונה הייתה "להפוך את יום הצבא ליום חג גדול".[63] אלא שחודשים ספורים אחר כך הוחלט לבטל את ההצמדה של יום הצבא ליום הרצל. בתשובה לפנייה בכתב מארגון יד לבנים מראשית מאי 1950 הודיע בן גוריון כי הוחלט שכ' בתמוז לא יהיה עוד יום הצבא.[64] כפי שהסביר, הסיבה להחלטה זו הייתה ההתנגדות של רבים להפיכת יום הרצל ליום הצבא. בן גוריון הבטיח להורים השכולים

---

57 **דבר**, 13 באפריל 1950.

58 **חרות**, 21 באפריל 1950, עמ' 8.

59 *Palestine Post*, 20 April 1950. P. 3.

60 **דבר**, 21 באפריל 1950, עמ' 1.

61 **הארץ**, 20 באפריל 1950, עמ' 2.

62 **דבר**, 25 באפריל 1950, עמ' 4.

63 מ' אביצור, ראש לשכת הרמטכ"ל, לסגן הרמטכ"ל, פברואר 1950 (ב' אדר תש"י), אצה"ל 1291/1951-5.

64 ד' בן גוריון ליד לבנים, 12 במאי 1950, אצה"ל 220/1970-211. על ביטול יום הצבא ראו: **הבקר**, 15 במאי 1950, עמ' 8; **מעריב**, 15 במאי 1950, עמ' 2.

כי הממשלה תדון בנושא קביעת יום זיכרון לנופלים. על פי בן גוריון, בשלב זה היו על הפרק שלוש חלופות: יום העצמאות, יום מיוחד שיקבע לצורך העניין, או הכללת יום הזיכרון ביום הצבא, "אם יום הצבא יישאר מוסד קבוע", כשהכוונה שיצוין ביום שאינו יום הרצל.

ביום א', כ"ח באלול תש"ט (10 בספטמבר 1950) הועברו גופותיהם של 199 מחללי המלחמה שנקברו בשייח באדר בירושלים לבית הקברות הצבאי הנבנה בשיפולי הר הרצל. כמה ימים קודם לכן הכריז ארגון יד לבנים כי ביום זה תיערך אזכרה כללית לחללי מלחמת השחרור בבתי הקברות הצבאיים ובבתי הכנסת.[65] מורי בתי הספר התבקשו לשוחח עם התלמידים על "גיבורי ישראל במלחמת שחרורנו". עיתון **הבקר** דיווח לקוראיו כי "ביום א', כ"ח באלול תש"י (10.9.1950) ב־12.00 בצהריים תיערך אזכרה לכל גיבורי האומה שחרפו את נפשם והקריבו את חייהם למען שחרור המולדת" בבתי הקברות הצבאיים.[66] בעלי החנויות והציבור הרחב התבקשו להפסיק לעבוד בשעת האזכרה.[67]

הפעולה שנקט ארגון יד לבנים העלתה את נושא קביעתו של יום הזיכרון לדיון הציבורי. העובדה שנציגי הממשלה לא נטלו חלק באזכרות שנערכו במהלך יום הזיכרון שעליו הכריז ארגון יד לבנים עוררה שאלות. דובר משרד הביטחון שנדרש לעניין הסביר כי ההכרזה על היום כעל יום זיכרון כללי נעשתה ללא תיאום עם משרד הביטחון.[68] הוא הוסיף כי האזכרה שנערכה ביזמתו של ארגון יד לבנים "לא הייתה קשורה בתאריך היסטורי או דתי מיוחד". בנוגע לכך שלא נקבע תאריך ליום זיכרון כללי הוא ציין את התנגדותם של ההורים השכולים לערוך את האזכרה ביום העצמאות.

בתגובה הוציא ארגון יד לבנים הודעה לציבור ובה הציג את נקודת מבטו על הנושא ופירט את השתלשלות העניינים. הטענה המרכזית הייתה שמאחר שראש הממשלה הודיע על ביטול כ' בתמוז נוצר מצב ש"(שנת) תש"י תצא ללא אזכרה", ולכן החליט הארגון לקבוע על דעת עצמו אזכרה כללית בכ"ח באלול.[69] קביעה זו העידה שוב כי מבחינתם של ההורים השכולים, האזכרות שערך הצבא ב־ג' באייר לא סיפקו את הצורך ביום זיכרון ממלכתי. יצחק פרסיץ, אב שכול ופעיל בולט בארגון יד לבנים, הסתייג מהאזכרה הכללית

65 **דבר**, 7 בספטמבר 1950, עמ' 1.
66 **הבקר**, 6 בספטמבר 1950, עמ' 2; **מעריב**, 7 בספטמבר 1950, עמ' 1.
67 **דבר**, 7 בספטמבר 1950, עמ' 1; 11 בספטמבר 1950, עמ' 1.
68 **דבר**, 10 באוקטובר 1950, עמ' 4.
69 **על המשמר**, 18 באוקטובר 1950, עמ' 2.

שעליה הכריז הארגון: הוא סבר כי חוקיות ההכרזה הייתה בספק. לדעתו, את יום האזכרה

> צריכה הממשלה לערוך מדי שנה בשנה לזכרם של גיבורי האומה, כדי להנציח לדורי דורות את רוחם הנשגבה והנעלה מכל מה שהפה יוכל להפיק. הממשלה – לה נאה ולה יאה, ואם היא יודעת להעריך את גודל התקופה ההיסטורית – היא אף מצווה לערוך יום זיכרון ברוב פאר והדר ובצורה כזאת, הדבר ייכנס לחיי העם, דתו ותרבותו בתור אחד מהנכסים הנעלים ביותר של האומה ושל ההיסטוריה שלה.[70]

הביקורת על הממשלה באה לידי ביטוי שוב בכנס יד לבנים שנערך בירושלים ב־30 באוקטובר 1950. הכינוס התריע על כשלים בהנצחת הנופלים, ביניהם העדרו של יום זיכרון לאומי.[71] על חשיבות הנושא בעיני ההורים השכולים ניתן להסיק מכך שסעיף זה הופיע לפני הסעיף שעוסק בבתי הקברות הצבאיים:

> הכנס מציין בצער שעד היום לא קבעה הממשלה יום זיכרון לאומי לבנים הגיבורים שבו יכבדו גם מוסדות החינוך בארץ את זכר בנינו בצורות חינוכיות נאותות. הכנס דורש שהכנסת תעביר חוק מיוחד בדבר יום הזיכרון ותכריז הכרזה נאותה ההולמת את הפרשה ההרואית של מלחמת השחרור אשר נכתבה בדם בנינו.[72]

נוסח זה אינו שולל במפורש את האפשרות של שילוב יום הזיכרון ויום העצמאות. בדו"ח שכתב על הפגישה התייחס יצחק זיו־אב, שעמד בראש האגף ליחסי ציבור במשרד הביטחון, לתביעה של ההורים השכולים: "ההורים חוזרים ותובעים, ובצדק, קיום ההבטחה שניתנה להם בכתב בשם ראש הממשלה לקבוע יום זיכרון כללי ארצי".[73]

"יהיה תמיד יום לפני יום העצמאות"

ביום 30 בינואר 1951 ביקש מרכז יד לבנים לבדוק אצל מזכיר הממשלה "באיזו מידה וצורה ניתן לשלב את יום הזיכרון במסגרת ימי העצמאות

70 י' פרסיץ למרכז ארגון יד לבנים, 17 בספטמבר 1950, אצה"ל 211-220/1970.
71 **דבר**, 1 בנובמבר 1950, עמ' 1.
72 **חרות**, 6 בנובמבר 1950, עמ' 3.
73 י' זיו־אב לשר הביטחון, 3 בנובמבר 1950, אצה"ל 211-220/1970.

שיימשכו שלושה ימים".[74] הייתה זו התייחסות להודעה הרשמית של האחראים לארגון החגיגות כי חגיגות העצמאות אותה שנה ימשכו שלושה ימים: הם יחלו ביום רביעי, ג' באייר, ויסתיימו ביום שישי, ה' באייר.[75] על פי המארגנים טקס פתיחת אירועי העצמאות נועד להיערך בהר הרצל במוצאי יום חמישי, כאשר במהלך הטקס תיערך אזכרה לנופלים במלחמת העצמאות. פנייתו של מרכז יד לבנים ביטאה נסיגה מהדחייה המוחלטת של אפשרות שילובו של יום הזיכרון במסגרת חגיגות העצמאות שאפיינה את מדיניות ההורים השכולים עד כה. ייתכן שהדבר ביטא את ההבנה שנחוצה פשרה כדי לקדם את קביעת יום הזיכרון בלוח השנה הלאומי.

ההכרעה הרשמית והמוסמכת בעניין קביעת יום הזיכרון התקבלה בישיבה הראשונה של המועצה הציבורית להנצחת החייל שהתכנסה ב־6 בפברואר 1951 בלשכתו של ראש הממשלה ושר הביטחון. המועצה הציבורית להנצחה כוננה על פי סעיף 12 של חוק בתי הקברות הצבאיים (1950) שקבע כי שר הביטחון ימנה מועצה ציבורית שתייעץ לו בנושאים הנוגעים להתוויית מדיניות ההנצחה הממלכתית של הנופלים. בראש המועצה שמינה בן גוריון עמד יצחק בן צבי, אב שכול ולעתיד הנשיא השני של מדינת ישראל. בנוסף לסגן שר הביטחון ולראש המחלקה להנצחת החייל, חברי המועצה היו הורים שכולים שנמנו על הנציגים הבולטים של משפחת השכול באותה העת. הם אלה שהציגו בפני הגוף הממלכתי את הדעות שהובעו במרכז בשאלת יום הזיכרון.

המועצה הציבורית החליטה להצמיד את שני הימים: "יום הזיכרון הקבוע לגיבורי מלחמת קוממיות ישראל יהיה תמיד יום לפני יום העצמאות".[76] בישיבה שנערכה מאוחר יותר באותו היום אישר מרכז יד לבנים את ההחלטה לערוך את יום הזיכרון ערב חג העצמאות: "המרכז רואה את התאריך למתאים".[77]

ההחלטה לקבוע את יום הזיכרון ביום שלפני חג העצמאות מיסדה את התבנית שנקבעה על ידי המטכ"ל במרץ 1950 בנוגע לאזכרה הכללית של הנופלים על ידי צה"ל. כזכור, באפריל 1950 התנגדו נציגי יד לבנים להצעה לקיים את האזכרה הממלכתית לנופלים בד' באייר, וההצעה ירדה מסדר

74 ישיבת מרכז יד לבנים, 30 בינואר 1950, ארכיון ציוני A116/166.

75 **על המשמר**, 29 בינואר 1951, עמ' 1.

76 הישיבה הראשונה של המועצה הציבורית להנצחה, 6 בפברואר 1951, אצה"ל 212-220/1970.

77 ישיבת מרכז יד לבנים, 6 בפברואר 1951, ארכיון ציוני A116/166.

היום. החלטת המועצה הציבורית להנצחה שהתקבלה בישיבתה הראשונה שנערכה בפברואר 1951 התקבלה ללא דיון, דבר שמעיד כי פרטי ההחלטה היו מוסכמים מראש על חברי המועצה. פירוש ההחלטה היה שיום הזיכרון יצוין ככלל ב־ד' באייר.[78] ב־1951 הוקדם יום העצמאות לד' באייר, ויום הזיכרון צוין בג' באייר, כפי שיום הזיכרון של הצבא בשנה הקודמת צוין גם הוא בג' באייר.

הפשרה השיגה דבר והיפוכו. מחד גיסא התקבלה דרישת ההורים השכולים שיום הזיכרון לא ישולב ביום העצמאות. מאידך גיסא, ההצמדה העוקבת של שני הימים מיסדה את מה שההורים השכולים ביקשו להימנע ממנו: התלכדות התוגה והשמחה, אפילו אם בתבנית של מעבר ביניהם ולא כשילוב בו־זמני. תחושת אי־הנחת מההחלטה שהתקבלה באה לידי ביטוי במכתב שכתב זאב שרף לנחמיה ארגוב, מזכירו הצבאי של בן גוריון. במכתבו הציג שרף ערעור עקרוני על קביעת יום הזיכרון הכללי ערב חגיגות העצמאות.[79] לטענתו, יום הזיכרון במתכונתו המוצעת "צריך להשרות הלך רוח מסוים על היישוב כולו, למען שתף כל שדרותיו בהתייחדות עם זכר החללים". הבעיה הייתה שסמיכות שני הימים – "של יום אבל ושל יום שמחה זה ליד זה" ללא חציצה כלשהיא עלולה הייתה לפגוע בהרגשת האבל של משפחות החללים: הרגשת החג המתקרב, המתבטאת בהכנות, כמו הקמת במות שמחה, אינה בגדר "מסגרת מתאימה ליום אבל". מעבר להצגת הבעייתיות שבהצמדה הציע שרף הצעות מעשיות. הצעה אחת הייתה צמצומו של יום הזיכרון לערב של יום ג' באייר בלבד, וכך להשאיר מרחק של יום בין האזכרות ובין יום העצמאות. ההצעה השנייה הייתה להרחיק את יום הזיכרון ולקבעו בראש חודש אייר, כלומר, ימים ספורים לפני יום העצמאות, או ליום בשנה "בה נפרצה הדרך לירושלים".

בתגובה לפנייתו של שרף הציג בן גוריון את עמדתו העקרונית בנושא: "גם ביום חג יש להעלות על ראשנו זכר אלה שמידם באה לנו העצמאות".[80] בעניין הצמדת שני הימים הוא קבע: "לעצם סמיכות יום הזיכרון (ולא האבל) ליום החג אין לחשוש. מן הדין שיהיו קרובים זה לזה". בראשית אפריל 1951 הודיע נחמיה ארגוב ללשכת הרמטכ"ל כי על פי המלצת המועצה להנצחת החייל, ראש הממשלה "אישר את יום ד' אייר תשי"א (10.5.51) כיום זיכרון

78 **על המשמר**, 6 באפריל 1951, עמ' 1.
79 ז' שרף לנ' ארגוב, 19 במרץ 1951, ארכיון המדינה ג-5428/12.
80 נ' ארגוב לז' שרף, 1 באפריל 1951, אצה"ל 67-1559/1952.

כללי לגיבורי מלחמת העצמאות".[81] על פי התוכנית, יום הזיכרון ייפתח ב־07:00 בבוקר בצפירה ויסתיים ב־18:57 בצפירה שתלווה בהפסקת תנועת כלי הרכב למשך שתי דקות.

ההסתייגות מהצמדת יום הזיכרון ליום העצמאות לא נעלמה גם לאחר הקביעה הנחרצת של בן גוריון. שלמה ארזי, שכבר הביע את עמדתו נגד שילוב האזכרה לנופלים בחגיגות יום העצמאות, לא התלהב מרעיון התיאום הארגוני עם המחלקה להנצחת החייל. בינואר 1952 אף הציע לדקל "לדאוג להפסקה של עשר דקות בערך בין סיום יום הזיכרון ותחילת חגיגות יום העצמאות".[82] בדיון לקראת ארגון חגיגות יום העצמאות החמישי ציין שהיו "דעות רבות בשנה שעברה בעיקר על ערבוב השמחה והעצב הפוגעות ברגשות ההורים השכולים".[83] בשלב זה דקל דרש שיתוף פעולה בין הוועדה המארגנת את אירועי יום עצמאות עם המחלקה להנצחת החייל המופקדת על יום הזיכרון. עמדתו של ארזי נגד שיתוף פעולה בין שני הגופים הביאה את דקל לפנות לראש הממשלה ושר הביטחון כדי שיפסוק בנושא. המסר שהגיע לדקל היה שראש הממשלה קבע כי "יום הזיכרון הנו חלק בלתי נפרד מיום העצמאות" ולכן על דקל להשתתף בישיבות ועדת יום העצמאות.[84] ראוי לציין כי בתגובה להסתייגות של זאב שרף שנעשתה ימים ספורים לפני יום הזיכרון הראשון בשנת תשי"א הסתפק ראש הממשלה בקביעה ש"מן הדין שיהיו סמוכים זה לזה".

ההסתייגות מערוב השמחה והאבל, מחובת הזיכרון וחגיגת העצמאות לא נעלמה מהשיחה הציבורית. במכתב למערכת שהתפרסם לפני יום הזיכרון תשכ"ח העלה כותבו את השאלה "האם לא הגיע הזמן להפריד את יום הזיכרון לחללי צה"ל מיום העצמאות?"[85] מבחינתו הייתה זו שאלה רטורית. הכותב הקפיד לציין כי זהו "דבר שרבים תומכים בו זה מכבר". על רגישות הנושא אפשר ללמוד מכך שכותב המכתב לא הזדהה בשמו המלא, אלא בראשי תיבות בלבד.

אלא שאף אם היו מי שסברו שיש להפריד בין יום הזיכרון ובין חגיגת העצמאות, החיבור ביניהם נעשה ליסוד מוסד של הליטורגיה הלאומית

81 נ' ארגוב ללשכת הרמטכ"ל, 4 באפריל 1951, ארכיון המדינה, ג-5428/12.
82 ש' ארזי לי' דקל, 29 בינואר 1952, ארכיון המדינה ג-5372-3.
83 י' דקל לט' קולק, 7 בינואר 1953, ארכיון המדינה ג-5372-3.
84 ש' אולסבנגר לי' דקל, 8 במרץ 1953, ארכיון המדינה ג-5372-3.
85 כ.ל., מכתב למערכת, **מעריב**, 2 באפריל 1968, עמ' 24.

בישראל. ביום עיון שנערך לרגל שנת חצי היובל למדינת ישראל ועסק בעיצוב דמותו של יום הזיכרון לחללי צה"ל קבע ישראל גלילי:

> אני חושב שחוש היסטורי עמוק וערך לאומי מחנך ממעלה עליונה והחלטה טבעית שכלל לא יכולה אחרת, הם הם שכרכו יחדיו והצמידו – בחיבור שאין להפרידו – את יום הזיכרון לחללינו עם יום העצמאות. דומה שאילו היו מפרידים בין הדבקים, היה מתקפח יום העצמאות ותוכנו היה מדלדל. טבעיותו הייתה נפגמת. היה מתהווה משהו מלאכותי.[86]

סיכום: על המצאת מסורת שאינה מודעת לעצמה

התבנית של מה שניתן לכנות 'הפרדה משולבת' המאפיינת את הצמדת יום הזיכרון לנופלים אינה ייחודית רק לישראל. בהולנד מציינים את ה־4 במאי כיום הזיכרון לחללים ואת ה־5 במאי כיום השחרור, לציון כניעת צבא הכיבוש הגרמני בהולנד בשלהי מלחמת העולם השנייה. ההפרדה בין שני הימים בלוח השנה ביטאה את העוצמה שהייתה לארגונים של ותיקי תנועת ההתנגדות ההולנדית לאחר תום מלחמת העולם השנייה. לתפיסתם לא היה זה נכון להתאבל על החללים ולחגוג את השחרור משום שהרגשות הכרוכים בזיכרונות השונים היו מנוגדים, ולכן נבחר ב־1946 היום שלפני היום בו השתחררה הולנד מעול הכיבוש הנאצי כיום זיכרון לגיבורי המחתרת ולקרבנות הכיבוש. התפיסה שלפיה אין לערב את שני סוגי הזיכרון באותה מסגרת זמן עמדה גם בבסיס ההתנגדות של נציגי ההורים השכולים בישראל לשלב את זיכרון החללים במארג חגיגות יום העצמאות. אלא שכאן מתגלה הבדל משמעותי בין הולנד ובין ישראל. בעוד שבהולנד נציגי המחתרת הם שיזמו את קביעת תאריך יום הזיכרון ואת תבנית ההנצחה שהממשלה אימצה מאוחר יותר, הרי שבישראל הממסד הביטחוני הוא שהכריע לגבי התאריך שהתקבל בסופו של תהליך ארוך גם על ידי נציגי ההורים השכולים.

יום הזיכרון הראשון לחללי מלחמת העולם השנייה צוין בהולנד כבר ב־1946, ושנה לאחר מכן כבר נעשה מסורת ממוסדת.[87] כפי שנקבע ביום

---

86 מ' אור (עורך), **לדמותו של יום הזיכרון**, תל אביב, משרד הביטחון – אגף השיקום, המחלקה להנצחת החייל, 1974, עמ' 6.

87 I. van Ooijen and I. Raaijmakers. 2012. 'Competitive or multidirectional memory? The interaction between postwar and postcolonial memory in the Netherlands'. *Journal of Genocide Research*, 14:3-4, pp. 463-483; P. H. Kamphuis, 'Damit wir nicht vergessen. Kriegsdenkmäler des Kriegstotengedenkens'. In:

הזיכרון הראשון אירועי הזיכרון נקבעו לערב, ובשיאם שתי דקות דומייה ב־8 בערב. הבדל חשוב בין שני צמדי ימי הזיכרון היה בחשיבות היחסית שיוחסה להם. בהולנד היה יום השחרור לחשוב פחות מבין השניים. בעוד שיום הזיכרון נעשה מלכתחילה מסורת ממוסדת, יום השחרור צוין בשנות השבעים והשמונים באופן רשמי רק פעם בחמש שנים. רק ב־1990 הוכרז יום השחרור מגרמניה הנאצית כיום חג לאומי בהולנד, ובכך הושלמה הצמדתם של שני ימי הזיכרון הלאומיים בלוח השנה ההולנדי באופן רשמי. למרות תמיכה עממית רבה, יום השחרור אינו יום שבתון. בישראל התהליך היה הפוך. יום העצמאות הוכרז כיום שבתון על ידי הכנסת כבר ב־1949. יום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות נקבע כתקנה רשמית ב־1951, אך עיגונו בחוק נעשה רק ב־1963. מבחינת מעמדם החוקי, יום העצמאות הוא יום שבתון, בעוד יום הזיכרון, למרות העצמה הרגשית הרַבה שיש לו, אינו כזה.

אין כל עדות לכך שמקבלי ההחלטות שבישראל הכירו את הדגם ההולנדי של הקדמת יום הזיכרון לחללים ליום שלפני יום השחרור. העיתונות העברית לא התייחסה לנושא צִיּוּן הנצחת חללי המחתרת בהולנד. אך צרוף מקרים הוא שהתאריכים שנקבעו בישראל הם תרגום חופשי ללוח העברי של התאריכים שנקבעו בלוח השנה ההולנדי: 4 ו־5 במאי אינם מתלכדים עם ד׳ והא׳ באייר אלא במחזוריות של 19 שנים (בפעם האחרונה: תשע"ד/2014), אך למרות אי־דיוק מובנה זה, ניתן לראות בהמרת התאריכים המתורגמת מעין קירוב ראשון לתרגום הנכון, הדורש שימוש בטבלאות המרה.

ימי הזיכרון שנקבעו בנפרד בישראל ובהולנד ביום שלפני החג הלאומי לא עוגנו באירוע היסטורי: ימי זיכרון אלה אינם זוכרים אירועים המקובעים בלוח השנה, אלא אנשים שנסיבות מותם הופכים אותם לגיבורי הסיפור שנחגג ביום שלמחרת ימי הזיכרון הללו. אך הענקת משמעות היסטורית לד׳ באייר הייתה אפשרית, כפי שניתן ללמוד משני ניסיונות בלתי תלויים זה בזה.

במאמר חגיגי שראה אור בעמוד הראשון של גיליון יום העצמאות תש"ט של עיתונה של תנועת החרות, נכתב:

> במלחמת השחרור נגד המשעבד הבריטי, אשר את חותמה עליה הטביעו הדם והאדמה כאחד, הבאנו לד׳ באייר, הקודם

Gefallenengedenken im globalen Vergleich: *Nationale Tradition*, *politische Legitimation und Individualisierung der Erinnerung*. Eds. M. Hettling and J. Echtenkamp, Munich 2013, pp. 357-368.

לה" באייר. בד' באייר חוסל השלטון הבריטי; בה' באייר קמה מדינת ישראל. הא בהא תליא.[88]

ההתייחסות לד' באייר כאל יום היסטורי, היום שבו הסתיים השלטון הבריטי עלתה בקנה אחד עם תפיסת ההיסטוריה של תנועת החרות שהדגישה את מלחמתו של האצ"ל נגד השלטון הבריטי כהיבט מכריע של המאבק לעצמאות ישראל. התייחסות זו לד' באייר כאל יום היסטורי נעשתה בעת שקביעתו של היום כיום הזיכרון לנופלים עוד לא עלתה על סדר היום הלאומי של הנצחת הנופלים. אפשרות אחרת הייתה ההתייחסות למשמעות ההיסטורית של ד' באייר כיום בו נפל גוש עציון: "בד' באייר, יום לפני הכרזת העצמאות, נפל גוש עציון לאחר קרבות קשים ומרים. יום זה נקבע כיום זכרון לחללי מלחמת השחרור".[89] משתמע במובלע ממשפט זה כאילו קביעתו של ד' באייר כיום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות הייתה קשורה לכך שבד' באייר תש"ח נפל גוש עציון. מעניין כי אופציה פרשנית זו הופיעה בעיתון המזוהה עם השמאל הציוני, אך לא נזכרה כלל ב**הצפה**, העיתון המזוהה עם הציונות הדתית.

המסורת היהודית מכירה את יציקתו של תוכן חדש לימי זיכרון קיימים. הכוונה היא ליום זיכרון שנקבע בשלב מאוחר יותר בהיסטוריה שלו ובהתייחסות מודעת למקורו ההיסטורי כי ינציח אירועים שאירעו לאחר שכבר נקבע בלוח השנה. במקרה כזה, יום הזיכרון זוכר בו־זמנית ובמודע מספר אירועים היסטוריים שונים שיש ביניהם קשר נושאי ברור. כדוגמא ט' באב, שהוא יום תענית לחורבן בתי המקדש הראשון והשני, אך גם לתענית על חורבנות אחרים. דוגמה ידועה פחות מביא יוסף חיים ירושלמי בספרו על הזיכרון היהודי. כ' בסיוון נקבע כיום צום לזכר קרבנות עלילת הדם הראשונה באירופה, בעיר הצרפתית בלואה ב־1171.[90] ב־1650 קבע ועד ארבע הארצות את כ' בסיוון כיום תענית כללי לציון הטבח ביהודים ב־1648 (גזירות ת"ח ות"ט).[91] קביעת כ' בסיוון כיום תענית נעשתה בהתייחסות מודעת לגלגול הראשון של יום הצום כציון לקידוש השם בצרפת של ימי הביניים. הדבר בא לידי ביטוי לא רק בתאריך, אלא גם בתוכן הליטורגי של יום התענית: הסליחות שנקראו באותו יום היו בעיקרן סליחות שהתחברו בימי הביניים.

88 'ליום העצמאות', **חרות**, 4 במאי 1949, עמ' 1.
89 **דבר השבוע**, 9 במאי 1951, עמ' 3.
90 י"ח ירושלמי, **זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי**, תל אביב 1988, עמ' 71.
91 שם, עמ' 72-73.

קביעת ד׳ באייר כיום הזיכרון הכללי בישראל מציעה דגם שונה של מיצוב זיכרון בלוח השנה. במהלך הדיון בקביעת יום זיכרון ממלכתי לחללי מלחמת העצמאות, דיון שנמשך שנתיים כמעט, לא הייתה כל התייחסות ל״יום זיכרון הגבורה״ שצוין באופן חד־פעמי בד׳ באייר ת״ש. מה שעושה התעלמות זו לרווית אירוניה היסטורית היא העובדה שהיום שנקבע לבסוף ליום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות לאחר תהליך ארוך ומפותל הוא אותו היום ממש בו צוין ״יום זיכרון הגבורה״ לזכר חללי היישוב במאורעות תרצ״ו-תרצ״ט. למרות ההקשר התוכני בין שני ימי הזיכרון, קביעתם באותו התאריך הייתה תוצאה של מקרה. קביעתו של ד׳ באייר כיום הזיכרון הכללי הייתה נגזרת של צִיּוּן חג העצמאות בה׳ באייר, ומקומו של חג העצמאות בלוח השנה נקבע על ידי ההחלטה של בריטניה לסיים את המנדט ב־15 במאי 1948. אך אפילו אם המדובר במקריות, ואף אם לא הייתה כל התייחסות בעת שהתקבלו ההחלטות בעניין, הרי העובדה שבד׳ באייר ת״ש ציין היישוב את ״יום זיכרון הגבורה״ מעניקה ליום הזיכרון לחללי מערכות ישראל את מה שמקובל לחשוב שאין לו: עוגן היסטורי. המדובר הוא בהמשכיות של מסורת שאינה מודעת לעצמה.

אבל האירוניה אינה נעצרת כאן. באמצע אפריל 1951 החליטה הכנסת על כ״ז בניסן כיום הזיכרון לשואה ולמרד הגטאות. ב־1949 קבעה הרבנות הראשית את עשרה בטבת, הוא יום הצום לזכר התחלת המצור על ירושלים, כיום הקדיש הכללי לזכרם של קרבנות השואה. במקביל עלתה ההצעה לקבוע את יום הכיפורים כיום זיכרון או לקבוע יום זיכרון מיוחד לנרצחים בשואה.[92] במרץ 1951 עלה נושא קביעת יום זיכרון לאומי לשואה לדיון בכנסת. בדיון בנושא שהתקיים בוועדת משנה של הכנסת שדנה בנושא הוצגו שלוש חלופות. סיעת מפ״ם הציעה את י״ד בניסן, ערב פסח, הקשור לפרוץ המרד בגטו וורשה. סיעת חרות הציעה את התאריך העברי ל־1 בספטמבר 1939, לצִיּוּן היום בו פרצה מלחמת העולם השנייה. הרב מרדכי נורוק, נציג המזרחי, הציע את עשרה בטבת.[93] בתחילת אפריל אימצה הכנסת את המלצת ועדת המשנה וקבעה את כ״ז בניסן כיום השואה ומרד הגטאות. כפי שהסביר נורוק בכנסת:

> התאריך המוצע ליום השואה מתאים למועדן של רוב השחיטות ולמרד הגטאות שחלו בחודש ניסן. יום השואה יחול

92 א׳ אפרוני, יום זיכרון לקדושי הגולה, **חרות**, 19 בספטמבר 1950, עמ׳ 3.

93 **על המשמר**, 14 במרץ 1951, עמ׳ 1.

ב"ימי הספירה", הימים אשר אבות־אבותיהם של הנאצים,
אנשי מסעי הצלב, עשו את השחיטות בקהילות בגרמניה.[94]

לפרשנותו של **על המשמר**, יום השואה שנקבע על ידי הכנסת היה "שני אחרי יום האבל הלאומי תשעה באב".[95] כזכור, יום הזיכרון לחללי המאורעות הועבר מכ"ז בניסן, הוא יום השנה לפרוץ המאורעות, ל־ד' באייר בגלל האיסור להספיד את המתים בחודש ניסן. כהתייחסות מרומזת לבעייתיות שבקביעת יום הזיכרון לשואה בניסן ציין ביטאון הציונות הדתית שהכוונה לא הייתה ליום אבל ומספד אלא לצִיּוּן גבורת ישראל ומרד הגטאות.[96] נורוק הציג את ההקשר ההיסטורי לקביעת יום הזיכרון בחודש ניסן, אך כ"ז בניסן, כמו ד' באייר, לא היה יום שנה, אפילו אם היו מי שחשבו שהיום היה יום השנה למרד הגטאות.[97] וכמו ד' באייר, גם כ"ז בניסן לא היה בגדר יש מאין: כזכור, עד מלחמת העצמאות היה כ"ז בניסן יום הזיכרון לגבורת מגיני פתח תקווה במאורעות תרפ"א. ובדומה לד' באייר, גם הפרק הקודם בהיסטוריה של כ"ז בניסן, פרק שתם אך שנים ספורות קודם לכן, נשכח בעת שיום השואה נקבע בלוח השנה הלאומי.

ימי זיכרון אמורים להזכיר את מה שרבים מאתנו לא זוכרים ובמקרים רבים גם לא יכולים לזכור, אולי אפילו מעדיפים לשכוח. כך או כך, מהותם היא ההכרזה על החובה לזכור. אך לעתים, כפי שניתן ללמוד משני ימי זיכרון שנקבעו בלוח השנה הלאומי בישראל בתשי"א, אפשר ותפקודם כיֵשִים מזכירים שעושים את ההיסטוריה המקודשת להיבט חווייתי של ההווה מלווה בשכחה של ההיסטוריה שלהם. לדבר זה יש חשיבות דווקא משום שכוח השכנוע של ימי זיכרון כמורשת הוא גם פונקציה של הזיהוי שלהם עם מסורת. ההיסטוריה של ימי זיכרון אינה רק סיפור תולדותיהם וקורותיהם, אלא גם חלק בלתי נפרד מתהליך דינמי של יצירת מסורת שנעשית מקודשת בזכות עצמה.

94 **דבר**, 13 באפריל 1951, עמ' 1.
95 **על המשמר**, 4 במאי 1951, עמ' 6.
96 **הצפה**, 14 במרץ 1951, עמ' 1.
97 **על המשמר**, 19 במרץ 1953, עמ' 1.

4

הר הרצל: לתולדות כינונו של בית הקברות הלאומי בירושלים

ב־18 באוגוסט 1949 הובא לקבורה בירושלים בנימין זאב הרצל, חוזה מדינת היהודים ומייסד התנועה הציונית. מסע ההלוויה החל בווינה, שם נקבר הרצל ב־1904. שיאו היה בטקס החגיגי שליווה את הטמנת הארון בירושלים, בהר שקיבל את השם הר הרצל. מסע ההלוויה משדה התעופה לתל אביב ומשם בדרך לירושלים היה אירוע רב רושם: היה זה גם מסע ניצחון. ההלוויה הממלכתית הראשונה במדינת ישראל הייתה ביטוי לא רק לתחושת ההערכה וההערצה לדמותו של החוזה, אלא גם מבע סמלי של הגשמת החזון הציוני שבא לידי ביטוי בכבוד שמדינת ישראל חולקת לחוזה מדינת היהודים. בה בעת היה טקס הקבורה לאירוע שהפך את הר הרצל לבית הקברות הלאומי של מדינת ישראל ולאתר ייצוגי של המורשת הציונית.[1] טקס האשכבה סימן את שילובו של הר הרצל במסד הסמלי של הריבונות הישראלית.

בתי קברות מסדירים את המפגש הסמלי בין החיים ובין המתים במונחים של קברים ושל הפעילויות הטקסיות המתנהלות במרחב הקבורה. בית הקברות נמצא מחוץ לתחום מרחב חיי היום־יום של הקהילה, אך הוא משולב בקצבי החיים שלה באמצעות טקסים המתנהלים בימים מוגדרים היטב בלוח השנה. ההנצחה בבתי קברות היא עניין משפחתי, דבר המתבטא בעיצוב הקבר הבודד. בתי קברות לאומיים, לעומת זאת, הם אתרים לאומיים הנמצאים באחריותה של המדינה, שגם קובעת מי הם הזכאים להיות קבורים שם.

1 י' ויץ, **הר הרצל**, ירושלים 1968.

הזיכרון הקולקטיבי נוכח בנוף באמצעות אתרי הנצחה שיוצקים את המורשת ההיסטורית שהם מייצגים בתבנית של מקום ושל המסרים הסמליים המועברים באמצעים אדריכליים. כשהם משלבים את ההיסטוריה עם הגאוגרפיה, אתרי הנצחה מייצרים נוף מיתי שהוא חלק בלתי נפרד מהסיפור הלאומי. ייחודם של בתי קברות לאומיים הוא בכך שהמטען ההיסטורי שלהם בא לידי ביטוי באופן שבו סיפוריהם האישיים של כל אחד מהקבורים שם משולבים בסיפור הלאומי. הדברים נכונים במיוחד לגבי דמויות מפתח של הפנתיאון הלאומי, מי שחשיבותם ההיסטורית מתבטאת באזכורם בספרי לימוד להיסטוריה ובהנצחתם באמצעות שמות רחובות. כאן יש חשיבות למשמעויות הסמליות שיש לעיצוב האדריכלי של בית הקברות ולסידור המרחבי של הקברים, כמו גם לשילוב בית הקברות הלאומי במקצבים הטקסיים של ימי הזיכרון המרכיבים את לוח השנה הלאומי.

ייחודו של הר הרצל בטופוגרפיה הקדושה של הריבונות הישראלית הוא בכך שהוא מתַפקד כאתר לאומי בבירה המספר בנוף המקומי את סיפור התקומה של עם ישראל באמצעות קברים ואנדרטאות.[2] לפני הקמת מדינת ישראל נקברו גיבורים ומנהיגים ציוניים באתרים שונים. בבית הקברות בכפר גלעדי נקברו יוסף טרומפלדור וחבריו, ומצבת הקבר שנבנתה מעל הקבר ב־1934 הייתה לאנדרטה ישראלית ייצוגית. בית הקברות בכנרת היה הפנתיאון של הציונות הסוציאליסטית. בבית הקברות הישן שבתל אביב נקברו אנשי שם, ביניהם אחד העם וביאליק, דיזנגוף, ארלוזורוב וטשרניחובסקי.[3] ב־1926 נקבר שם מקס נורדאו, שותפו של הרצל בהנהגת התנועה הציונית בשנותיה הראשונות. ב־1934 נקבר פינסקר במערת ניקנור שבהר הצופים.[4] במערה זאת נקבר ב־1941 גם מנחם אוסישקין, מי שעמד בראש הקרן הקיימת לישראל. כפנתיאון עוּברי של התנועה הציונית, מערת ניקנור נעשתה לא רלבנטית כאתר קבורה לאחר מלחמת העצמאות וניתוקו של הר הצופים מירושלים המערבית.

משמעות ההחלטה שהתקבלה ב־1949 לקבור את הרצל במערב ירושלים הייתה יצירת אתר קבורה ממלכתי ייצוגי, בדומה לפנתיאון בפריז, כנסיית וסטמינסטר בלונדון ובית הקברות בארלינגטון שליד וושינגטון הבירה.

---

2 M. Azaryahu. 1996. 'Mount Herzl: The Creation of Israel's National Cemetery', *Israel Studies* 1(2), pp. 46-74.

3 מ' עזריהו, **מקום של זיכרון: לתולדות כינונו של פנתיאון לאומי בבית העלמין הישן בתל אביב בתקופת הישוב**, חיפה 2015.

4 י' שפירא, 'מערת ניקנור בהר הצופים: הפנתיאון שקדם להר הרצל', **ארץ ישראל. מחקרים בתולדות הארץ ועתיקותיה** 28, 2008, עמ' 454-461.

מיקומו של הר הרצל בירושלים העניק לו משמעות סמלית ייחודית שאין לאתרי קבורה אחרים שם נקברו מנהיגי היישוב והמדינה ומי שזכו למעמד מיוחד של גיבורים לאומיים.

בנייתו של הר הרצל כבית הקברות הלאומי היא פועל יוצא של שלושה תהליכים נפרדים ששילובם במרחב המקומי יצרה את בית הקברות כמכלול של שלושה נושאים ששילובם בחלקי ההר השונים יוצר מרחב זיכרון ציוני המתַפקד כפנתיאון לאומי.

הנושא הראשון הוא קבורתם של מנהיגים ציוניים, כשכאן יש חשיבות מיוחדת למנהיגי הציונות מהתקופה שלפני הקמת מדינת ישראל, ובראש וראשונה בנימין זאב הרצל וזאב ז'בוטינסקי. חלק זה של הר הרצל מייצג את ההתעוררות הציונית ואת המאבק לעצמאות יהודית בתקופה שלפני הקמת המדינה.

הנושא השני הוא הנצחת הגבורה היהודית והתרומה של היישוב העברי במלחמה נגד גרמניה הנאצית והמאבק לתקומת ישראל שבאים לידי ביטוי בבית הקברות הצבאי.

הנושא השלישי הוא חלקת גדולי האומה, הוא מקום קבורתם של מנהיגי מדינת ישראל – נשיאים, ראשי ממשלה ויושבי ראש הכנסת – המייצגים את הריבונות הישראלית.

השילוב של אתרי הקבר של מנהיגי התנועה הציונית, החלקות הצבאיות וחלקת הקבר של מנהיגי מדינת ישראל מבטא בנוף המקומי את רעיון המשכיות מפעל התקומה כביטוי של הגשמת החזון הציוני.

בנימין זאב הרצל

ביום כ' בתמוז תרס"ד (1904) מת הרצל. בצוואתו, שנחתמה ב־5 במארס 1903, ביקש הרצל שארונו יועבר לארץ ישראל. בסעיף 5 לצוואה כתב:

> אני מבקש, שיקברוני בארון מתכת ליד אבי, ולשכב שם עד שהעם היהודי יעביר את גופתי לארץ ישראל, שמה יועברו גם ארונותיהם של אבי, של אחותי פאולינה, שנקברה בפסט ב־1878, ושל בני משפחתי הקרובים (אם וילדים) שימותו עד להעברת ארוני לארץ ישראל.

ארונו של הרצל נטמן בווינה. ההערצה העממית להרצל מצאה ביטוי מידי בהנצחתו בחיי היישוב הציוני בארץ ישראל. עוד ב־1904 הציע אליעזר בן־יהודה להקים שכונה עברית בירושלים ולקרוא לה הרצליה. עם היווסדה

ב־1905 נקראה הגימנסיה העברית הרצליה. השם הרצליה גם הוצע כשמה של השכונה העברית החדשה שנוסדה בפאתי יפו ב־1909. השם שהתקבל לאחר הצבעה היה תל אביב, הוא התרגום לעברית שהציע נחום סוקולוב לספרו של הרצל אלטנוילנד. הרצל הונצח כשמו של הרחוב הראשי של השכונה החדשה. כ׳ בתמוז, יום מותו של הרצל, היה ליום זיכרון של התנועה הציונית ושל היישוב. בשנות השלושים המוקדמות הועלתה הצעה להקים בתל אביב מפעל הנצחה מונומנטלי להרצל.

הבאתם לקבורה בארץ ישראל של אבות האומה מעוגנת במסורת תנ"כית. יעקב ויוסף, שמתו במצרים, ציוו להביא אותם לקבורה בארץ ישראל (בראשית פרק מז, ל; נ, ה-ו; פרק נ, כה).[5] המודעות של הרצל להקשר המקראי של בקשתו להעלות את עצמותיו לארץ ישראל באה לידי ביטוי במתווה שלו לדרמה מקראית העוסקת בדמותו של משה, המנהיג הישר המוביל את עמו חזרה למולדתו. בין "סמלי הראווה במדבר" שמנה הרצל במתווה שהציע היה גם תיאור המסע הנע במדבר ובראשו "ארון העדות ואחר כך – עצמות יוסף בראש המסע".[6] המקרא אינו מספק מידע לגבי קורותיהן של עצמותיו של יוסף במהלך המסע לארץ ישראל במדבר. ההצעה של הרצל, אם כן, אינה אלא פרי דמיונו התיאטרלי, והיא מעידה על הפוטנציאל הסמלי שייחס בעיני רוחו למהלך שהמקרא מתמצת בפסוק אחד בלבד. המחזה "משה" לא נכתב מעולם, אך שאלת העלאת עצמותיו של הרצל לארץ ישראל עמדה על סדר היום של התנועה הציונית.

בקשתו של הרצל להיקבר בארץ ישראל נסמכה על תקדימים בתולדות העם היהודי. בה בעת, מילוי בקשתו היה בה גם להעיד על מקומו המיוחד של הרצל בהיסטוריה היהודית. בצוואתו ביקש הרצל שהעברת ארונו לארץ ישראל תיעשה על ידי העם היהודי, כלומר על ידי נציגיו המוסמכים. ראויה לציון העובדה שמחבר 'מדינת היהודים' לא ציין במפורש שהעברת ארונו תיעשה על ידי מדינת היהודים או שהדבר יתבצע לאחר שתקום מדינת היהודים. נקודה חשובה היא שהרצל ביקש אמנם בצוואתו באופן מפורש לקבור אותו בארץ ישראל אך לא קבע מקום מסוים, וכך השאיר את ההחלטה בידי התנועה הציונית, הממונה על ביצוע הצוואה.

נושא הבאתו של הרצל לקבורה בארץ ישראל עלה על סדר היום של התנועה הציונית כבר בשנות העשרים. הקונגרס הציוני ה־14 (1925)

---

5 על קבורתם מחדש של אנשי שם בארץ ישראל ראו: ד׳ בר, **אידיאולוגיה ונוף סמלי: קבורתם של אנשי שם יהודיים באדמת ארץ ישראל**, ירושלים, 2015.

6 ד׳ קמחי (עורך ומתרגם), **מקראות הרצל**, תל אביב, ללא תאריך, עמ׳ 284.

שהתכנס בווינה, העיר שבה נקבר הרצל, קיבל החלטה מפורשת לפעול בנושא. היזמה הייתה של נחום סוקולוב שקיווה כי עם העתקתו לארץ ישראל קברו של הרצל "יעשה לנו סמל של תחיה ופריחה, סמל של מילוי תקוותנו ושאיפותינו."[7] ההצעה של סוקולוב התקבלה, והקונגרס החליט להעלות את עצמות בנימין זאב הרצל לארץ ישראל בהקדם האפשרי.[8]

ביום 31 באוגוסט 1925 התכנס הוועד הפועל הציוני המצומצם החדש שנבחר בידי הקונגרס. בישיבה הורכבה וועדה מיוחדת לטיפול בהעלאת עצמות הרצל. באוקטובר 1925 התכנס בברלין מושב הוועד הפועל הציוני המורחב ובו עלתה פעם נוספת שאלת העלאת עצמות הרצל. לאחר סיום הקונגרס הציוני ה־14, התגלה שמילוי צוואת הרצל ומנהיגים ציוניים נוספים לא היה עניין פשוט. בין הבעיות שהתגלעו היו מעמדם של בני משפחת הרצל, שאלת עיתוי העלאת העצמות ובחירת אתר הקבורה. ברמה המדינית, היעדרה של ריבונות יהודית והתלות ברשויות המנדט הבריטי היו גם הם בעיה. לאחר מאורעות תרפ"ט היה הנושא רגיש במיוחד בגלל המשמעות ההצהרתית שהייתה לכך בתקופה שבה ההתנגדות הערבית לציונות נעשתה גורם בעל חשיבות רבה בסדר היום הציוני. בינואר 1931 נקבר במתחם הר הבית המנהיג המוסלמי־הודי מוחמד עלי.[9] ביוני 1931 נקבר בקרבת מקום מייסד השושלת ההאשמית שריף חוסיין אבן עלי. את המיזם קידם המופתי של ירושלים שהיה מודע היטב למשמעות הגאופוליטית של הפיכת הר הבית לפנתיאון כל־מוסלמי וכל־ערבי בהקשר של המאבק על ארץ ישראל ועל ירושלים בפרט. קבורתם של שני האישים נעשתה באישור הממשלה הבריטית. טקסי ההלוויה היו אירועים המוניים שסייעו לבצר את מעמדו הפוליטי של המופתי. היו שראו בקבורתם של מנהיגים מוסלמיים וערבים בהר הבית ראיה לאזלת היד של ההנהגה הציונית בעניין העברת ארונו של הרצל לארץ ישראל, כפי שניתן ללמוד ממכתב למערכת **דבר**:

> לפני עשרים ושמונה שנים נשבענו להביא את עצמות מנהיגנו הרצל לא"י [...] ועד כה לא עשו שום דבר בעניין זה. והערבים

7 'נעילת הקונגרס', **העולם**, 4 בספטמבר 1925, עמ' 711.

8 **העולם**, 4 בספטמבר 1925, **דאר היום**, 18 בספטמבר 1925, **הארץ**, 16 בספטמבר 1925. א' פלדשטיין, 'צוואתו האחרונה של בנימין זאב הרצל', **זמנים**, 80, 2002, עמ' 56-62.

9 M. Azaryahu and Y. Reiter, 'The Geopolitics of Internment: An Inquiry into the Burial of Muhammad Ali in Jerusalem, 1931'. *Israel Studies* 20(1), 2015, pp. 31-56.

לא נשבעו ולא חיכו להתעוררות אלא קמו והביאו את עצמות מנהיגיהם ואיש לא פצה פה ואיש לא התפלא.[10]

במקביל לפעילות שיזם הקונגרס הציוני פעלו ועדות לא־רשמיות שטיפלו בנושא העברת ארונו של הרצל לא"י. ועדה אחת פעלה בווינה, שם הוא היה קבור. הוועדה השנייה פעלה בחיפה במטרה להביא לקבורתו של הרצל בעיר הכרמל. ב־1932 דרשה הוועדה שפעלה בחיפה להעלות את הארון ולקבור אותו בחיפה. תגובת ההנהלה הציונית הייתה ש"אין זה הזמן המתאים לכך".[11] ההחלטה העקרונית שהתקבלה בקונגרס הציוני ה־14 (1925) לקבור את הרצל מחדש בארץ ישראל חזרה ואושררה בקונגרסים הציוניים שנערכו לאחר מכן. הקונגרס הציוני ה־18 שנערך בפראג ב־1933 קיבל החלטה להעביר את ארונו של הרצל לארץ ישראל לפני מלאת שלושים שנה למותו.[12] הקונגרס הציוני ה־19 שנערך ב־1935 בלוצרן החליט להעביר את הנושא לטיפולו של הוועד הפועל הציוני החדש. בישיבתו הראשונה שנערכה בספטמבר 1935 קיבל הוועד הפועל את הצעתו של אליעזר קפלן שיש להעלות את הארון לארץ ישראל לכל המאוחר עד כ' בתמוז תרצ"ו, הוא יום השנה למותו של הרצל.[13]

שאלת מיקום אתר הקבר התבררה כבעייתית במיוחד. במסגרת הדיון הנמשך בשאלה זו הועלו אופציות שביטאו תפיסות רעיוניות וערכיות שונות. המתמודדות העיקריות על הכבוד לשמש כמקום קבורתו של הרצל היו חיפה וירושלים. הטענה של וולפסון כי הרצל ביקש לפני מותו להיקבר בחיפה, בה ראה את "עיר העתיד" של ארץ ישראל המתחדשת, נתנה תוקף לדרישה לקבור אותו בחיפה. לעומת זאת מנחם אוסישקין טען כי המקום הראוי לקבור בו את הרצל הוא ירושלים, הבירה ההיסטורית. מיכאל רינגל, שעמד בראש הוועדה להעברת עצמות הרצל לארץ ישראל, קבע בדו"ח שהכין שאין ראיות שהרצל ביקש להיקבר בחיפה, וכי המוסדות הציוניים הם שצריכים לקבוע היכן ייקבר.[14] רינגל עצמו סבר שהרצל צריך להיקבר בירושלים כביטוי לחידוש הקשר עם הבירה היהודית הקדומה. ועדה מיוחדת שהתמנתה לצורך קביעת מקום הקבורה בראשותו של מנחם אוסישקין החליטה כי "מקום מנוחתו האחרון של הרצל צריך להיות בירושלים,

10 מ' סמבורסקי, 'הם רשאים ולא אנחנו?', **דבר**, 9 בדצמבר 1931, עמ' 3.
11 'העברת עצמות הרצל', ארכיון ציוני (להלן א"צ) S25/1355.
12 מכתב לארתור רופין, 26 במרץ 1935, א"צ S7/1002.
13 פרוטוקול, ישיבת ההנהלה הציונית, 4 בספטמבר 1935.
14 דו"ח של מיכאל רינגל, יו"ר הוועדה להעברת עצמות הרצל לא"י, א"צ S25/1355.

בירת ארץ ישראל, וזאת כי גם הרגש הלאומי והמומנט הפוליטי, הלאומי וההיסטורי עושים את ירושלים לחלופה היחידה".[15] בראש הוועדה שהתכנסה בירושלים עמד מנחם אוסישקין, נשיא הקק"ל, שביקש להקים פנתיאון ציוני בהר הצופים בירושלים: שנה קודם לכן יזם את קבורתו של פינסקר במערת ניקנור שעל הר הצופים.

לאחר פרוץ המאורעות באפריל 1936 ירד הנושא מסדר היום הציוני, אך הוא שב ועלה לאחר תום מלחמת העולם השנייה. עם הקמתה של מדינת ישראל בה' באייר תש"ח קבורתו מחדש של הרצל בארץ ישראל נעשתה קדימות ציונית: לא עוד רק ביטוי של כבוד והערצה לחוזה, אלא גם הצהרה חד־משמעית של הריבונות היהודית והכרזה על מדינת ישראל כהגשמת חזונו של הרצל. בדצמבר 1948 הוקמה ועדה מיוחדת לקביעת פרטי קבורתו מחדש של הרצל בישראל. חברי הוועדה ייצגו את רשויות המדינה ואת הארגון הציוני העולמי. הוועדה אישרה את הבחירה בירושלים כמקום קבורתו מחדש של הרצל, אף על פי שחיפה ותל אביב (שם נקברו נורדאו ואחד העם, ארלוזורוב וביאליק), ואפילו הרצליה, ביקשו לזכות בכבוד.[16] ההחלטה הפורמלית התקבלה ב־21 בדצמבר 1948.[17] המסר הסמלי של הבחירה היה חד משמעי: סיומו של הוויכוח הממושך בנוגע למקום מנוחתו האחרונה של הרצל, תוך הדגשת מקומה של ירושלים בחיי העם היהודי.

בשלב שבו התקבלה ההחלטה על קבורתו של הרצל בירושלים עדיין לא הוכרע המעמד המדיני של העיר. לפי תכנית החלוקה נועדה ירושלים להיות בשליטת האו"ם. בעקבות המלחמה התחלקה ירושלים בין ממלכת ירדן ובין ישראל. ההחלטה על ירושלים כאתר הקבורה היה לה מסר פוליטי ברור על הכללתה במסגרת הריבונות הישראלית ועל התפקיד המיועד לה כעיר הבירה, גם אם הדברים עדיין לא נאמרו במפורש. בהתאם להודעה פומבית של הסוכנות היהודית, "זה ברור ומובן מאליו שמקום מנוחתו של יוצר רעיון המדינה היהודית הוא בבירת אותה המדינה". במאמר שהופיע יום לפני קבלת ההחלטה בעניין ניתן ביטוי ברור לכך שקבורתו של הרצל בירושלים הייתה הכרזה על מעמדה של ירושלים כבירת ישראל: "קברו של הרצל בירושלים יוסיף תוקף לתביעתנו המדינית בזמן הזה".[18] כפי שהבחין כותב המאמר, לדבר הייתה משמעות מיוחדת בעת שמעמדה

15 תזכיר, הוועדה האחראית על קבורתו מחדש של הרצל 1949, א"צ S5T/429.
16 המחלקה הארגונית של הסוכנות להנהלה הציונית, 5 בדצמבר 1948, א"צ S5T/423.
17 ישיבת הוועדה להעלאת עצמות הרצל, 21 בדצמבר 1948, שם.
18 ש"ט, 'עצמותיו של הרצל – לירושלים דווקא!', **הבקר**, 20 בדצמבר 1948, עמ' 2.

המדיני של ירושלים ואפילו שייכותה לתחום הריבונות היהודית עדיין לא עלו בגלוי על סדר היום של מדינת ישראל ובעת שהקהילה הבינלאומית דבקה בתוכנית החלוקה, לפיה ירושלים כולה הייתה בגדר 'גוף נפרד' הנמצא בשליטת האו"ם.

הוועדה האחראית בדקה חלופות שונות שהוצעו כאתר הקבורה.[19] הניתוק של הר הצופים מירושלים המערבית הוציא מהחשבון הגיאוגרפי את מערת ניקנור, שם נקברו פינסקר ואוסישקין. הרעיון לקבור את הרצל בבית קברות קיים, "בין יהודים", נדחה. מבחינתם של חברי הוועדה שני קריטריונים היו מכריעים בתהליך הבחירה: בעלות יהודית על שטח הקבורה, ושיקולי ביטחון, כלומר, פגיעותו של האתר להפגזות תותחים ירדניים הממוקמים בשטחים שבשליטה ירדנית. ההפגזות הירדניות במהלך מלחמת העצמאות הוכיחו עד כמה ירושלים היהודית הייתה פגיעה להפגזה, ואפשרות זו נלקחה בחשבון בעת החיפוש אחר אתר קבורה מתאים שאליו יובא ארונו של הרצל.

בין החלופות שהוצגו לוועדת החיפוש היו המגרש ליד בניני שנלר, אלא שהקרקע שם הייתה שייכת לגרמנים תושבי הארץ. הרמה ליד שייח' באדר, המקום שבנייני האומה עתידים היו להיבנות בו, הייתה אדמה ערבית ברשות האפוטרופוס לנכסי נפקדים. השטח בגבעת שאול היה שייך לקק"ל. שטח המחצבה בבית וגן היה המקום הגבוה ביותר בירושלים, בגובה 834 מ' מעל פני הים. השטח היה בבעלות יהודית. נציג המטה הכללי שנלווה לסיור המקדים הפנה את תשומת הלב לגבעה במקום "אשר היא נותנת הבטחה טבעית ויעילה מפני הפגזה מכוונת לשטח שלרגליה".

הבחירה נפלה על הפסגה החשופה באזור בית וגן, במבואותיה המערביים של ירושלים. חבר פעיל בוועדה היה יוסף ויץ, איש הקק"ל, שמעורבותו ביצירת הר הרצל הוכרה מאוחר יותר באמצעות לוח הנצחה שנקבע בכניסה לאתר. מעבר לנגישות האתר, הנקודה המרכזית שהביאה להעדפתו הייתה השליטה הטופוגרפית שלו בנוף המקומי והעובדה שמהפסגה נשקף נוף מרהיב לכל הכיוונים:[20]

> הפסגה, המתנשאת לגובה של 834 מטר מעל פני הים, היא הנקודה הגבוהה ביותר בירושלים. היא נשקפת לרוב חלקי

19 זיכרון דברים, 18 בינואר 1949; זיכרון דברים, 19 בינואר 1949; סיכום הסיור שהתקיים ב־23 בינואר 1949, א"צ S5T/423.

20 סיכום של ההנהלה הציונית, 29 ביולי 1949, א"צ S5T/421, עמ' 3.

> ירושלים והיישובים היהודים בסביבה, כולל ארזה, שם נטע הרצל עץ ארז בעת ביקורו בארץ ישראל ב־1898. הגבעה נשקפת גם להרי יהודה, הרי אפרים הרי חברון והרי מואב מעבר לירדן. היא מצטיינת ביפי הנוף והיא מתאימה מאין כמוה לפיתוח.

כשהתברר באפריל 1949 כי הרצל עתיד להיקבר על פסגה בכניסה לשכונת בית וגן בירושלים, הציעה ועדת השמות העירונית לקרוא לרחוב המוביל לבית וגן על שמו.[21] בנובמבר 1949 החליטה מועצת העירייה לקרוא לדרך המובילה לקבר הרצל בשם "שדרות הרצל".

טקס הקבורה

הכוונה המקורית הייתה לערוך את טקס הקבורה בפברואר 1949, במקביל לטקסים שליוו את פתיחת דיוני האסיפה המכוננת בירושלים. משלא נסתייע הדבר נראה היה שהטקס יתקיים בפסח. מכיוון שגם הפעם לא הסתייע הדבר נראה היה כי תאריך היעד הוא כ' בתמוז, יום השנה למותו של הרצל. אך ב־1949 יועד כ' בתמוז לשמש כיום הצבא, והאירוע המרכזי של היום היה מצעד צבאי שנערך בתל אביב. ארונו של הרצל הובא לישראל ב־16 באוגוסט, וביום שלמחרת נטמן בירושלים. תאריך הגעת הארון לארץ וטקס הקבורה לא היו קשורים לתאריך היסטורי כלשהו. כפי שניתן ללמוד מהעיתונות העברית, העובדה שהקבורה מחדש של הרצל לא נערכה ביום הרצל והחלטת הרשויות להגביל את השתתפות הציבור הרחב בטקס הקבורה גרמו תחושה של אכזבה.[22]

יום לפני הבאת הארון לארץ ישראל ערכה הכנסת ישיבה חגיגית ובמהלכה הועבר חוק הרצל. בדיון הוקרא מכתבו של נשיא המדינה חיים וייצמן:

> אדמת המולדת מקבלת לחיקה את חוזה חלום המדינה שהפך למציאות... בהעלאת עצמותיו של הרצל אני רואה סיום של שלב מכריע בדרך ההיסטוריה של העם היהודי וציון דרך לעתידו...
>
> מחר תקבל ירושלים את הרצל לחיק אדמתה... על גבעה נישאה תהי מנוחתו של הרצל ועל קברו תקים האומה

21 ישיבת ועדת השמות של עיריית ירושלים, 25 באפריל 1949.

22 'המוני ישראל לא יורשו לחלוק כבוד לחוזה המדינה', **חרות**, 1 באוגוסט 1949, עמ' 1.

אנדרטה עברית, שאליה יימשך כל לב עברי וכל העיניים הצופות לעתיד. ומעל האנדרטה תרחף דמותו של הרצל – בהדרה הגופני וביופייה המוסרי הנצחי ותאציל מרוחה על כל המתהווה ועתיד להתהוות בארץ...[23]

בנאומו הזכיר ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון את יוסף, שעמו המשוחרר העלה עצמותיו ארצה, ואת משה שלא זכה להיקבר בארץ:

ואשרינו שאנו מעבירים עצמות החוזה לאדמת ישראל הגאולה, ומביאים אותן לקבורה בבירת הנצח שלנו. על יד קברות המלכים והנביאים תקום מצבת אבנים לעצמות הרצל, לשארית בן התמותה.

אולם הרצל בן האלמוות, מצבתו היא מדינת ישראל אשר תבנה ותגדל ותיף באהבת בניה־בוניה.

לא תהלוכת אבל תהיה הלוויית עצמות הרצל לירושלים – אלא מסע ניצחון, ניצחון החזון שהיה למציאות.[24]

ארונו של הרצל הגיע לנמל התעופה בלוד, ומשם הועבר לתל אביב. בהמשך עבר מה שכונה "מסע הארון" במושבות יהודה ומשם בדרך הגבורה שנפתחה בדצמבר 1948 הגיע לאתר שנקבע כמקום הקבר בהר שייקרא הר הרצל. **בדבר** נכתב ביום שלאחר טקס הקבורה: "במפה של ישראל נוסף אתמול שם חדש. בין ההרים אשר סביב ירושלים נישא מאתמול הר הנושא את שמו של הרצל".[25] טקס הקבורה קידש את הפסגה, שעד כה הייתה חסרת כל ייחוד, והפך אותה לאתר לאומי טעון במשמעויות ציוניות. במהלך הטקס הוכרז אתר הקבורה כמרכז הסמלי של מדינת ישראל: בין הפעולות הטקסיות שליוו את טקס הקבורה הטמינו נציגי היישובים שהוקמו במסגרת מפעל ההתיישבות שקי אדמה מיישוביהם בקבר הפתוח. פעולה זו הדגישה את הקשר שבין החזון ובין הגשמתו. היא גם הפכה את הקבר לסמל של האחדות הטריטוריאלית של מפעל ההתיישבות הציונית.

23 **דבר**, 17 באוגוסט 1949, עמ' 1.
24 שם, שם.
25 **דבר**, 18 באוגוסט 1949, עמ' 1.

העיצוב האדריכלי

בהתאם לתכנית של האדריכל יוסף קלרוויין, קברו של הרצל נמצא במרכזו של עיגול נטוע צמחייה ובקוטר 15 מטר שמסביבו מדרגת אבן.[26] בהתאם להסכם בין הקק"ל ובין הסוכנות היהודית הוטל על הקק"ל לדאוג לטיפוח הסביבתי של האתר, בעוד הסוכנות היהודית הופקדה על הצבת מצבה זמנית. באפריל 1950 נקבע כי נציגי הממשלה יהיו שותפים לחבר הנאמנים המופקד על האתר, ובכך נקבע כי עיצובו של האתר ותפעולו יהיו באחריות משותפת של המדינה ושל ההסתדרות הציונית. ביולי 1952 הוקמה ועדת ביצוע שחבריה היו נציגי הממשלה ונציגי ההסתדרות הציונית.

המצבה הזמנית על קבר הרצל

לפני קבורתו של הרצל בירושלים הייתה מקובלת המחשבה שאחוזת הקבר צריכה הייתה להיות או אנדרטה מרשימה או מאוזוליאום, וזאת כדי לתת ביטוי חזותי לגדולתו של הרצל. אחוזות קבר של מנהיגים לאומיים, כמו המאוזוליאום של לנין במוסקבה או של אתאטורק באנקרה, יצרו דגם לחיקוי למימושו של העיקרון שיש צורך לתרגם תחושות של כבוד והערצה למנהיג לעיצוב אדריכלי מרשים של אתר הקבורה. אך כשפורסמו ההנחיות למשתתפים בתחרות לעיצוב מצבת הקבר ב־11 בספטמבר 1950, בעת של משבר כלכלי ושל צנע, התברר כי במקום הכמיהה למונומנטליות הופיעה דרישה מפורשת לפשטות וצניעות, כפי שראוי "לתנועה עממית ולמדינה

26 י' קרויטנר למ' קול, 27 ביוני 1949, א"צ S7/1002.

צעירה שנאבקת על קיומה ועסוקה במפעל קבוץ הגלויות".[27] עוד נקבע כי תכנית מצבת הקבר צריכה להיות "ביטוי לרגשות הכבוד וההערצה של עם ישראל כלפי הרצל" וכי עליו "להשתלב בנוף ההיסטורי של ירושלים, עיר המלכים ומקום מושבה של הנבואה". בנוסף, המשתתפים בהתחרות נדרשו להתחשב בהגבלות שמטילה המסורת היהודית, המתמצות בציווי "לא תעשה לך פסל ותמונה". עד לקביעת הצורה הסופית של מצבת הקבר נקבעה באתר מצבה זמנית. היה זה לוח אבן שטוח שעליו נחקק השם הרצל.

התכנית שזכתה בהתחרות הפומבית הייתה של האדריכל קלרוויין (שיהיה מאוחר יותר גם מתכנן בניין הכנסת.) יוסף ויץ לחץ לבנות מעל מצבת הקבר כיפה או אוהל.[28] אף על פי שבכך באה לידי ביטוי הכמיהה למבנה דמוי מאוזוליאום, ולמרות המשמעויות היהודיות שיש למבנה האוהל (אהל מועד), המבנה המוצע לא הצליח לעורר התלהבות. אזרח ישראלי הסביר את הסתייגויותיו במכתב ששלח למופקדים על האתר: "הסכנה היא בכך שהאוהל יבנה מעל הקבר. הסכנה הנוראה היא בכך שבמקום אווירת הקדושה השוררת עתה בגלל יפי הנוף והעוצמה שיש למצבת האבן הפשוטה הניצבת מעל קברו של חוזה מדינת היהודים יבנה אוהל שרק יקלקל".[29]

ההתנגדות לבניית האוהל והתקרבות תאריך היעד של מועד שנת המאה להולדת הרצל ב־1960, שצוינה בישראל כ"שנת הרצל", הביאו לכך שרעיון האוהל הגרנדיוזי ירד מסדר היום התכנוני. על הפרק הייתה גם הצעתו של האדריכל קלרוויין לעצב את המצבה כגוש סלע ענק, פראי ובלתי מסותת, בגובה של שני מטרים, שיישא את הכתובת "הרצל".[30] הממשלה הציעה להשאיר את המצבה הקיימת, שפשטותה "מעוררת כבוד". הפשרה נמצאה בצורת גוש מסותת בצורת תיבה מלבנית של אבן שחורה במשקל 16 טון שהובאה מאזור חוקוק שליד הכנרת, שעל דופנותיה נחקק השם "הרצל" באותיות מוזהבות ותאריכי הלידה והפטירה שלו.[31] כפי שנדרש בהנחיות למשתתפים בתחרות, מבנה זה האציל פשטות וצניעות. מעניין לגלות כי השאלה אם יש צורך להוסיף פרטים ביוגראפיים לכתובת העתידה להיחקק עדיין נדונה שבועות ספורים לפני טקס הסרת הלוט. היו שסברו כי יש להוסיף את הכתובת "מייסד התנועה הציונית".[32] בטקס נכחו קדיש לוז, יושב

27 מפרט התחרות לתכנון קבר הרצל, א"צ S5T/429, עמ' 3.
28 זיכרון דברים, פגישה בין קרויטנר וויץ, 8 בנובמבר 1949, א"צ S5T/423.
29 לד"ר לויטרבך, ההנהלה הציונית, 28 במרץ 1954, S5T/424.
30 **מעריב**, 29 במרץ 1960, עמ' 11.
31 **דבר השבוע**, 29 ביוני 1960, עמ' 10-11.
32 **מעריב**, 6 ביולי 1960, עמ' 7.

ראש הכנסת שמילא את מקומו של נשיא המדינה, שהסיר את הלוט מעל המצבה, ראש הממשלה דוד בן גוריון ויושב ראש הסוכנות היהודית זלמן שזר. בעת הטקס הניחו נציגי כל היישובים אבנים על המצבה, בהתאם למסורת היהודית. העובדה שאבנים אלו ייצגו את היישובים היהודיים העניקה ביטוי סמלי למשמעות הציונית של הקבר כמוקד הסמלי של המדינה היהודית – מסר זהה לזה שהיה לעפר שהטמינו נציגי היישובים השונים בעת טקס הקבורה מחדש של הרצל 11 שנים קודם לכן.

לפי התוכנית המקורית צריכים היו לנטוע עצים באתר הקבר וזאת כדי "ליפות את מקום מנוחתו האחרון של שרידיו החומריים של הרצל בירושלים". כפי שנקבע בהנחיות לתחרות לעיצוב מצבת הקבר, הרעיון היה לעצב את הנוף כפארק ציבורי. הקרן הקיימת לישראל החליטה לנטוע יער ארזים בשיפולי ההר. הרעיון לנטוע עצי ארז נועד לייצר קשר סמלי עם הארז (למעשה ברוש) שנטע הרצל בעת ביקורו בארזה ב־1898. הארז הראשון ניטע בטקס חגיגי שנערך במרץ 1950,[33] כשבוע לפני קבורתה של הצנחנית חנה סנש בבית הקברות הצבאי שבשיפולים הצפוניים של הר הרצל. בעוד שהקמת המצבה הקבועה התעכבה נמשכו עבודות הפיתוח הסביבתי של הפסגה החשופה והפיכתה לפארק. ביום הזיכרון להרצל בכ' בתמוז תש"ך (1960) נחנך הגן הציבורי בגודל של 60 דונם שהוקם בהר הרצל.

ההיבט הטקסי

בהוותו תרומה משמעותית לנוף הסמלי של ירושלים המערבית, אתר הקבורה של הרצל שימש כאתר טקסי מרכזי של פולחני הריבונות הישראלית בבירה הלאומית. בתחילת דצמבר 1949 נערכה בירושלים הפגנת המונים כנגד כוונת האו"ם לנתק את ירושלים מתחום הריבונות הישראלית. שיאה הדרמטי של "שבועת האמונים" ההמונית לירושלים היה באתר קבר הרצל, כשהמיקום היה בגדר הכרזה של מחויבות לחזון הציוני שייצג הרצל. שבועות ספורים לאחר מכן ערך הגדנ"ע במקום כינוס רב משתתפים לציון חג החנוכה ולציון ההחלטה להעביר את הממשלה מתל אביב לירושלים, כתגובת נגד להחלטת האו"ם.[34] המשמעות הפוליטית של האירוע באה לידי ביטוי בנוכחותו של ראש הממשלה בטקס. הטקס עצמו היה שיאו של "מרוץ הגבורה", במהלכו הועברו להר הרצל לפידים שהודלקו במקומות שונים שייצגו פרקים של

33 **על המשמר**, 22 במרץ 1950, עמ' 2.

34 מפקד הגדנ"ע להנהלת ההסתדרות הציונית, 15 בפברואר 1949, א"צ S5T/423.

גבורה במאבק להקמת המדינה, כמו תל חי, דגניה, יחיעם, טירת צבי, נגבה ושדות הקרב שמסביב לירושלים. לפידים אלו הציתו את מנורת החנוכה שנבנתה על הר הרצל.

בפעולה בעלת משמעות טקסית רבה נערך באוגוסט 1951 ליד קבר הרצל טקס הפתיחה של הקונגרס הציוני הראשון שנערך במדינת ישראל.[35] היה זה טקס רב רושם, שנכחו בו ראשי המדינה, הצירים ונציגי צה"ל. למסורת הטקסית של הר הרצל שייך כמובן הטקס שנערך ליד קבר חוזה המדינה מדי כ' בתמוז לציון יום השנה למותו של הרצל. ההחלטה על כך התקבלה בישיבת חבר הנאמנים לקבר הרצל ביוני 1950.[36] חשיבות עליונה במערך הטקסי של הריבונות הישראלית נודעת לטקס המסורתי שנערך באתר לציון פתיחת אירועי יום העצמאות.[37] טקס זה הוא הפקה ממלכתית. בפעם הראשונה נערך הטקס בערב יום העצמאות תש"י, בנוכחות יו"ר הכנסת יוסף שפרינצק. מנשיא המדינה, חיים וייצמן, נבצר להגיע מפאת מחלה. כך נקבעה המסורת שיו"ר הכנסת הוא האישיות הממלכתית הבכירה בטקס. בתשי"א הודלקו לראשונה 12 המשואות במהלך הטקס שציין החל בשנה זו את המעבר מיום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות ליום העצמאות. המספר 12 מייצג את שבטי ישראל, וזה גם המסר המרכזי שהיה לטקס עד אמצע שנות השישים: הדלקת 12 המשואות על ידי נציגי גלויות שונות נתנה ביטוי סמלי לרעיון העם המורכב משבטים שונים. הקשר המרחבי בין הטקס ובין קברו של הרצל העבירה את המסר שקיבוץ הגלויות הוא מרכיב חיוני בהגשמת החזון הציוני שמייצג קברו של הרצל.

השימוש הטקסי בשטח יצר בשנות החמישים מחלוקת בין האחראים להפקת אירועי יום העצמאות ובין המופקדים על האתר. האחראים להפקת יום העצמאות ביקשו להגדיל את הרחבה כדי לאפשר למספר גדול יותר של אנשים להתכנס במקום בשעת אירועים ממלכתיים. האדריכל ונציגי הארגון הציוני העולמי, שעניינם היה באתר הקבר ובגישה אליו, גרסו ששטח זה צריך לשמש כשטח מעבר המוביל לקבר. בגלל מגבלות השטח, הטקס הממלכתי המסמן את פתיחת אירועי יום העצמאות ומאוחר יותר את המעבר בין יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ליום העצמאות מיועד

35 **דבר**, 15 באוגוסט 1951, עמ' 1.

36 **חרות**, 18 ביוני 1950, עמ' 4.

37 מ' עזריהו, **פולחני מדינה. חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956**, שדה בוקר 1995, פרק שני.

למוזמנים בלבד. שידורו ברדיו, ומאז 1969 בטלוויזיה, עשה אותו לאירוע שניתן לחוות אותו בזמן־אמת, אם כי באופן אמצעי בלבד.

מחדר הרצל למוזיאון הרצל

בשנת 1931 שוחזר חדר העבודה של הרצל בבניין הקרן הקיימת לישראל בירושלים. השחזור היה חלקי בלבד. החפצים בחדר המשוחזר כללו את שולחן העבודה של המנהיג הציוני, צילומים שהיו בחדר המקורי ואותות כבוד.[38] בשנים שלאחר מכן נפתח החדר לקהל הרחב ביום כ׳ בתמוז, הוא יום מותו של הרצל. ליד החדר נערכו גם טקסי האזכרה השנתיים באותו היום.[39] במובן מסוים, חדר הרצל שימש כתחליף לקבר: כמכלול של חפצים אותנטיים הוא היה הדבר הקרוב ביותר למנהיג, אתר רווי במיסטיקה של הנוכחות הפיזית של האיש הגדול, ולכן גם המקום המתאים לטקסי אזכרה. בדצמבר 1937 נפתח בלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל חדר העבודה המשודרג של הרצל.[40] החדר היה שחזור של חדר העבודה של הרצל ברחוב היצינגר בווינה. סידור הרהיטים נעשה לפי צילומים בני התקופה ובסיועו של הצייר הרמן שטרוק, שהיה מבאי הבית. בדברים שנשא בטקס שנערך לרגל האירוע קבע בן גוריון: "הוא יצר ממלכתיות ציונית".[41]

במסגרת ההכנות לעיצוב האדריכלי של הר הרצל לקראת אירועי שנת המאה להולדתו ב־1960, אירועים ששיאם היה טקס הסרת הלוט מעל מצבת הקבע על קבר הרצל, הוחלט לבנות את מוזיאון הרצל בכניסה להר. מחלוקת נתגלעה בין הממשלה ובין הקרן הקיימת לישראל.[42] הממשלה ביקשה להעביר את חדר הרצל למוזיאון החדש. הקרן הקיימת התנגדה לכך. ההחלטה הייתה שחדר הרצל יועבר למוזיאון הנבנה בכניסה להר ויעבור לרשות ההסתדרות הציונית. חדר הרצל היה במרכז המוזיאון,[43] ומחלונותיו נשקף נוף "וינאי" המשחזר את הנוף שנשקף מחדר הרצל בווינה. בנוסף לחדר הרצל כלל המוזיאון 14 מדורים שהציגו את תולדות הרצל ומשפחתו באמצעות כתבי יד, מסמכים, תצלומים וספרים. בטקס חנוכת המוזיאון השתתפו קדיש לוז, יושב ראש הכנסת שמילא את מקומו של נשיא המדינה, יושב ראש הסוכנות היהודית זלמן שזר, ותיקי התנועה הציונית. הטקס היה

38 **דבר**, 1 ביולי 1931, עמ׳ 1.
39 **דאר היום**, 19 ביולי 1935, עמ׳ 4.
40 **דבר**, 5 בדצמבר 1937, עמ׳ 8.
41 **דבר**, 7 בדצמבר 1937, עמ׳ 1.
42 **מעריב**, 29 במרץ 1960, עמ׳ 11.
43 **מעריב**, 6 ביולי 1960, עמ׳ 7; **דבר**, 6 ביולי 1960, עמ׳ 6.

קצר, ובמהלכו לא נישאו נאומים.[44] משם עברו המוזמנים לטקס הסרת הלוט מעל המצבה שעל קברו של הרצל.[45]

מוזיאון הרצל לא נעשה למוקד משמעותי של הנחלת מורשת הרצל לציבור הרחב. ב־1973 נדונה האפשרות לשדרג את המוזיאון.[46] בשנת 2000 נסגר המוזיאון הדועך לשם בנייתו מחדש לקראת צִיּוּן יובל המאה למותו של הרצל ב־2004. המוזיאון נפתח בגרסתו החדשה ב־2005. בגרסתו המשודרגת מוזיאון הרצל כולל ארבעה מיצגים אורקוליים המלווים את קבוצות המבקרים העושות דרכן במרחב הסיפור. חדר הרצל הוא הליבה האותנטית של התצוגה, המאפשרת חיבור ישיר עם עולמו של הרצל, שם הגה וכתב את רעיון המדינה היהודית.

זאב ז׳בוטינסקי

מלכתחילה נקבע כי באתר שבו ייקבר הרצל ייקברו גם בני משפחתו וגם דוד וולפסון, יורשו בראשות התנועה הציונית. הפעילות בנושא העברת ארונו של וולפסון לקבורה בהר הרצל החלו במארס 1951.[47] וולפסון ביקש בצוואתו להיקבר בקרבת מקום לקברו של הרצל. בישיבת חבר הנאמנים היו מי שטענו כי הר הרצל צריך היה להיות מקום קבורתו של הרצל בלבד.[48] ברוב דעות הוחלט כי יש להיענות לבקשתו של וולפסון. בשלב זה גם הוחלט להקצות חלקה מיוחדת ל"מנהיגים אחרים של התנועה הציונית".[49]

בין מנהיגי התנועה הציונית בתקופה שלפני הקמת המדינה יש מקום מיוחד לזאב (ולדימיר) ז׳בוטינסקי, מייסד בית"ר ומנהיג התנועה הרביזיוניסטית שנפטר ונקבר בארה"ב ב־1940. נושא הבאתו של ז׳בוטינסקי לקבורה בישראל היה בעייתי בגלל היריבות הפוליטית בינו ובין בן גוריון. בצוואתו ביקש ז׳בוטינסקי שקבורתו מחדש בארץ ישראל תיעשה על ידי ממשלת ישראל הריבונית. בן גוריון, שהתנגד להבאת עצמותיו של ז׳בוטינסקי לישראל, טען בתשובה לבקשתו המפורשת של הנשיא יצחק בן צבי כי הכבוד של קבורה ממלכתית שמור לשני אישים בלבד שנקברו מחוץ לארץ ישראל: הרצל והברון רוטשילד (שעצמותיו הועלו לארץ ב־1954

44 **דבר**, 15 ביולי 1960, עמ׳ 14.
45 **חרות**, 15 ביולי 1960, עמ׳ 1; **הצפה**, 15 ביולי 1960, עמ׳ 1.
46 **דבר**, 11 בינואר 1973, עמ׳ 4.
47 הועד הפועל הציוני למזכיר הממשלה, 11 במרץ 1951, ארכיון המדינה ג-5595/4714.
48 **הצפה**, 23 ביוני 1950, עמ׳ 1.
49 ישיבת ממשלה, 15 במרץ 1951, ארכיון המדינה ג-5595/4714.

ונקברו באחוזת קבר בזיכרון יעקב).[50] השינוי התאפשר רק לאחר שבן גוריון פרש מתפקידו ב־1963. ב־15 במרץ 1963 החליטה הממשלה בראשותו של לוי אשכול, יורשו של בן גוריון בתפקיד, לאפשר את קבורתו מחדש של ז'בוטינסקי בישראל, אך הניסוח היה עמום מבחינת הגדרת תפקידה של ממשלת ישראל כיוזמת העלאת ארונו של ז'בוטינסקי לארץ ישראל. לבסוף, ב־2 באפריל 1964, הממשלה הכירה באופן מפורש שהקבורה מחדש הייתה בהתאם להוראה רשמית, וכך התמלא התנאי שהציג ז'בוטינסקי בצוואתו.

בניגוד לקבורתו מחדש של הרצל, שהיה מיזם משותף של מדינת ישראל ושל ההסתדרות הציונית, האחראים לקבורת ז'בוטינסקי ורעייתו בהר הרצל היו המשפחה והתנועה הרביזיוניסטית. מסע ההלוויה החל בנמל התעופה לוד, לשם הגיעו הארונות, המשיך משם לרמת גן ולתל אביב, שתי ערים שהיו מזוהות באופן מסורתי עם הגוש האזרחי בפוליטיקה של היישוב היהודי, בדרך לירושלים, שם נערך טקס האשכבה ב־9 ביולי 1964. בקבר הוטמנה אדמה מהר ציון ומהר הזיתים, כמו גם אדמה מאתרי הקבורה של שרה אהרונסון בזכרון יעקב ויוסף טרומפלדור בתל חי, ושל חללי האצ"ל. אתרי קבורה אלה הגדירו את הגאוגרפיה ההרואית של המורשת הרביזיוניסטית. הטמנת האדמה הייתה ווריאציה רביזיוניסטית על תבנית טקסית שהופיעה בעת קבורת הרצל: הטמנת אדמה שהובאה מיישובים שונים בקבר הרצל. אך בעוד שהאתוס שבא לידי ביטוי טקסי בעת קבורת הרצל האדיר את מפעל ההתיישבות כהתגשמות החזון הציוני, האתוס שהודגש בעת קבורתו של ז'בוטינסקי היה מנוסח במונחים של מרטירולוגיה.

קבורתו מחדש של ז'בוטינסקי ניסחה את המורשת ההיסטורית של התנועה הרביזיוניסטית כגרסה של הסיפור הלאומי. זה היה טקס של השלמה לאומית שהעניק לזאב ז'בוטינסקי לגיטימיות והכרה במעמדו הבכיר בהיסטוריה הציונית. גופים ממלכתיים לא היו מעורבים בארגון מסע ההלוויה וטקס הקבורה, אך נוכחותו של הנשיא זלמן שזר ושל חברי הממשלה בטקס הקבורה העניקה לו מעמד ממלכתי. ראש הממשלה לוי אשכול, שהיה בביקור ממלכתי בצרפת, נעדר מהטקס.

שאלה אחרת הייתה קביעת מיקומו של הקבר המשפחתי. נציג משרד ראש הממשלה הציע מספר אופציות. האופציה המועדפת על ידי האחראים למבצע "זאב ז'בוטינסקי חוזר למולדת" הייתה חלקה הממוקמת לצד דרך

50 ד' בן גוריון לי' בן צבי, 3 ביוני 1956, ארכיון המדינה ג-5562/3978.

הגישה הראשית לקבר הרצל, המשקיפה על בנייני יד ושם שבסמוך.[51] מבחינת הוועדה האחראית, ההכרזה הסמלית הקשורה במקום זה של הקבר המשפחתי הייתה מיקומו בין קבר הרצל לאתר הזיכרון הממלכתי לשואה ולגבורה. בהתאם למסורת שנקבעה בהר הרצל, הכתובת שנחקקה על המצבה הייתה לקונית, וכללה שמות ואת תאריכי הלידה והפטירה שלהם. המקום הנפרד של חלקת הקבר הדגישה את מקומו המיוחד של ז'בוטינסקי בפנתיאון הציוני בהר הרצל.

בית הקברות הצבאי

בשנת 1949 עלתה שאלת הקמת בתי עלמין לחללי מלחמת העצמאות על סדר היום של משרד הביטחון.[52] התפיסה המקורית גרסה שלושה בתי קברות מרכזיים: בירושלים, בתל אביב ובחיפה, וחלקות צבאיות מיוחדות בבתי קברות קיימים. במארס 1949 פרסם משרד הביטחון את פרטי התחרות הפומבית לעיצוב בתי הקברות, כאשר הדרישה הייתה להציע תכניות לבית הקברות הצבאי בעפולה ולחלקה הצבאית בבית הקברות בנחלת יצחק שבגבעתיים. ביולי 1949 התפרסמו תוצאות התחרות. התכנית שזכתה בפרס הראשון הייתה של ד"ר אשר חירם, אדריכל ממוצא הונגרי שעבד בשנות השלושים בעיר ברנו שבמורביה (צ'כוסלובקיה). לפי התכנית, המצבות היו מאוזנות, כמקובל בירושלים, כאשר פרטי הנופל נחקקו על הכרית המונחת על לוח האבן. מבחינת המופקדים על ההנצחה, אשר חירם נתן פתרון משביע רצון לבעיה שהטרידה אותם: "רצינו ליצור בית קברות יהודי, לא מצאנו לזה כל דוגמה, ולזה נמצא אשר חירם, אשר מסר לכך מחשבה רבה, הוא הולך ויוצר תרבות צבאית של בית קברות יהודי".[53] אשר חירם, שעבד ברשות העתיקות, פעל בשירות המחלקה להנצחה של משרד הביטחון, ובשנות החמישים והשישים תרם תרומה משמעותית לעיצוב נופי ההנצחה שבטיפול משרד הביטחון.

ההחלטה למקם את בית הקברות הצבאי של ירושלים בשיפולי הר הרצל התקבלה על ידי רשות ההנצחה של משרד הביטחון בקיץ 1949. כ־250 מחללי הקרב על ירושלים וסביבותיה היו קבורים בבית הקברות הצבאי

---

51 סיכום ביקור הוועדה בהר הרצל ב־28 באפריל 1964, ארכיון ז'בוטינסקי H/6/2/9.

52 על בתי הקברות הצבאיים: מ' עזריהו, **במותם ציוו. אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בישראל: השנים הראשונות**, תל השומר 2002.

53 י' דקל בטקס חנוכת האנדרטה שבנה נתן רפופורט בבית הקברות הצבאי בנגבה, **קול נגבה** 5 (103), 20 בנובמבר 1953, עמ' 5.

בשייח' באדר, באתר שמיועד היה להיות קריית הממשלה. באמצע 1949 ראש המחלקה להנצחת החייל, יוסף דקל, פנה לקרן הקיימת בבקשה להקצות שטח מתאים – "כ־40-50 דונם" – שישמש כבית קברות צבאי. לאחר בחינת ההצעות השונות התברר כי "... השטח המתאים ביותר הוא חלק מהגבעה המיועדת לשמש 'קבר הרצל'. לפי דברי המטפלים יספיק השטח לתכנית של קבר הרצל ויהיה שטח מתאים לבית קברות צבאי".[54] התכנית לבנות במקום את בית הקברות הצבאי של ירושלים הוכרזה בפומבי על ידי יוסף ויץ במהלך ביקור באתר שנערך שבועות ספורים לפני טקס האשכבה להרצל שעתיד היה להפוך את ההר לאתר הקבורה של חוזה המדינה. יוסף דקל הכיר במשמעות הסמלית הטמונה בקרבה הגאוגרפית שבין בית הקברות הצבאי ובין מקום הקבורה של הרצל. ב־1 ביולי 1949 קבע: "וכנראה שעל גבעה אחת יהיה הקבר של יוצר החזון הציוני ובית הקברות של מגשימי הציונות".[55]

מיקומו של בית הקברות הצבאי בהר הרצל לא התקבל באהדה אצל המופקדים על בניית אתר הקבורה של הרצל. ימים ספורים לפני שדקל דיווח על ההחלטה למקם את בית הקברות הצבאי בשיפולי הר הרצל, דיווח יוסף קרויטנר, איש מחלקת הארגון של הסוכנות היהודית, לברל לוקר, יושב ראש הנהלת הסוכנות: "במקום (הר הרצל – מ.ע.) פגשנו את האדריכל קלרוויין. הוא סיפר על הכוונה למצוא שטח על הגבעה, למטה מן הפארק שנועד לקבר הרצל, לשם הקמת בית קברות לחללי מלחמת ירושלים. אנו הבענו ספקות אם רצוי לקשר את גבעת הרצל עם איזו תכנית אחרת, ובפרט עם הקמת בית קברות".[56]

מלכתחילה היה ברור כי המתחם האזרחי והמתחם הצבאי יופרדו בנוף המקומי באמצעות עצים שיינטעו בשטח המפריד ביניהם. המחלקה להנצחת החייל גם התחייבה שבניית בית הקברות הצבאי לא תפריע לתכנון ולבניית אתר הקבורה של הרצל. העצמאות התפעולית של שני אזורי ההר באה לידי ביטוי בכך שלכל אחד מהם הייתה כניסה נפרדת. בה בעת, המשמעות הסמלית של מיקום בית הקברות הצבאי בירושלים בהר הרצל הקנתה לו מעמד מיוחד בין כל בתי הקברות הצבאיים: "בית הקברות בירושלים על הר הרצל יהיה בעתיד בית הקברות המרכזי הלאומי של צבא הגנה לישראל,

54 י' דקל לא' פרי, משרד הביטחון, 1 ביולי 1949, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: אצה"ל) 220/1970-39.

55 שם, שם.

56 י' קרויטנר לב' לוקר, 27 ביוני 1949, א"צ S5/10414.

ולשם כנראה יועברו כל אלה שבהתאם להחלטות מיוחדות יועברו מהגולה לישראל. בבית קברות זה תסודר המצבה לכל החיילים הנעדרים שלא באו לקבר ישראל וכמו כן יועברו לשם גופות הצנחנים הקבורים באדמת נכר".[57]

בית העלמין הצבאי בהר הרצל נועד להיות גם מקום הקבורה של חללי צה"ל שמקום קבורתם לא נודע וגם לשמש כפנתיאון הגבורה של מלחמת היישוב הארצישראלי בפרט והעם היהודי בגרמניה הנאצית. האנדרטאות שנבנו בהר העניקו להר תפקיד ייצוגי שלא היה לבתי קברות צבאיים אחרים. בין הרעיונות שהועלו בתקופה זו היה הקמת "היכל הגבורה" להנצחת חללי מלחמת העצמאות שישמש כ"בית נכאת לחומר רבגוני על הגבורה בישראל בארצו בתקופת התחייה", כאשר "יש לשאוף לכך כי במשך הזמן ישמש בית זה מרכז לכל מפעלי הגבורה של עם ישראל כולו".[58]

ההלוויות הראשונות בבית הקברות הצבאי בהר הרצל נערכו בסתיו 1949. ב־17 בנובמבר נטמנו שם בקברי אחים כ־300 חללי ההגנה וצה"ל: חללי שיירת הל"ה, חללי גוש עציון והנופלים בקרבות על הרדאר ולטרון, שגופותיהם נאספו בשטח האויב. כמו כן נטמנו בהר חללים שנקברו קבורת ארעי בשייח' באדר (גבעת רם). העבודה על בניית בית הקברות הצבאי בהר החלה בראשית 1950. הקבלן המבצע היה סולל בונה. אשר חירם היה "האדריכל והמתכנן את העבודה".[59] הוא גם פיקח על עבודת הקבלן המבצע. בית הקברות נבנה על מדרון תלול, וזה חייב מאמץ רב להכשיר את השטח. עיקר העבודה התכנונית היה יצירת מכלול של חלקות קבורה נפרדות המקושרות זו לזו על ידי מעברים ושבילים. בניגוד לבתי קברות שנבנו במישור, יצירת שטחי הקבורה דרשה בניית טראסות וקירות תמך.

התכנית המוקדמת ביותר של חירם לבית הקברות הצבאי בהר הרצל המצויה בידינו מתוארכת לפברואר 1950, ומציגה את הקונצפט התכנוני שהנחה את האדריכל. כביש הגישה שחיבר את שדרות הרצל לבית הקברות הצבאי המשיך כשדרה המרכזית, שבתכנית של חירם נקראה "דרך הגיבורים". השדרה המרכזית נבנתה על המדרון והיא מתעקלת בעלייה לכיוון מערב. אורכה כ־250 מטרים ורוחבה ארבעה מטרים.

הטופוגרפיה המקומית הייתה אילוץ, אך גם הציעה אפשרות לפתרונות יצירתיים. חלקות הקבורה נבנו במפלסים שונים, בצורת טראסות הנתמכות

57 הצעת התקציב של המחלקה להנצחת החייל לשנת 1950, אצה"ל 220/1970-39.

58 ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 15 בספטמבר 1953.

59 י' דקל למנהל אגף הכספים משרד הביטחון, 15 בדצמבר 1952, אצה"ל 220/1970-41.

על ידי קירות אבן וגולשות במורד ההר. הקומפוזיציה המרחבית של הנוף המקומי הוגדרה על ידי הניגוד שבין הציר האופקי של חלקות הקבורה והרחבות שבהן נבנו האנדרטאות ובין הציר האנכי של קירות התמך. הרחבות המקיפות את חלקות הקבורה וקירות התמך רוצפו ב"אבני פרא" בעלות גוון אדמדם או לבן־אפור. החלקות והרחבות לא היו אחידות בגודלן. הן היו רחבות בתחתית ההר, ונעשו צרות במהלך העלייה בדרך הגישה המתעקלת כלפי מעלה. רשת של דרכי גישה ומדרגות חיברה את החלקות זו עם זו ובינן ובין השדרה המרכזית של בית הקברות.

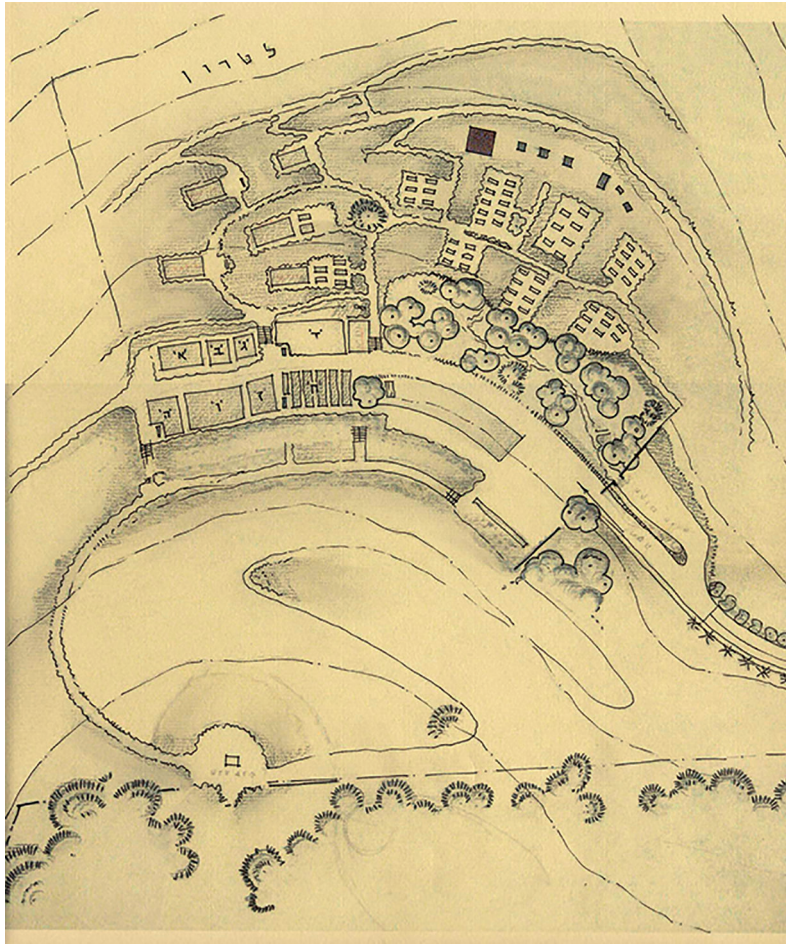

אשר חירם, תכנית בית הקברות הצבאי בהר הרצל, פברואר 1950.
למטה משמאל: חלקת הקבר של חנה סנש.

במאמר שראה אור בינואר 1956 כתב חיים גלעדי, הגנן הראשי של הר הרצל ושותפו של חירם ביצירת הנוף המקומי: "תוכנית מלאת חזון הולכת וקורמת עור וגידים. המתכנן האדריכל האמן ד"ר אשר חירם יצק כאן בכל אבן שירה ואמנות. כל ההר כתמונה עצומה מורכבת פסיפסים מרובים, כל אחד ואופיו המיוחד, אך קשר של מחשבה ורגש טווי בין כל פרט ופרט".[60]

מעבר לקומפוזיציה הבסיסית של מכלול החלקות וקירות התמך, היצירתיות של האדריכל המתכנן התבטאה גם בפרטים אדריכליים קטנים לכאורה, שהייתה בהם אמירה שמעֵבר לפונקציונלי ולאחידות המתחייבת. השורה העליונה של האבנים בקיר אינה מסתיימת בקו ישר, אלא משוננת, בנויה מאבנים המזדקרות כלפי מעלה. לכך הייתה משמעות סמלית: "סמל לחזון העצמות היבשות של יחזקאל". על פי חיים גלעדי, סידור זה של אבנים משוננות יצג את חזונו של האדריכל: "בלילות ירח, עת מיליוני רסיסים של קרניים זהובות מתנפצים אל האבנים הזקופות הללו – הילה ערפילית מרחפת עליהן והן כאילו קמות ומזדקפות כעצמות היבשות, זרועות הידיים מתרוממות אל על ולחש נשמע: "לחיות, לחיות! לקום מתוך המיית לב ההורים, לקום לתחייה בנשמת־עם!"".[61]

חלקות הקבורה שנבנו על טראסות הוקדשו כל אחת לקבוצת חללים שנאספו משדות הקרב של מלחמת העצמאות והובאו לקבורה בהר. חלקות הקבורה הנפרדות ייצגו כל אחת פרק היסטורי וזירת מלחמה גיאוגרפית. בתכניתו של חירם מפברואר 1950 סומנו החלקות שם נטמנו חללי לטרון, שילטה, דיר איוב ונווה יעקב. במעלה הדרך המתעקלת, בחלקה נפרדת, נקבע המקום שבו תיטמן במארס 1950 חנה סנש. אב שכול שביקר בבית הקברות הצבאי בדצמבר 1954, במסגרת סיור של המועצה הציבורית להנצחת החייל, הביע את התפעלותו מסידור זה של חלקות הקבורה: "לדעתי, הסידור הוא מיוחד במינו, כי הוא מגולל את כל פרשת מלחמתנו. כל קבוצת קברים ומצבות מגלמת שלב מסוים וקרבות מסוימים במלחמה, וכולן יחד משקפות את כל מהלך מלחמת השחרור, על הניצחונות, המפלות והתוצאות".[62]

בין האלמנטים הראשונים שנבנו בהר הרצל היה ה"דוכן" (שכונה גם "במה" או "מזבח"). מבנה זה היה קיר בנוי אבן ועליו שלושה ווים מהוקצעים לתליית זֵרים בעת אזכרות וטקסי זיכרון. לצד המבנה ניצב נר התמיד מגולף באבן. אלמנט אדריכלי זה אינו מופיע עדיין בתוכנית של חירם מפברואר

60 ח' גלעדי, 'בית הקברות הצבאי בירושלים', גן ונוף, י"א, ד', ינואר 1956.
61 שם, שם.
62 א' ויסוצקי לי' דקל, 21 בדצמבר 1954, אצה"ל 157-90/1972.

1950, והוא נבנה זמן קצר לפני יום העצמאות השני של מדינת ישראל כמוקד הטקסי של מרחב הזיכרון ההולך ומתממש בנוף.

ה"דוכן" נבנה בקצה רחבת הטקסים המרכזית של ההר, שגם היא אינה מסומנת עדיין בתכנית מפברואר 1950. הרחבה ממוסגרת על ידי מרצפות אבן שהקיפו שטיח דשא מוארך. בשטח המרוצף שובצו 130 לוחות שיש אפורים־כסופים, מחוברים ביניהם על ידי אבנים מעובדות למחצה בגוון אדמדם, שנחצבו במחצבות באזור ירושלים. הקומפוזיציה של הרחבה הצרה והארוכה שתכנן חירם יצרה פרספקטיבה של עומק, הממקדת את מבטו של המבקר בקצה, שם ניצבו ה"דוכן" ונר התמיד.

בית הקברות הצבאי הר הרצל, יום הזיכרון תשי"ד,
לשכת העיתונות הממשלתית

הקומפוזיציה האדריכלית של הטראסות הייתה פונקציה של יחסי הגומלין בין סוגי האבנים ששימשו לבניית הקירות ולבניית הקברים. חירם הקפיד לשבור את המונוטוניות של משטחי האבן, שהם מרכיב דומיננטי באסתטיקה המקומית, על ידי שיבוץ אבנים בגדלים שונים ובגוונים טבעיים שונים. בקירות בולט לעתים סלע טבעי בתחתית או בקצה העליון של הקיר, ובריצוף בולט לפעמים סלע טבעי מעל פני השטח. הקירות והריצוף נבנו בבנייה "פראית": הסיתות הגס של אבני הגוויל שמהן נבנו קירות האבן,

וצורתן הלא־משוכללת מבחינה גיאומטרית של אבני המרצפת המשובצות מעשה פסיפס, היו מחווה לנוף הסלעי המקורי של ההר.

חלקת הל"ה כללה קברים נפרדים, ביניהם נשתלו שתילי רוזמרין. קבר האחים בו נטמנו שרידי 159 מגיני גוש עציון היה הגדול ביותר בארץ. הוא נבנה בצורת מלבן שצדדיו משופעים. חלקו העליון של המלבן מלא באדמה ובו נטועים צמחי קיסוס החורש. בארבע פינותיו – אגני אבן רבועים שנשתלה בהם צמחיה. המצבות מסודרות בשתי שורות וניצבות בשיפוע. מסביב לקבר האחים נשתלו פרחי אמנון ותמר.

בפינת הרחבה התגלתה בעת העבודה מערת קבורה מתקופת הבית השני. אשר חירם היה גם המשַמר הראשי של רשות העתיקות, ורגישותו לאתרים עתיקים, אפילו אם היו חסרי ערך אמנותי או אדריכלי, התבטאה באופן שבו שילב את מערת הקבורה הצנועה בנוף המקומי. מעל הכניסה אליה נבנתה קשת אבן ונחקקה כתובת המספרת כי היא התגלתה ב־1954. היה בכך מסר סמלי של שילוב הישן והחדש – נושא מרכזי בתקופה שבה הארכיאולוגיה של העבר היהודי בארץ ישראל הייתה היבט חשוב של האתוס הציוני.

תפקידו הייצוגי של בית הקברות הצבאי בהר הרצל בא לידי ביטוי בייעודו כמרכז הלאומי של זיכרון הנופלים. ביוני 1951 ביקר ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון בבית הקברות והניח זר לזכר הנופלים.[63] נלוו אליו יצחק בן צבי, ראש המועצה הציבורית להנצחת החייל, ויוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל. הנחת הזר הדגישה את מרכזיותו של בית הקברות הצבאי בהר הרצל בגיאוגרפיה הלאומית של קבורת הנופלים במלחמת העצמאות.

ייחודו של בית הקברות הצבאי על הר הרצל כבית הקברות הלאומי בישראל התבטא גם בכוונה להקים שם "מפעל מונומנטאלי לנעדרים שלא באו לקבר ישראל".[64] הייתה זו מטרה ייעודית: סיפורו של בית הקברות נועד להיות סיפורם של הנופלים הקבורים והמונצחים שם בלבד. לפיכך, דחה שר הביטחון דוד בן גוריון ב־1958 הצעה שקידם משרד הביטחון "להקים מצבה מיוחדת בהר הרצל לזכר יישובים שנחרבו בידי האויב במלחמת הקוממיות".[65]

היבט חשוב של המעמד הייצוגי של בית הקברות הצבאי בהר הרצל היה בתפקודו כפנתיאון הגבורה של המאבק של היישוב העברי בגרמניה הנאצית

63 **דבר**, 13 ביוני 1951, עמ' 4.

64 **דבר**, 5 בינואר 1950, עמ' 2.

65 סיכום ישיבה עם שר הביטחון, 8 ביוני 1958, אצה"ל 245-2230/1997.

ושותפותיה.[66] במארס 1950 הובא לארץ ארונה של חנה סנש, הצנחנית שנשלחה ב־1944 להונגריה והוצאה להורג על ידי השלטונות. ההלוויה הממלכתית של חנה סנש שיקפה את המעמד המיוחד של סיפור הצנחנים־השליחים באתוס הגבורה הישראלי: הצנחנים ייצגו את המאמץ של היישוב לסייע למאמץ המלחמתי של בעלות הברית וליהודים באירופה. ארונה של חנה סנש הגיע לחיפה ומשם עבר מסע ההלוויה לקיבוץ שדות ים, לתל אביב, ומשם לירושלים. ב־27 במארס הוצג הארון במוסדות הלאומיים והציבור יכול היה לחלוק לה כבוד אחרון. טקס האשכבה בבית הקברות הצבאי היה טקס ממלכתי בעל סממנים צבאיים בו השתתפו ראש הממשלה, שרים וחברי כנסת. בספטמבר 1952 הגיעו לישראל מצ'כוסלובקיה ארונותיהם של חביבה רייק ורפאל רייס ונקברו בטקס ממלכתי־צבאי בהר הרצל בקרבת קברה של חנה סנש. ב־28 בנובמבר 1954 נערך בהר הרצל טקס נוסף, במהלכו הוסר הלוט מעל ארבע מצבות שהוקמו מעל קברים ריקים בחלקת הצנחנים. מצבות אלה הנציחו את זכרם של צבי בן יעקב, אבא ברדיצ'ב, פרץ גולדשטיין ואנצו סירני, שנרצחו במחנות ריכוז לשם נשלחו על ידי הגרמנים. בכך הושלמה בנייתה של חלקת הצנחנים שנשלחו לאירופה בשלהי מלחמת העולם השנייה והיו לחלק בלתי נפרד מאתוס הגבורה של מדינת ישראל.

במסגרת "המפעל המונומנטאלי לנעדרים" נבנו בשנות החמישים שלוש אנדרטאות שתכנן אשר חירם. הראשונה הייתה האנדרטה לזכר חללי פלוגת ההובלה ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, שאנייתם טובעה בים התיכון. האנדרטה השנייה הנציחה את זכר הכ"ג שנעלמו בדרכם לפעילות מבצעית בלבנון שתחת שלטון וישי, בעת מלחמת העולם השנייה: שתי אנדרטאות אלו שילבו את סיפור תרומתו של היישוב העברי למלחמה בנאצים בסיפור הלאומי של הקְרבה הרואית – הנושא המרכזי של בית הקברות הצבאי. האנדרטה השלישית הנציחה את חללי מלחמת העצמאות שנקברו מעבר לקווי העיר ירושלים. שלוש האנדרטאות שימשו כתחליפי קבר סמליים (cenotaph), והקמתן ייצגה לא רק את המחויבות "לזכור את כולם", כלשון ההבטחה בשירו של חיים גורי, אלא גם את המחויבות למשפחות השכולות שביקשו מקום שם יוכלו להתייחד עם זכר יקיריהן. מה שמייחד את האנדרטאות במכלול עבודתו של חירם היה ההיבט המִימֶטִי שלהן: הן ייצגו בצורתן את הסיפור ששמות גיבוריו הונצחו בהן. מאוחר

66 לנושא זה ראו את הדיון המפורט אצל י' באומל, **גיבורים למופת. צנחני הישוב במלחמת העולם השנייה והזיכרון הקולקטיבי הישראלי**, שדה בוקר 2004.

יותר נוספו בהר הרצל אתרי הנצחה נוספים שהיה להם אופי של תחליפי קבר למי שגופותיהם לא הובאו לקבורה: האנדרטה לחללי דקר, חלקת המעפילים ואתר ההנצחה לעולים מאתיופיה.

חלקת הנעדרים

העברת גופותיהם של החיילים העברים שנהרגו במסגרת שירותם בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה ונקברו בנכר עלתה על סדר היום של היישוב לאחר מלחמת העולם השנייה. במסגרת הדיון בכנסת על חוק בתי הקברות הצבאיים דיווח יוסף ברץ (מפא"י) כי נכשלו המאמצים שנעשו עד אז להביא את החללים לקבורה בארץ ישראל. כפי שהסביר, קבורתם בארץ הייתה חוב של כבוד: "הם ראויים לכך, הם היו בין סוללי הדרך לעצמאותנו. נדמה לי שהשעה כשרה לכך".[67]

הבעיה הייתה שהעברת החללים לקבורה בישראל נזקקה לאישור הוועדה המלכותית הבריטית לשמירה על בתי קברות צבאיים. בהתאם למדיניותה, סירבה הוועדה לבקשה להעביר את החללים לקבורה מחדש. העיקרון שהבריטים עמדו עליו היה שאין פותחים קברי חללים.[68] לאחר שהתברר כי משרד החוץ לא הצליח לקבל את הרישיון להעברת החללים לקבורה בארץ, ניסה משרד הביטחון לקדם את הנושא באמצעות הנספחים הצבאיים.[69]

ההורים השכולים וותיקי הבריגדה היהודית דרשו להעביר את החללים לקבורה בארץ. במפגש הגדוד השלישי של הבריגדה, שנערך במאי 1951, עלתה הדרישה "להעלות את עצמות החיילים שנפלו בארצות נכר".[70] יוסף ברץ, שבתקופה זאת עמד בראש הוועד למען החייל והוביל את המאמץ להעביר את החללים לקבורה בישראל, קרא באותו מעמד "להתעוררות כללית בקשר לארגון העלאת עצמות החיילים שנפלו במשך שנות מלחמת העולם, ואשר קברותיהם מפוזרים ברחבי המדבר וארצות נכר"[71]. באוקטובר 1952 דיווח יוסף דקל כי "ההורים השכולים אינם נותנים מנוח".[72]

למחלקה להנצחת החייל היה אמנם תקציב לטיפול בנושא, אך בהעדר הסכמת הבריטים לא ניתן היה להעביר את הגופות לארץ. דקל דיווח לברץ: "כידוע לך, הנני מועיד מקום מיוחד בבית הקברות הצבאי בהר הרצל

67 ישיבה קכ"ח של הכנסת, 20 במרץ 1950, **דברי הכנסת**, עמ' 1061.
68 לעניין זה: י' וילן, **בדרך לנגבה: פרקי חיים**, תל אביב 1993, עמ' 225-226.
69 י' דקל למשרד החוץ, 22 באוקטובר 1952, אצה"ל 210-220/1970.
70 **במחנה**, 10 במאי 1951.
71 שם, שם.
72 י' דקל למשרד החוץ, 22 באוקטובר 1952, אצה"ל 210-220/1970.

בירושלים כחלקה מיוחדת לחללים אלה", וכן: "תוכל להבטיח להורים שהבטחַת ראש הממשלה עומדת ונקיימה בהזדמנות הראשונה".[73] ביוני 1954 הודיע דקל לחברי המועצה הציבורית להנצחת החייל כי כחודש לאחר מכן תתחיל המחלקה "בסידור החלקה לאלה שלא באו לקבר ישראל לפי תכניתו של חירם, ובזה תיגמר בעיית הנעדרים".[74] התכנית כללה ארבע חלקות שיוקפו בשיחי הדס ובשוליהן יינטעו עצי ער אציל. בסופו של דבר היא לא יצאה אל הפועל.

בשנת 2000 הציע משה אורן, מהיחידה להנצחת החייל, לשדרג את חלקת הנעדרים באמצעות נטיעת "גן הנעדרים [ש]יעניק פינה מיוחדת לנופלים שאין להם קבר בישראל. הגן יאופיין בצביון ייחודי ויהיה בו אובייקט הנצחה מרכזי שעליו ייכתבו שמות כל הנעדרים במערכות ישראל".[75] העבודה החלה בסתיו 2002 והסתיימה שנתיים מאוחר יותר. בגרסתה המשודרגת, חלקת הנעדרים היא צירוף של רחבה מרכזית וקיר ועליו שמות הנעדרים. בראשיתה הרחבה הייתה משטח של דשא, בהתאם לתפיסה של המקום כגן המשרה שלווה. מאוחר יותר רוצפה הרחבה במרצפות שיש.

פלוגת ההובלה 462: אנדרטת "האנייה"

הנצחת 140 חללי פלוגת ההובלה 462, שספינתם ארינפורה טובעה על ידי הגרמנים ב־1 במאי 1943 בדרכם למלטה, הייתה נושא נפרד. לא היה מדובר בהעברת גופות חללים, אלא בהנצחת שמם של מי שמקום קבורתם לא נודע. כבר ב־1951 המליץ יצחק בן צבי, יושב ראש המועצה הציבורית להנצחת החייל, להקים "גלעד מיוחד לזכר 140 חברינו שטבעו בגלי הים בטביעת האנייה ארינפורא ולא באו לקבורה".[76] להמלצתו של מי שעתיד היה להתמנות לנשיא השני של מדינת ישראל נודע משקל רב.

בהתייחסו לקשיים בהעברת חללי ארינפורה לקבורה בישראל, כתב יוסף ברץ ליוסף דקל: "נדמה לי שיותר קל עניין ה־140 מיחידת התחבורה שצללו בים. את גוויותיהם לא צריך להעלות, הם צללו בים. אולם ההורים השכולים מבקשים ומתחננים להקים מצבת זיכרון לבניהם על הר הרצל. זה עניין כספי ולא קשור בקשרים פוליטיים".[77] בפנייה לממונים עליו במשרד הביטחון כתב

73 י' דקל לי' ברץ, 8 בינואר 1952, אצה"ל 213-220/1970.
74 פרוטוקול, ישיבת המועצה הציבורית, 29 ביוני 1954, אצה"ל 157-90/1972.
75 מ' אורן, **השביל המחבר**, ירושלים 2014, עמ' 23.
76 י' בן צבי, דו"ח סיור בדרום הארץ, 29 בנובמבר 1951, א"צ A116/166.
77 י' ברץ לי' דקל, 3 בינואר 1952, אצה"ל 213-220/1970.

דקל: "הנני מציע להסכים להצעת מר יוסף ברץ להקים גלעד בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, לזכר 140 החללים..."[78]

באוגוסט 1952 יסדו נציגי הלוחמים והוועד למען החייל ועדה ציבורית להקמת גלעד לזכר "ה־140 שירדו למצולות ים".[79] בפגישה שנערכה בדצמבר 1952 בין שמעון פרס ליוסף דקל התקבלה החלטה "להקים בתוך בית הקברות בירושלים גל־עד לזכר 140 שטבעו בים, בשטח שהוקצה לחללים הישראלים שלחמו ונפלו בצבא הבריטי, בתנאי שסכום ההוצאות לא יעלה על עשרת אלפים לירות".[80]

במלאת עשור לטביעת האנייה ערכו ההורים השכולים עצרת זיכרון בתל אביב. בשלב זה גם החלו עבודות הכשרת השטח של האנדרטה לזכר הנספים, העתידה להיבנות בבית הקברות הצבאי בהר הרצל. באוגוסט 1953 פנה משרד הביטחון לסוכנות היהודית בבקשת השתתפות כספית בבניית האנדרטה, וזו אישרה את השתתפותה בסך 15,000 ל"י.[81]

בינואר 1952 עדיין סבר יוסף דקל כי יש להכריז על תחרות בין אדריכלים לתכנון האנדרטה,[82] אך בפועל נמסר תכנונה לידי אשר חירם. חירם עיצב את האנדרטה בצורת אנייה: ברֵכה מלבנית מרוצפת אריחים תכולים ומלאה במים רדודים, כשבקצה הדרום־מערבי מבנה בצורת ארובת אנייה. שמות החללים הונצחו בלוחות שסודרו מתחת למים לאורך היקף הברֵכה. מבנה הארובה נועד לשמש כחדר זיכרון לנופלים ולהדלקת נר התמיד לזכרם ביום הזיכרון לטביעת האנייה.

העיצוב של האנדרטה מספר את סיפור טביעתה של האנייה והחיילים שעל סיפונה. משמעותה נוצרה בדיאלוג שבין האבן ובין המים: הבריכה ייצגה את הים, אך המבנה לא היה של אנייה בים, אלא של מים המכסים את סיפון האנייה, בהתאם לנסיבות הטראגיות של טביעתה. המים הם תכולים בגלל אריחי הרצפה, ובה בעת שקופים, כך שניתן לקרוא את השמות שעל לוחות ההנצחה. מיקום הלוחות הנושאים את שמות החללים מתחת למים נועד להעביר מסר ישיר וברור בנוגע לנסיבות המוות ולמקום קבורתם של החללים בים.

חיים גלעדי, הגנן הראשי של הר הרצל, כתב על האנדרטה:

---

78 י' דקל להנהלת משרד הביטחון, 3 בינואר 1952, אצה"ל 220/1970-213.

79 **דבר**, 10 באוגוסט 1952, עמ' 4; **הצפה**, 11 באוגוסט 1952, עמ' 3.

80 זיכרון דברים, פגישת שמעון פרס ויוסף דקל, 23 בדצמבר 1952, אצה"ל 90/1972-156.

81 ד' בהדל למחלקה להנצחת החייל, 14 באוקטובר 1953, שם.

82 י' דקל להנהלת משרד הביטחון, 3 בינואר 1952, אצה"ל 220/1970-213.

> הקומפוזיציה של חלק זה בבית הקברות בנויה בצורת אנייה וים. מצד האנייה מובילות מדרגות למכסה, ובמרכזו מתרוממת מעשנה עשויה מלאכת מחשבת... הבריכה הגדולה, סמל הים, מוקפת פתחים עגולים לשים בהם פרחי זיכרון. גבעולי הפרחים מגיעים למי הבריכה, מהם ירוו את צימאונם. מסביב לקירות "האנייה" מוצנעים פסים צרים של פרחי עונה, וצמחי אספרגוס ופלרגוניום משתרעים ויורדים מעל קירות האנייה.[83]

טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה, "הראשונה בשורת מצבות על הר הרצל לחללי הבריגדה היהודית ומלחמת העולם השנייה", נערך ב־29 באפריל 1954 בנוכחות נשיא המדינה יצחק בן צבי, ראש הממשלה משה שרת, מפקדי צה"ל, הורים שכולים וחבריהם של החללים.[84]

כ"ג יורדי הסירה

נושא ההנצחה הממלכתית של כ"ג יורדי הסירה עלה על סדר היום של המחלקה להנצחת החייל בשנת 1956. ב־17 במאי נפגש משה אורבך, ראש המחלקה להנצחת החייל, עם נציגי המשפחות השכולות בנוגע להקמת מצבת זיכרון לזכר הכ"ג. לאחר הפגישה הודיע אורבך לנחמיה ארגוב, המזכיר הצבאי של ראש הממשלה ושר הביטחון, שהמחלקה מוכנה לבצע את הקמת היד בהר הרצל בתנאי שהאדריכל חירם יתכנן אותה ויקבע את מיקומה.[85] אורבך דיווח לארגוב גם על תוצאות הפגישה – החלטה לבנות את האנדרטה. בהמשך לכך נקבעה ישיבה עם שר הביטחון ב־24 באוגוסט, שבסיכומה נקבע כי "בבית הקברות הצבאי אשר בירושלים יוקצה מקום להקמת מצבת זיכרון לכ"ג".[86] ב־22 במאי 1957 נחתם חוזה עם אשר חירם, שלפיו תפקידו של האדריכל היה "תכנון, פיקוח, חישוב סטאטי ותבנית גבס לאנדרטה לזכר כ"ג יורדי הסירה בהר הרצל ירושלים". התשלום בעבור העבודה היה בסך 600 ל"י, וביצועה ניתן לחברת סולל בונה.

האנדרטה הייתה עשויה אבן ירושלמית בהירה שניצבה בברֵכת מים מלבנית ונשאה את כתובת הזיכרון. המסר הסמלי של האנדרטה נוצר במתח שבין האבן הקשה והאטומה ובין המים הרכים והשקופים. בעוד שהאבן

---

83 ח' גלעדי, 'בית הקברות הצבאי בירושלים', **גן ונוף**, י"א, ד', ינואר 1956.

84 **הבקר**, 30 באפריל 1954, עמ' 8; **הצפה**, 30 באפריל 1954, עמ' 1; **דבר**, 30 באפריל 1954, עמ' 18.

85 מ' אורבך לנ' ארגוב, 30 במאי 1956, אצה"ל 285-20/1974.

86 א' בן־יוסף לי' עמיר, ראש אגף כוח אדם, 28 באוגוסט 1956, שם.

סימלה את הנצח וההנצחה, המים ייצגו את הים שבו הפליגה הספינה, שגורלה לא נודע. הצירוף של האבן הלבנה והמים התכולים סימל את צבעי הדגל הלאומי.

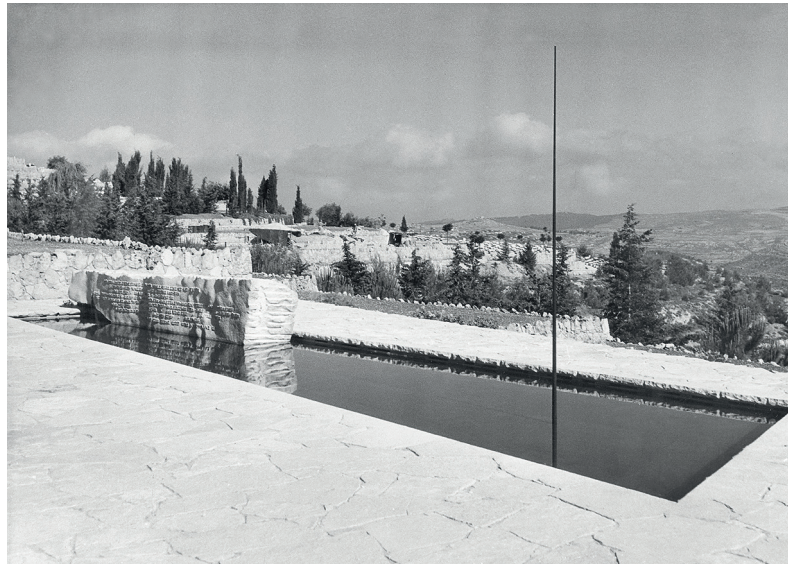

מצבת הזיכרון לזכר כ"ג יורדי הסירה, ארכיון היחידה להנצחת החייל

הסרת הלוט מעל האנדרטה התקיימה בכ"א באייר תשי"ז, במלאת 16 שנים להפלגת הספינה.[87] הפלמ"ח ערך ביום הסרת הלוט בירושלים את הכינוס הארצי החמישי שלו, ומשתתפיו עלו לרגל להר הרצל. בטקס נכחו חברים ובני משפחה, וכן יושב ראש הכנסת יוסף שפרינצק, ישראל גלילי, יגאל אלון ומפקד חיל הים שמואל טנקוס. חנה רובינא קראה יזכור לכ"ג. השילוב של טקס הסרת הלוט ושל כינוס הפלמ"ח עורר את מורת רוחה של חברת קיבוץ, שטענה במכתב למערכת **דבר** כי הסרת הלוט מעל האנדרטה עמדה בצל הכינוס.[88]

סמטת העיר העתיקה

באוגוסט 1955 נערכה פגישה במשרדו של שמואל זנוויל כהנא, סגן שר הדתות, שנכחו בה נציג יד לבנים וראש המחלקה להנצחת החייל.[89] בפגישה

87 **חרות**, 23 במאי 1957, עמ' 4.

88 ט' יפה, 'עם גילוי הגלעד', **דבר**, 18 ביוני 1957, עמ' 2.

89 סיכום פגישה, 23 באוגוסט 1955, ארכיון היחידה להנצחת החייל (להלן: אהל"ה), תיק אנדרטה.

נדונה הצעתו של כהנא להציב בהר ציון לוח זיכרון לחללי העיר העתיקה והר ציון שנקברו מעבר לקו שביתת הנשק, בתחומי ירושלים הירדנית. לוח זיכרון זה נועד לשמש כתחליף קבר למשפחות השכולות, מקום שם יוכלו להתייחד עם זכר יקיריהן. כבר בתחילת הפגישה הציע מרדכי בדולח, נציג יד לבנים, להזמין את אשר חירם לתכנן את לוח הזיכרון. משה אורבך, ראש המחלקה להנצחת החייל, הסביר כי המחלקה לא תוכל להיות שותפה פעילה בעניין זה כדי לא ליצור פתח לטענה על אפליה בין חללים. באוקטובר 1955 ביקש כהנא לדעת אם "עשו כבר תכנית מסוימת בנוגע למצבה וההנצחה בכלל".[90] ימים ספורים לאחר פנייתו של כהנא שלח אורבך מכתב לאשר חירם ובו מסר לו את נוסח הכיתוב של לוח הזיכרון העתיד להיות מוקם בהר ציון: "לזכר אלה שחרפו את נפשם על הגנת העיר העתיקה והובאו לקבורות בתוכה".[91]

במקום לוח זיכרון בהר ציון תכנן חירם ב־1957 גלעד בהר הרצל ל־72 חללי צה"ל שנקברו מעבר לקווי שביתת הנשק: בהר הזיתים, בעיר העתיקה של ירושלים ובבית הערבה (חלל אחד). הלוט מעל הגלעד הוסר ב־26 באוגוסט 1957. בטקס נכחו נציגי המשפחות השכולות, המועצה הציבורית להנצחת החייל, צה"ל והממשלה: שרת החוץ גולדה מאיר ושר הפנים ישראל בר־יהודה. את הלוט הסירו זוג הורים שכולים. אחד ההורים הסביר את המשמעות של הגלעד להורים השכולים, שנמנעה מהם האפשרות להשתטח על קברות בניהם ביום הזיכרון, כאשר המשפחות השכולות עולות לבתי הקברות הצבאיים: "לא היה לנו לאן ללכת".[92]

הגלעד עוצב כמעבר מקורֶה, שעל קירותיו לוחות זיכרון אישיים לכל אחד מהחללים. כל לוח היה פלטת שיש זהה לזו שעל הכרית: 40x60 ס"מ. לוחות הזיכרון סודרו לפי סדר האלף־בית. על לוחות הזיכרון נחרתו פרטיו האישיים של החלל, שם הוריו, שנת עלייתו (אם עלה לארץ), תאריך נפילתו וגילו. האנדרטה שתכנן חירם הייתה קיר זיכרון שעוצב בצורה של סמטה בעיר העתיקה. הגלעד שילב קיר זיכרון עם חדר זיכרון. בניגוד לקירות זיכרון קונבנציונליים, ההתייחדות עם שמות הנופלים חייבה כניסה לתוך המבנה דמוי המנהרה. חלל ההנצחה היה פתוח משני קצותיו, ללא דלת או שער. לאחר מלחמת ששת הימים הובאו הנעדרים שנקברו מעבר לקווי שביתת

90 ש' ז' כהנא למ' אורבך, המחלקה להנצחת החייל, 15 באוקטובר 1955, אהל"ה, תיק אנדרטה.

91 א' פרידמן לא' חירם, 20 באוקטובר 1955, שם.

92 **למרחב**, 27 באוגוסט 1957, עמ' 4.

הנשק לקבורה, והאנדרטה חדלה לשמש כמקום קבורה סמלי למי שלא הובאו לקבורה.

הצוללת דקר

במרץ 1968 מסר שר הביטחון על הכוונה להקים בחיפה אנדרטה לזכר 69 חללי דקר בחיפה, אך שבועות ספורים אחר כך הוחלט לבנות את האנדרטה לנעדרי הצוללת שאבדה בחלקת הנעדרים שבבית הקברות הצבאי בהר הרצל.[93] האנדרטה לזכר דקר בהר הרצל הייתה השלישית לזכרם של מי שטבעו בים ומקום קבורתם לא נודע. ההחלטה הייתה לערוך תחרות פומבית לעיצוב האנדרטה. המשתתפים בתחרות נדרשו להציע עיצוב שיכיל מרכיבים של מעמקים, מים וכלי שיט. בפרס הראשון זכה האדריכל אנטול דוד ברוצקוס. הביצוע שהציע היה של מבנה מבטון, ברוח האדריכלות הברוטליסטית של התקופה, בצורת צוללת שחלקה העליון בולט מעל פני השטח. פנים האנדרטה, המדמה חלל פנימי של צוללת, משמש כחדר זיכרון. כתובת ההקדשה שנבחרה הייתה בַּיָּם דַּרְכֶּךָ--וּשְׁבִילְךָ בְּמַיִם רַבִּים; וְעִקְּבוֹתֶיךָ לֹא נֹדָעוּ. (תהלים עז, כ). חנוכת האנדרטה נערכה במסגרת הטקס הממלכתי בהר הרצל לחללי צה"ל שמקום קבורתם לא נודע ביום ז' באדר תשל"א. בטקס הממלכתי לזכר הנעדרים נאמו ראש הממשלה גולדה מאיר והרב הראשי לצה"ל שלמה גורן.[94]

אתר ההנצחה לעולים מאתיופיה שנספו בדרכם לישראל

ב־14 במרץ 2007, ביום חורפי סוער, נחנך בפאתו המזרחית של בית הקברות הצבאי בהר הרצל אתר ההנצחה לזכר כ־4,000 מבני העדה האתיופית שנספו במסעם לישראל דרך סודן בראשית שנות השמונים. הקמת האנדרטה הייתה יזמה של המשרד לקליטת עליה בשיתוף פעולה עם ההסתדרות הציונית העולמית ומשרד הביטחון. אבן הפינה לאנדרטה נורתה במאי 2005. אתר ההנצחה שעיצב גבריאל קרטס הוא מכלול סביבתי של אלמנטים אדריכליים ונופיים המשלבים אבן, בטון וצמחייה המספרים את המסע של הקהילה מאתיופיה לישראל ב"דרך התלאות" שהתחילה בכפרים ברמת אתיופיה והסתיימה בירושלים. תהליך תכנון האנדרטה נעשה בשיתוף פעולה עם בני העדה שהשתתפו כך בעיצוב סיפורה של הקהילה בנוף המקומי. הטקס נערך בנוכחותו של ראש הממשלה אהוד אולמרט שגם נשא את הנאום המרכזי.

93 סיכום פגישה בנושא יד לנעדרי 'דקר', 14 באפריל 1968, אהל"ה, תיק אנדרטה.

94 **מעריב**, 5 במרץ 1971, עמ' 5.

הקמת אתר ההנצחה בהר הרצל שילבה את סיפור עלייתה לארץ של העדה האתיופית בסיפור הלאומי של שבות עם ישראל לארצו. בה בעת משמש אתר ההנצחה כתחליף קבר סמלי לאלפים שנספו במסע לישראל ולא הובאו לקבר ישראל.

אתר ההנצחה לנפגעי פעולות הטרור

הפנייה הראשונה למועצה הציבורית להנצחה בעניין שילובם של נפגעי הטרור בהנצחה הממלכתית של הנופלים במערכות ישראל נעשתה ב־1976. המועצה הציבורית להנצחה נוסדה ב־1951 על פי חוק בתי הקברות הצבאיים שנחקק ב־1950 והייתה הגוף המוסדי האחראי לעיצוב מדיניות ההנצחה הממלכתית במדינת ישראל. רוב חברי המועצה הציבורית היו בני משפחה שכולים של חללי צה"ל. המלצת המועצה הציבורית להנצחה הייתה שיש להזכיר את נפגעי פעולות האיבה ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, אך דרישתם של נציגי משפחות נפגעי פעולות האיבה לשנות את חוק יום הזיכרון שהתקבל ב־1963 כך שהיום יזכיר גם את נפגעי הטרור נדחו בעקביות על ידי המועצה הציבורית ועל ידי יד לבנים, הארגון המייצג של המשפחות השכולות. הסיבה לדחייה התמצתה בטענה שיש הבדל מהותי בין חיילים ששירתו בצבא או מי ששירתו בשירותי הביטחון ובין אזרחים שנהרגו בפעולות טרור.

בשנות התשעים גבר לחצם של נציגי משפחות נפגעי פעולות האיבה. הנושא נעשה חלק מהדיון הציבורי שהוביל להכרה רשמית בשייכותם של נפגעי הטרור לזיכרון הממלכתי. ב־1997 החליטה הממשלה לאשר בנייתו של אתר הנצחה ממלכתי לנרצחים בפעולות טרור על הר הרצל, דבר שהיה בו הכרה בשייכותם לסיפור הלאומי.[95] ב־1998 החליטה הממשלה להקדיש את יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל גם לנפגעי פעולות האיבה, ויום הזיכרון נקרא מעתה באופן רשמי "יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ולנפגעי פעולות האיבה".[96] אתר ההנצחה לנפגעי הטרור נבנה בהר הרצל בסמוך לחלקת המעפילים. את אתר ההנצחה עיצבו האדריכלים משה וריטה אורן ובנייתו הייתה מיזם משותף של המוסד לביטוח לאומי ושל משרד הביטחון. האתר הוא חצר פנימית מרוצפת המוקפת קירות אבן שעליהם לוחות עם שמות הנרצחים בפעולות טרור.

---

95 החלטת ממשלה 1549, 5 בפברואר 1997.

96 החלטת ממשלה 4902, 21 בפברואר 1999.

היכל הזיכרון לחללי מערכות ישראל

בית הקברות הצבאי בהר הרצל הוא ראשון בין שווים. אחידות הקברים הצבאיים מדגישה את השוויון בין הנופלים. תפקידו של בית הקברות כפנתיאון הגבורה של היישוב העברי ושל העם היהודי בגרמניה הנאצית מרחיב את סיפור הגבורה אל מעבר להיסטוריה של מדינת ישראל. טקסי הזיכרון הנערכים בבית הקברות הצבאי בהר הרצל נערכים במסגרת ימי זיכרון למלחמות השונות, כמו ששת הימים ויום כיפור, או במסגרת יום הזיכרון הכללי לנופלים במערכות ישראל. טקסים אלה נערכים בו זמנית בבתי הקברות הצבאיים הפזורים ברחבי הארץ, ומבחינה זו לא נועד לבית הקברות הצבאי בהר הרצל מעמד מיוחד. הדבר תואם לתפיסה של השוויון המהותי הקיים בין כל הנופלים, ללא קשר למקום קבורתם, מה שמודגש על ידי אחידות הקברים הצבאיים. יש משמעות לעובדה שהטקס הממלכתי לציון פתיחת אירועי יום הזיכרון לנופלים במערכות ישראל נערך ברחבת הכותל המערבי, ולא בהר הרצל (מסורת זו ראשיתה ב־1969). לעומת זאת נערך בבית הקברות הצבאי בהר הרצל הטקס הממלכתי לזכר אלו שמקום קבורתם לא נודע, הנערך מדי שנה בז׳ באדר, הוא היום בו לפי המסורת היהודית מת משה רבנו.

באפריל 2010 הכריז שר הביטחון אהוד ברק על מיזם ההנצחה הממלכתי לחללי מערכות ישראל. באפריל 2012 אישרה הממשלה את המיזם שעלותו נאמדה ב־40 מיליון ₪.[97] באפריל 2014 נערך טקס הנחת אבן הפינה בנוכחות נשיא המדינה והרמטכ״ל. בניית היכל הזיכרון החלה בראשית 2015 והושקעו בהקמתו כמאה מיליון ₪. המבנה נחנך בטקס ממלכתי ובנוכחות ראשי המדינה ביום הזיכרון תשע״ז (2017). בכניסה להיכל הזיכרון מופיעה הכתובת ״והשאר יסופר בתולדות ישראל...״, היא השורה המסיימת את ״מגש הכסף״ של נתן אלתרמן.

היכל הזיכרון שבכניסה לבית הקברות הצבאי בהר הרצל נבנה בצורת ״הר אבן״ בגובה של שמונה עשר מטר.[98] מבחוץ עשוי המבנה מדרגות בצורת טראסות, המתכתבות עם אדריכלות הנוף של בית הקברות הצבאי. לאורך הקירות הפנימיים של המבנה סדורות לבנים שכל אחת נושאת שמו ותאריך מותו של חלל. הבחירה בלבנים הנושאות כל אחת שם ותאריך מוות מבטיחה מחד גיסא אחידות בהנצחה ומאידך גיסא מדגישה את היחיד כיחידה נפרדת

97 החלטת ממשלה 4558, 22 באפריל 2012.

98 נ׳ ריבה, ׳הוא לא צועק, הוא לוחש׳. **הארץ גלריה**, 8 במאי 2017, עמ׳ 4.

העומדת ברשות עצמה. השימוש בלבנים כיחידות הנצחה בדידות גם מציע חלופה מרתקת מבחינה חזותית לתבנית השגורה של קיר זיכרון כרשימה של שמות, תבנית האופיינית ללוחות הזיכרון הצמודים לאנדרטאות. לפרשנותו של האדריכל איתן קימל, הלבנים המקיפות את המרחב הפנימי יוצרים "חומה איתנה",[99] ביטוי רב־משמעות בהקשר של אתר שמוקדש לזכר חללי מערכות ישראל. במרכז המבנה עמוד עשוי לבנים ממתכת בצורת פעמון או ארובה הנפתחת כלפי מעלה, לשמיים, ומציפה את החלל הפנימי באור טבעי. המבקר נחשף חזותית לשמות תוך כדי הליכה בשביל ספיראלי באורך 260 מטר המתפתל לאורך הקיר. סידור השמות הוא כרונולוגי, על פי תאריך המוות. התאריכים המוקדמים הם למעלה, והעלייה בשביל המתפתל פירושה הליכה אחורה בזמן. מעבר לשם שמניחות הלבנים, מנגנון הזיכרון כולל גם נר זיכרון שיבער ליד כל שם ביום האזכרה.

היכל הזיכרון. צילום: מעוז עזריהו

היכל הזיכרון נועד לתת מענה לצורך להנציח את הנופלים כולם, ביטוי בחומר ובמקום להתחייבות שניסח חיים גורי בשיר הרֵעוּת: "אך נזכור את

99 נ' דבורי, 'היכל הזיכרון נחשף: "אבן לכל חלל"', חדשות 2, 27 באפריל 2017, http://www.mako.co.il/news-military/security-q2_2017/Article-10e8c4d9a7fab51004.htm

כולם". בעוד ההתחייבות בשיר הוא של הרעים לנשק, היכל הזיכרון יוצק את ה"נזכור" המנוסח בגוף ראשון רבים לתבנית של מחויבות ממלכתית לזכר החללים ולהורים השכולים. התפיסה הרעיונית שהנחתה את מתכנני היכל הזיכרון הייתה ההנצחה הקבוצתית של שמות החללים, דפוס הנצחה שהופיע לראשונה בפוליס היוונית, במאה החמישית לפנה"ס. הדגש הוא בשמו של היחיד, כי "לכל אדם יש שֵם". בד בבד, המסגרת הקבוצתית של ההנצחה המשותפת מגדירה את "כולם" באופן שוויוני. בהיעדר כל התייחסות כתובה לנסיבות המוות, ההנחה הסמויה היא כי הסידור השוויוני של השמות מייצג את שוויון ההקרבה של המונצחים בשמם.

גדולי האומה

התוספת השלישית לפנתיאון הלאומי הנוצר בהר הרצל הייתה הקדשת חלקה מיוחדת לקבורת מנהיגי מדינת ישראל – נשיאים, ראשי ממשלה ויושבי ראש הכנסת – הידועה בשמה "חלקת גדולי האומה".[100] היזמה הייתה של ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון. במארס 1951 החליטה ממשלת ישראל לתמוך בהצעתה של ההנהלה הציונית לקבור את מי שהיו נשיאי ההסתדרות הציונית בשטח הר הרצל. ההסתייגות הייתה "שייקבע שטח מיוחד לצורך זה".[101] במאי 1951 נפטר דוד רמז, שר החינוך והתרבות. הוא היה השר המכהן הראשון בתולדות מדינת ישראל שנפטר במהלך כהונתו כחבר ממשלה. הוא נקבר על פי רצונו ליד הוריו ואחותו בבית הקברות בזיכרון יעקב.[102] ביולי 1952 נפטר אליעזר קפלן, שר האוצר וסגן ראש הממשלה, בעת ביקור באיטליה. בהודעה הרשמית נמסר כי ייקבר בהר הרצל: "מקום קבורתו של א' קפלן נקבע אחרי שיחה טלפונית עם אלמנת המנוח, על ידי ועדה (ראש הממשלה, שר החינוך, שר התחבורה, יו"ר הנהלת הסוכנות ומזכיר הממשלה). ועדה זו בחרה בשטח הגובל בבית הקברות הצבאי על הר הרצל, מפני שא' קפלן נפל על משמר המדינה".[103]

על פי ההודעה, קפלן ייקבר לא בבית הקברות הצבאי עצמו אלא "בשטח הגובל" עם בית הקברות הצבאי, אך הטקס כולו עמד בסימן בית הקברות הצבאי: מסע ההלוויה נכנס להר הרצל דרך הכניסה לבית הקברות

100 למיטב ידיעתי ההיקרות הראשונה של המונח 'גדול האומה' בפרסום בעברית היא במאמר 'תשובות באנשי מדע', **הכרמל**, 15 במאי 1863, עמ' 6.

101 החלטת ממשלה, 19 במרץ 1951, ארכיון המדינה, ג-5595/7.

102 **חרות**, 21 במאי 1951, עמ' 1; **מעריב**, 21 במאי 1951, עמ' 1.

103 **דבר**, 14 ביולי 1952, עמ' 1.

הצבאי ולא דרך הכניסה לקבר הרצל. גרסתו של יוסף ויץ לגבי השתלשלות האירועים שונה מזו שנמסרה בהודעה הרשמית.[104] לפי גרסת ויץ, בן גוריון, שהיה לא רק ראש הממשלה אלא גם שר הביטחון, הוא שעמד מאחורי ההחלטה לקבור את קפלן בהר הרצל. ויץ כתב ביומנו, כי בן גוריון פנה לסוכנות היהודית בבקשה לקבור את קפלן בהר הרצל, ואף יצא לסיור להר, יחד עם יוסף וייץ וברל לוקר, יושב ראש הנהלת הסוכנות, כדי לקבוע את המקום בו ייקבר קפלן. כפי שדיווח **מעריב**,

> שעה ארוכה סובבה אתמול הוועדה המיוחדת בראשותו של ראש הממשלה בשטח של בית הקברות הצבאי בהר הרצל בירושלים כדי למצוא מקום מתאים לחצוב בו את קברו של אליעזר קפלן.
> לא הרחק מקברה של הצנחנית־הגבורה חנה סנש, בשטח הגובל עם בית הקברות הצבאי, נקבע: זה המקום.
> השר שנפל על משמרתו ימצא את מקום מנוחתו האחרונה לא הרחק מקברותיהם של חיילי האומה, מגיני ירושלים.
> ההחלטה להביא את קפלן לקבורה בירושלים נתקבלה אתמול בשעות הצהריים אחרי התייעצות טלפונית עם בני משפחתו בגנואה. המקום עצמו נבחר על דעת הממשלה.[105]

יוסף ויץ התנגד לקבור את קפלן בהר הרצל בנימוק שחבר הנאמנים של הר הרצל, שהתחלק באופן פריטטי בין נציגי ההסתדרות הציונית ונציגי ממשלת ישראל, קבע שזולת קברו של דוד וולפסון, יורשו של הרצל בתפקיד נשיא ההסתדרות הציונית, לא יהיו קברים נוספים על הר הרצל. בן גוריון השיב כי החלטות ניתן לשנות, והוסיף שיש להבטיח באמצעות חוק את השטח הקרוב לקבר הרצל עצמו. ביומנו כתב בן גוריון: "מי הוא חבר הנאמנים?"[106]

ויץ הציע לקבור את קפלן בבית הקברות החדש בגבעת שאול. בסיור שנערך בגבעת שאול, בהשתתפות שר החינוך בן־ציון דינור, מזכיר הממשלה זאב שרף, מנהל קריית הממשלה שלמה ארזי, אברהם גרנות מקק"ל וברל לוקר, הציע ויץ להקצות 30-20 דונם בגבעת שאול לקבורת "אישי האומה". לאחר ששר החינוך מסר את חוות דעתם החיובית של המשתתפים בסיור על

---

104 י' ויץ, **יומני ואגרותי לבנים**, כרך רביעי (1949-1956), רמת גן 1965, עמ' 203-204.
105 'ליד קבר חנה סנש', **מעריב**, 14 ביולי 1952, עמ' 1.
106 **יומן בן גוריון**, 13 ביולי 1952.

הצעת וייץ, הודיע בן גוריון כי קבורת קפלן על הר הרצל ירדה מהפרק נוכח המידע שנמסר לו, לפיו קפלן ביקש כנראה להיקבר בבית הקברות בנחלת יצחק שבתל אביב, ליד אביו. בשלב זה הציע אברהם גרנות להכשיר את החלקה שהציע ויץ כמקום קבורה "בשביל אישי האומה".

בעקבות הודעתה של דבורה קפלן, אלמנתו של שר האוצר, כי אינה דורשת את קבורתו של בעלה ליד אביו בבית הקברות נחלת יצחק בתל אביב, קבע בן גוריון לקבור את קפלן בהר הרצל. ביומנו כתב: "החלטנו לקבור קפלן ע"י בית הקברות הצבאי".[107] ויץ, שלא ידע על שינוי ההחלטה, הופתע. ביומנו כתב: "בכותבי דברים אלה, בשעה 11 בלילה, מודיע הרדיו שקפלן ייקבר בהר הרצל ליד בית הקברות הצבאי. ב"ג (בן גוריון) מצא דרך לקיים את רצונו בלי להתחשב עם זולתו".[108]

על פי הוראתו של טדי קולק, מנכ"ל משרד ראש הממשלה, הטיפול הראשוני בחלקת הקבר של קפלן כלל ניקוי השטח ושתילת צמחייה ונעשה על ידי עובדי לשכתו של שלמה ארזי.[109] לאחר מכן הטיל משרד ראש הממשלה את האחריות להמשך הטיפול בחלקה על המחלקה להנצחת החייל. בתזכיר שכתב קולק בשלהי נובמבר 1952 הוא קבע: "השטח המיועד לקבורת גדולי האומה יתוכנן בצורה ההולמת את המטרה ובגודל המתאים. בצוע העבודות בשטח יעשה על ידי משרד הביטחון בהתאם לתוכניות שתאושרנה ובתאום מלא עם הגופים של חבר הנאמנים".[110]

בתחילת דצמבר 1952 הסתיימה בניית הקבר הזמני של קפלן.[111] באביב 1953 החלה עבודת הכנת השטח והקמת המצבה הקבועה. המחלקה להנצחת החייל פנתה לאשר חירם לעצב את מצבת הקבר. הכוונה הייתה להשלים את העבודה לקראת יום הזיכרון הראשון למותו של קפלן. אלמנתו של קפלן אישרה את תכנית המצבה,[112] שהייתה בדמות גוש שיש שחור ושטוח, בעל צורה מלבנית.

טקס גילוי המצבה על קברו של קפלן נערך ביום השנה הראשון למותו. הייתה זו "מצבת אבן חלקה שעליה חרות השם אליעזר קפלן".[113] כפי שדיווח

---

107 שם, שם.

108 י' ויץ, **יומני ואגרותי לבנים**, רישום ב־13 ביולי 1952, עמ' 203.

109 נ' ארגוב לי' דקל, 28 באוקטובר 1952, ארכיון המדינה ג-5595/7.

110 תזכיר, 30 בנובמבר 1952, שם.

111 י' דקל לט' קולק, 5 בדצמבר 1952, שם.

112 י' דקל לט' קולק, 17 ביוני 1953, שם.

113 **דבר**, 6 ביולי 1953, עמ' 1.

קולק ליוסף דקל ולאשר חירם, הנוכחים בטקס הביעו את התפעלותם "מהעבודה היפה ומהטעם הטוב בתכנון הקבר".[114]

החלטת משרד ראש הממשלה להטיל את האחריות לטיפול באתר שבו נקבר קפלן על המחלקה להנצחת החייל הפקיעה בפועל את האתר מהשטח שבאחריות חבר הנאמנים לקבר הרצל וסיפחה אותו לשטח בית הקברות הצבאי. הדבר דרש סימון מחדש של הגבול בין שני חלקי הר הרצל. ביולי 1952 כתב יוסף ויץ ביומנו: "בבוקר עליתי להר הרצל. שם נפגשתי עם דקל, המנהל את המדור להנצחת החייל, כדי לקבוע שוב – והאם זו הפעם האחרונה? – את הגבול בין קבר הרצל ובין קברות הצבא".[115]

שאלת קו הגבול בין שני חלקי הר הרצל נותרה על סדר היום. יוסף דקל ביקש להגדיל את שטח בית הקברות הצבאי; יוסף ויץ התנגד נמרצות. לטענתו, הדבר יפריע להשלמת פיתוחו של הפארק שייבנה סביב קבר הרצל.[116] במכתבו לטדי קולק הוא התלונן כי המחלקה להנצחת החייל הציבה צריף וסללה דרך מעֵבר לקו הגבול המוסכם, וכי נראה היה "כאילו הכוונה היא ליצור עובדה". ויץ ביקש מקולק להורות לדקל להסיר את הצריף, כי הדבר מפריע לבניית המסד לגדר הגבול בין שתי החלקות. כדי לגשר על חילוקי הדעות נערכה ישיבה בפברואר 1954, בהשתתפות האדריכלים קלרוויין וחירם. בישיבה הוסכם כי השטח שברשות הממשלה ישתרע צפונית מהגדר, כאשר במרכז השטח נמצא קברו של קפלן.[117] בשלב זה הוחלט כי גודלו של השטח יהיה 17-14 דונם, כאשר המרחק מקבר קפלן לגדר המפרידה בין שני חלקי ההר יהיה 55 מטר.

ביוני 1954 כתב טדי קולק לשר הביטחון פנחס לבון: "בזמנו ניהלנו, בשיתוף עם מר דקל, משא ומתן עם ועד נאמני קבר הרצל בדבר הקצאת החלקה בה נמצא קברו של אליעזר קפלן ז"ל לרשות הממשלה, כבית קברות המיועד לגדולי האומה. עתה הוקצתה חלקה זו, המהווה חלק בלתי נפרד מבית הקברות הצבאי, למטרה הנ"ל, ונבקשך להורות למחלקה להנצחת החייל לכלול חלקה זו בטיפולה השוטף".[118]

אליעזר קפלן, הראשון שנקבר בחלקת גדולי האומה, היה גם השר היחידי שנקבר במקום. השני ממנהיגי המדינה שנקבר שם היה יוסף שפרינצק, יושב

114 ט' קולק לי' דקל, 7 ביולי 1953; ט' קולק לא' חירם, 8 ביולי 1953, ארכיון המדינה ג-5595/7.

115 י' ויץ, **יומני ואגרותי לבנים**, 1965, עמ' 204.

116 י' ויץ לט' קולק, 13 בנובמבר 1953, ארכיון המדינה ג-5595/7.

117 י' לוי, משרד ראש הממשלה, לי' מטריקין, הסוכנות היהודית, שם.

118 ט' קולק לשר הביטחון, 15 ביוני 1954, שם.

הראש הראשון של הכנסת. שפרינצק נפטר ב־28 בינואר 1959. בישיבת מזכירות הכנסת, שהשתתפו בה גם שרי הממשלה, נציג נשיא המדינה, נציגי ההסתדרות הציונית, עובדים בכירים של הכנסת ואנשי הטקס של משרד החוץ, התקבלה ההחלטה שיושב ראש הכנסת יובא למנוחת עולמים בהר הרצל בירושלים בהלוויה ממלכתית.[119] שפרינצק נקבר סמוך לקפלן, וביום השנה הראשון למותו הוסר הלוט מעל המצבה שעל קברו בצורת "גוש שיש שחור, מלבני וחלק, הנושא את שמו של י. שפרינצק".[120]

בהמשך נטמנו שם גם יו"ר הכנסת ישראל ישעיהו, הנשיאים השלישי והחמישי של מדינת ישראל, זלמן שזר וחיים הרצוג, בהתאמה, ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר. אך לא כל מנהיגי מדינת ישראל נקברו בחלקת גדולי האומה. חיים וייצמן, הנשיא הראשון של מדינת ישראל, נקבר במכון הנושא את שמו ברחובות. הנשיא השני, יצחק בן צבי, שהקפיד על עממיות, בחר להיקבר בבית הקברות היהודי של ירושלים על הר המנוחות. בן גוריון, שדחף להקמתה של החלקה, בחר להיקבר בשדה בוקר שבנגב, שם בילה את שנותיו האחרונות עד מותו בדצמבר 1973. מקום זה היה טעון במשמעות ערכית: בעבור בן גוריון, יישוב הנגב ופיתוחו היו משימה ציונית מהדרגה הראשונה, והבחירה להיקבר בנגב ביטאה את מחויבותו האישית לחזון שטיפח. מנחם בגין נקבר בהר הזיתים, בסמוך לקבריהם של הרוגי המלכות מאיר פיינשטיין ומשה ברזני. בחירה זו ביטאה את מחויבותו של בגין למסורת היהודית ולמורשת אצ"ל, הארגון שהנהיג עד פירוקו לאחר הקמת המדינה.

ביום ב', 6 בנובמבר 1995, נקבר ראש הממשלה יצחק רבין, שנרצח יומיים קודם לכן בתום עצרת בכיכר מלכי ישראל שבתל אביב, בחלקת גדולי האומה בהר הרצל. בטקס האשכבה נכחו רבים ממנהיגי העולם, ביניהם נשיאי ארה"ב ומצריים ומלך ירדן. העלייה לרגל של אזרחי ישראל לאתר הקבר שהחלה לאחר תום הטקס הממלכתי ביטאה את עומק האבל ואישרה את חשיבותו של הר הרצל כאתר לאומי. לפי הערכה, כמיליון ורבע ישראלים ביקרו באתר הקבר בשבוע הראשון שלאחר טקס האשכבה.

ההקשר הרחב

כאתר לאומי, בית הקברות בהר הרצל משלב את סיפור התקומה בנוף ירושלים. בהקשר זה חשוב הקשר שבין האתר ואתרים לאומיים אחרים

119 **דבר**, 29 בינואר 1959, עמ' 1.
120 **למרחב**, 18 בפברואר 1960, עמ' 4.

בירושלים שהם חלק מסיפור התקומה והאופן שבו יחסי הגומלין בין אתרים אלה תורמים לעיצוב המסד הסמלי של הריבונות הישראלית.

בית הקברות היהודי בהר הזיתים

בעת שנערך טקס האשכבה להרצל בהר הרצל היה בית הקברות על הר הזיתים, הממוקם בחלק העיר שבשליטת ממלכת ירדן, בלתי נגיש ליהודים. בית הקברות בהר הזיתים מייצג את התפיסה היהודית המסורתית של הגאולה, שיש לה רכיב אסכטולוגי בעל עצמה רבה. בית הקברות על הר הרצל, לעומת זאת, מייצג את הפרשנות הציונית של הגאולה היהודית כתהליך היסטורי של תחייה לאומית וכינונה מחדש של הריבונות היהודית בארץ ישראל במונחים של מדינה יהודית ושל ממלכתיות. הקבורה בהר הזיתים היא עניין של בחירה אישית. הקבורה בהר הרצל, לעומת זאת, שמורה למי שתרומתם בשירות הציונות עושה אותם ראויים לכבוד של קבורה באתר לאומי.

הכותל המערבי

הר הרצל רווי במשמעויות ציונית של תחייה לאומית ושל תקומה מדינית, בעוד הכותל המערבי מייצג לא רק את חורבן בית המקדש אלא משמש גם כמוקד של תקוות משיחיות לבנייתו מחדש המנוסחות במונחים של מסורת דתית. בעת הדיונים על קביעת מקום הקבורה של הרצל לא הייתה כמעט כל התייחסות לכותל המערבי. בנאומו החגיגי בכנסת לפני טקס האשכבה של הרצל הציע בן גוריון מיפוי של הטופוגרפיה של הזיכרון הלאומי בירושלים שהתמקד בקבריהם של מלכי יהודה ושל הנביאים. בנאומו התעלם בן גוריון מהכותל המערבי, שבתקופה זו היה בחלק הירדני של העיר המחולקת. אך כפי שמתברר, הוועדה המופקדת על התכנון האדריכלי של אתר הקבר של הרצל ביקשה ליצור קשר סמלי בין הקבר ובין הכותל המערבי שאמור היה להיות מנוסח במונחים של הסידור המרחבי של קברי משפחת הרצל ושל וולפסון. זה מתברר מתשובה על שאלה ישירה בנדון:[121]

> שאלה: האם הקברים של משפחת הרצל וזה של וולפסון (יורשו של הרצל בראש התנועה הציונית) מסודרים על ציר עם הכותל המערבי?

121 תשובות על שאלות המשתתפים בתחרות הפומבית לעיצוב קבר הרצל, 9 בפברואר 1951, א"צ S5T/439.

תשובה: קברו של הרצל ממוקם בציר עם הכותל המערבי, ויש לסדר את הקברים האחרים על ציר זה.

תשובה זו מדגישה את קיומה של תפיסה רעיונית המכירה בקיומו של ציר מזרח־מערב המקשר את קברו של חוזה מדינת היהודים עם הכותל המערבי, הסמל המוחשי של חורבן הבית, אם כי ללא פירוט בנוגע למשמעויות הערכיות והרעיוניות המיוחסות לקיומו של ציר מדומיין זה. בפרשנות הציונית, ההיסטוריה היהודית מבטאת את המעבר מחורבן לגאולה. בפרשנות זו, הכותל מייצג את חורבן הבית השני, בעוד הר הרצל מייצג את תהליך בניית הבית השלישי – ביטוי שברטוריקה הציונית־חילונית התייחס למדינת ישראל הריבונית.

לאחר מלחמת ששת הימים נכלל הכותל המערבי בתחום הריבונות היהודית בירושלים.[122] ב־1969 הוחלט לקיים במקום את טקס פתיחת אירועי יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. ההצמדה בין יום הזיכרון לנופלים ליום העצמאות יצרה מבנה טקסי טעון מבחינה סמלית, שבעיקרו היה המעבר מהכותל המערבי, שנמצא במוקד הטקסי של ערב יום הזיכרון, להר הרצל, שנמצא במוקד הטקסי של ערב יום העצמאות והמעבר מיום הזיכרון ליום העצמאות. לעומת התפיסה המדגישה את הניגוד שבין שני האתרים – הכותל כמי שמייצג חורבן ושאיפות משיחיות לגאולה המנוסחות במונחים של הקמת המקדש, הר הרצל כמייצג את חזון התקומה המנוסחת במונחים ציוניים של ריבונות ממלכתית – הפרשנות הרשמית הבאה לידי ביטוי בסדר הטקסים מדגישה את מוטיב המעבר מחורבן לגאולה. בפרשנות זו, הכותל מייצג את סופו של הבית השני, בעוד הר הרצל מייצג את כינונו של הבית השלישי.

קריית הלאום

בתהליך הדרגתי נבנתה בגבעת רם קריית הלאום, שם שוכנים בנייני הממשלה, הכנסת, בית המשפט העליון ובנק ישראל. 'קריית הלאום' היא המרכז של המדינה כמערכת של ממשל ושל מוסדות שלטון. ההחלטה להעביר את מוסדות הממשלה והכנסת לירושלים בשלהי 1949 הייתה תגובה להחלטת

122 לשאלת המאבק על מקומו של הכותל המערבי במארג הליטורגי של מדינת ישראל לאחר מלחמת ששת הימים ראו: ד' בר, 'המאבק על הכותל המערבי בין מלחמת ששת הימים (1967) למלחמת יום הכיפורים (1973)', י' בן אריה ואחרים (עורכים), **חקר ירושלים לתקופותיה: חומר ודעת**, ירושלים 2015, עמ' 318-346.

האו"ם שלא הכירה בריבונות ישראל בירושלים המערבית ובמעמדה כעיר בירה. בשנות החמישים ובתחילת שנות השישים הסתיימה בניית שלושת בנייני הממשלה בקריית הממשלה. ב־1966 נחנך משכן הכנסת.[123]

עם בניית קריית הממשלה והרחבתה מאוחר יותר לכלל קריית הלאום נוצרו בירושלים המערבית שני מוקדים משלימים של הריבונות היהודית: הר הרצל, המייצג את סיפור התקומה במונחים סמליים של הביוגרפיות של מי שנקבר שם, וקריית הלאום, המייצגת את מבני הכוח של המדינה כגוף שלטוני. בעוד הר הרצל שייך למסד הסמלי של הריבונות, קריית הלאום מייצגת את הריבונות במונחי שלטון וממשל, פוליטיקה ומנהל, דמוקרטיה והפרדת רשויות. הר הרצל מייצג את סיפור התקומה, בעוד קריית הלאום מגלמת את התקומה במונחים של מוסדות השלטון של המדינה. הר הרצל מספק את הלגיטימציה הרעיונית למוסדות הלאומיים המייצגים את הריבונות, בעוד קריית הלאום מאשרת את תקפות הערכים הציוניים המודגשים בבית הקברות הלאומי.

הקשר הסמלי בין שני מוקדים אלה של הריבונות הישראלית בא לידי ביטוי במהלך טקס קבורתו של יצחק רבין ב־6 בנובמבר 1995. מסע ההלוויה החל ברחבת משכן הכנסת, שם הוצג ארונו של ראש הממשלה, והסתיים בחלקת גדולי האומה בהר הרצל.

משואה לתקומה: יד ושם והר הרצל

בשכנות להר הרצל, באתר שקיבל את השם הר הזיכרון, החלה בשנות החמישים בניית מפעל ההנצחה הממלכתי לשואה ולגבורה, הוא יד ושם. השכנות של הר הרצל עם הזיכרון הייתה יותר מאשר עניין של גיאוגרפיה. היא ביטאה את תמצית הסיפור הלאומי של מדינת ישראל, שבניסוחו התמציתי ביותר מנוסח בצירוף משואה לתקומה, מאפלת חורבן העם היהודי בגולה לאור הגדול של הריבונות היהודית בארץ ישראל. הקישור בין השואה ובין התקומה במונחי המעבר משואה לתקומה הוא ווריאציה ציונית על הנושא היהודי המסורתי של המעבר מחורבן לגאולה. הקישור בין שואה ותקומה במונחים של גאולה מעניק לקרבה הגאוגרפית בין יד ושם ובין הר הרצל משמעות סמלית מיוחדת. זו באה לידי ביטוי בדברים שנשא שר האוצר וראש הממשלה לעתיד לוי אשכול ב־1962:

123 ש' הטיס רולף, 'משכן הכנסת בגבעת רם: תכנון ובנייה', **קתדרה** 96, 2000, עמ' 131-170.

המאבק באויב [הנאצי] והניצחון [במלחמת העצמאות] הניחו את היסודות לתחיית העצמאות הלאומית. כשמסתכלים באור זה, המאבק היהודי בנאצים ומלחמת העצמאות היו, למעשה, קרב נמשך. ההצמדה הגיאוגרפית בין יד ושם והר הרצל מבטאת לכן הרבה יותר מאשר קירבה פיזית.[124]

המשמעות הסמלית של המעבר משואה לתקומה באה לידי ביטוי בנוף המקומי במה שנקרא ה"שביל המחבר" שנחנך באפריל 2003. את רעיון יצירת שביל שיחבר את יד ושם והר הרצל העלה משה אורן מהיחידה להנצחת החייל ב־2001. מוסד יד ושם הסתייג בתחילה מהרעיון של יצירת שביל שיוביל מהר הזיכרון, שעליו נבנה מוסד יד ושם, לבית העלמין הצבאי על הר הרצל.[125] הדבר התבטא בהסתייגות מהשם "שביל התקומה" שהוצע בתחילה למיזם החיבור בנוף של יד ושם ושל הר הרצל.[126] בניית השביל המחבר הייתה מפעל של היחידה להנצחת החייל. השביל שנסלל על הצלע המערבית של הר הרצל הוביל משער הכניסה ליד ושם למסלול המבקרים בקרבת חלקת גדולי האומה וליד החלקה המוקדשת לנספים באניית המעפילים סלבדור.

ביוני 2002 הציע משה אורן להנהלת יד ושם לשתף פעולה במיזם ההנצחה "נצר אחרון" שנועד להנציח את ניצולי השואה שנותרו שריד אחרון למשפחתם, עלו לארץ ונפלו במערכות ישראל. הרעיון היה להפיק ספר זיכרון ולבנות אנדרטה לזכרם בנקודה שבה השביל המחבר נושק למסלול המבקרים בהר הרצל. כפי שכותב משה אורן, "אנשי נצר אחרון היו במותם לגשר, שאין סמלי ממנו בין שואה לתקומה, ומה נכון ומתבקש יותר מאנדרטה לאנשים האלה על השביל המחבר בין יד ושם להר הרצל".[127] האמן מיכה אולמן עיצב את האנדרטה החפורה בהר בצורת "בית [...] שנעקר ממקומו והוטח כשראשו בקרקע, וכך היה לבור, או לבית בור".[128] ליד האנדרטה נחקקו שמותיהם של אנשי נצר אחרון. האנדרטה נחנכה באפריל 2004, והונצחה בבול שהונפק ליום הזיכרון תשס"ה (2005). על אבן־הדרך שהוצבה ליד "חללי נצר אחרון שנפלו במערכות ישראל" כתוב:

---

124 **ביולטין יד ושם** 16, 1965, עמ' 62.

125 על הדיונים בין נציגי היחידה להנצחת החייל ובין נציגי יד ושם בנושא השביל ראו: מ' אורן, **השביל המחבר**, ירושלים 2014, עמ' 45-52.

126 שם, עמ' 51.

127 שם, עמ' 66.

128 שם, עמ' 70.

הבית שהיה שם – ואיננו.
הבית שיכלו לבנות פה – ולא יקום.
הם היו נצר אחרון לביתם – ואינם.

השביל המחבר את יד ושם עם בית הקברות הלאומי, את הר הזיכרון עם הר הרצל, מייצג בנוף הזיכרון של בירת ישראל את הרעיון הטבוע בלוח השנה הלאומי של מדינת ישראל במעבר מיום השואה והגבורה ליום הזיכרון לחללי מערכות ישראל וליום העצמאות. המסע בזמן שמכתיב לוח השנה ומתגלם במסלול "השביל המחבר" מבטא באופן חד את המסד הערכי ואת המשמעות הרעיונית של עצמאות ישראל, את הרעיון שהמדינה אינה רק מנגנון שלטוני, אלא התגלמותו של חזון וביטוי של מפעל קולקטיבי של העם היהודי. העוצמה הרגשית של הצירוף "משואה לתקומה" מבטאת באופן חד וברור את משמעות הציונות כמפעל קולקטיבי של העם היהודי: מפעל של בנייה ושל התחדשות לאומית במולדת ההיסטורית.

5

"בכל ישראל אין חייל אלמוני"

לאחר מלחמת העולם הראשונה נעשה פולחן החייל האלמוני מרכיב מרכזי של הליטורגיה של הזיכרון הלאומי של הנופלים בקרב. במסגרת התנעת מפעל ההנצחה הממלכתי לנופלים במלחמת העצמאות עלתה על סדר היום הלאומי גם היזמה להקמתה של מצבה לחייל האלמוני. בספרי על מיסוד פולחני המדינה בישראל נדרשתי בקצרה לניסיון שלא צלח בשנים הראשונות לעצמאות ישראל להקים את המצבה לחייל האלמוני בירושלים.[1] לנושא זה נדרשה ביתר הרחבה אילנה שמיר במחקרה על האנדרטאות לנופלים בישראל.[2] פרק זה מבקש להעמיק את הדיון ולהרחיב את היריעה ההיסטורית כך שתכלול הן את מופעיו של החייל האלמוני (שהיה ידוע גם כחייל הנעלם) ושל וריאציות על נושא הגיבורים האלמונים בשיח הציוני של תקופת היישוב, והן את החלופות השונות להנצחה הממלכתית של חללי מערכות ישראל שעלו על סדר היום המוסדי במהלך עיצוב פולחני המדינה לאחר הקמת מדינת ישראל. בסיום הפרק ימצא הקורא דיון בהיכל הזיכרון לחללי מערכות ישראל בבית הקברות הצבאי על הר הרצל שנחנך ביום הזיכרון תשע"ז.

"ושמם חי לדור ודור": רקע תרבותי־היסטורי

הצורך להיזכר על ידי הדורות הבאים הוא ביטוי למאבק האנושי בסופיות החיים. כפי שהבחין קהלת, השכחה היא המצב הטבעי של הקיום האנושי:

1 מ' עזריהו, **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956**, שדה בוקר 1995, עמ' 204.

2 א' שמיר, **הנצחה וזיכרון. דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון**. תל אביב 1996, עמ' 166-169.

אֵין זִכְרוֹן לָרִאשֹׁנִים; וְגַם לָאַחֲרֹנִים שֶׁיִּהְיוּ לֹא־יִהְיֶה לָהֶם זִכָּרוֹן עִם שֶׁיִּהְיוּ לָאַחֲרֹנָה. (א, יא). השאיפה להיזכר על ידי הדורות הבאים קשורה קשר הדוק לרעיון של המשכיות השם כמנגנון שמאפשר היזכרות, וכך להבטיח חיי נצח בתודעת הדורות הבאים. ההפך מחיי נצח היא שקיעה לתהום הנשייה: זִכְרוֹ־אָבַד מִנִּי־אָרֶץ; וְלֹא־שֵׁם לוֹ עַל־פְּנֵי־חוּץ. (איוב יח, יז).

הכוונה "לעשות שֵׁם" באמצעות מעשי גבורה יוצאי דופן הנחתה את גילגמש, גיבור האפוס השומרי־בבלי הקדום. הרעיון המנחה הוא כי הגמול למעשה גבורה הוא התהילה וקילוס השם שמבטיחים חיי נצח בזיכרון התרבותי. המדיום להבטיח את חיי הנצח היה שירה אפית המוקדשת לעלילות גבורה. שדרוג משמעותי של מנגנון ההנצחה היה המצאת הכתב, כאשר שימור השם בזיכרון הדורות הבאים התאפשר לא רק בשירה בעל פה, אלא גם על ידי שימורו החומרי של השם באבן, בקלף ובמתכת: השם היה לא רק תוצר של דיבור, אלא גם ישות נראית שיש לה קיום בממשות מעֵבר להגייתו של השם. השם הכתוב היה למדיום הנצחה עצמתי העומד ברשות עצמו. כפי שהבחין הסופר סטפן צוויג, "יש משהו משכנע ברשמים חזותיים".[3] אך לא מדובר רק במבע חזותי. החומריות של השם העניקה לו תוחלת חיים שמעבר לחייו הקצובים של בעל השם. עם כתיבתו בחומר, שמו של אדם נשמר גם לאחר מותו: חיי הנצח בזיכרון התרבותי מתאפשרים על ידי שימור זכרו באמצעות הקיום הפיזי של שמו. תפיסה זו באה לידי ביטוי ברור, אמנם בדרך השלילה, בנוסח הקללה "יימח שמו וזכרו".

ביוון העתיקה שלטה התפיסה כי המוות בשדה הקרב תוך גילוי גבורה היה נתיב מובהק לחיי נצח. תפיסה זו הנחתה את אכילס, גיבור האיליאדה שכתב הומרוס. הומרוס מספר כי אכילס שקל מה עדיף: לחזור לביתו ולמות בשלום או למות בשדה הקרב ולהשיג כך תהילת עולם. אכילס העדיף את התהילה שבמות גבורה בשדה הקרב, וכך זכה לתהילת הנצח שהבטיח לו הומרוס המשורר. בדגם ההומרי מנגנון ההנצחה אינו אוטומטי: מעשה גבורה אינו מיתרגם בהכרח לתהילת נצח. תנאי הכרחי הוא משורר שישורר את הגבורה באופן שיצודד את לבם של הדורות הבאים: תהילת נצח כרוכה בשירה שנשמרת בזיכרון התרבותי של הדורות הבאים.

הפוליס היוונית הייתה לא רק המסגרת הפוליטית של החיים ביוון הקלאסית אלא גם קהילת זיכרון המחויבת לתהילת הנצח של הנופלים בקרב. בספרטה נהוג היה שרק שמו של מי שנפל בקרב נחקק על קברו.

3 S. Zweig, *The World of Yesterday*, London-Toronto 1944, 2nd ed., p. 234.

בעקבות הרפורמה של קלייסטנס והתייצבות הדמוקרטיה האתונאית בשלהי המאה השישית לפנה"ס נקבע באתונה הנוהג שלפיו הנופלים בקרב נקברו יחדיו ושמותיהם של הנופלים נחקקו באבן. הרשימות השמיות של הנופלים בקרב הנציחו את תהילתם של מי שהקריבו חייהם למען הכלל: לא המשורר המספר עלילות גבורה אלא הפוליס היא שמופקדת על הנצחת שמם של הנופלים. הדמוקרטיה האתונאית ניסחה את תהילת הנצח במונחים שוויוניים של רשימות שמיות של נופלים. הרשימה החקוקה באבן סיפרה את סיפור תהילתם של מי ששמם נכלל בה. בה בעת היא העידה על המחויבות של הפוליס לתהילת הנצח של הנופלים כולם.

הרשימות עם שמם של הזכאים לתהילת נצח ביוון הקלאסית היו התקדים למצבות הזיכרון לנופלים בקרב שנעשו מאז המאה ה־19 לחלק בלתי נפרד של תרבות ההנצחה המודרנית. הנצחת שמם של הנופלים בקרב ברשימות הנופלים שהיו לחלק בלתי נפרד ממצבות זיכרון נועדה להבטיח את תהילת הנצח המגיעה למי שהקריבו את חייהם למען המדינה בכלל ומדינת הלאום בפרט. בהתאם לתקדים האתונאי, ההקשר של ההנצחה היה פטריוטי והמסר היה מחויבות של המדינה ושל החברה לשימור שמם ותהילתם של הנופלים. מצבות זיכרון הנושאות את רשימות הנופלים נעשו להיבט בולט של נוף הנצחת מלחמת העולם הראשונה בגרמניה, בצרפת ובבריטניה. כשהם מקודמים על ידי ממשלות, עיריות, גופים ציבוריים וארגוני לוחמים, האנדרטאות ורשימות השמות המונצחים בלוחות הזיכרון הבטיחו תהילת נצח לנופלים בקרב.

המוטו האחיד של רשימות הנופלים שנחקקו על מצבות זיכרון בבריטניה היה, בתרגום לעברית, "ושמם חי לדור ודור" ("Their name liveth for evermore"). המוטו היה חלקו השני של פסוק מספר בן סירא: "עצמותם בשלום ינוחו על משכבם ושמם חי לדור ודור" (מה, ו. תרגום: יהודה ליב בן־זאב). ציטוט חלקו הראשון של הפסוק היה בעייתי לנוכח העובדה ששרידי גופותיהם של מאות אלפים חיילים לא זוהו והם נקברו כאלמונים. במובן מסוים, רבים מהשמות שנחקקו על מצבות הזיכרון היו תחליף לגופות הנעדרים ולקברים שאינם. במקביל למה שההיסטוריון ג'יי וינטר כינה "פולחן השמות" שסחף את אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה, הופיע דגם חדש ומקורי של הנצחה שבמוקדו היה קבר או מצבת הזיכרון לנופלים האלמונים, שגופותיהם נמצאו בשדות הקרב אך לא נודעו "בשם ובדרגה."

באתונה של המאה הראשונה לספירה התקיים פולחן של "אל לא ידוע". כפי שמספר פאולוס לשומעיו באתונה: "כי כאשר עברתי והתבוננתי

בקדשים לכם מצאתי גם מזבח שכתוב עליו "לאל בלתי נודע" (ספר מעשי השליחים, 17, 23). הפולחן לא הוקדש לאל מסוים, אלא לאלים קיימים ששמם וטבעם לא נודעו לאתונאים.[4] החייל האלמוני של התקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה התגלם בגופתו של חייל מסוים שלא היה אפשר לזהות אותו בשם, מי שתמצית סיפור חייו היה מותו בשדה הקרב. בה בעת, האנונימיות של מי שקבור שם היא שעושה את קבר החייל האלמוני גם לסמל קולקטיבי לכל הנופלים בקרב.

ביום 11 בנובמבר 1920, ביום השנה השני לציון שביתת הנשק שסיימה את מלחמת העולם הראשונה, נקבר חייל בריטי בלתי־מזוהה בכנסיית ווסטמינסטר שבלונדון. בשנים שלאחר מכן התפשטה הנצחתו של החייל האלמוני לארצות נוספות. כבר בשנות העשרים של המאה העשרים נעשתה הנצחת החייל האלמוני למרכיב ליטורגי מסורתי של המדינה המודרנית. קבר או מצבת החייל האלמוני נעשו לאתר לאומי ייצוגי, שם נערכים טקסי זיכרון ממלכתיים ושם מניחים מבקרים רמי מעלה זרים במחווה של כבוד למדינה המארחת. בעוד שהשמות שנחקקו בשיש או נוצקו במתכת היו גם תחליף לגופותיהם של הנעדרים, החייל האלמוני ייצג את הנופלים כולם: ללא זהות וללא שם, החייל האלמוני ייצג את הרעיון המופשט של ההקרבה הפטריוטית שמעֵבר לסיפורים האישיים של הנופלים. הקבר ללא שם והשם ללא קבר היו תמצית הרעיון שנוצר באתונה במאה החמישית לפני הספירה, ולפיה תהילת הנצח של הנופלים בקרב היא מעֵבר למסכת עלילותיו של גיבור יחיד כמו אכילס, אלא גמול שניתן באופן שוויוני על ידי הקהילה לכל מי שהקריב את חייו למען הפוליס ותהילתה. בעקבות החלטה של הפרלמנט הצרפתי הדליק שר ההגנה הצרפתי את אש התמיד על קברו של החייל האלמוני בפריז ביום שביתת הנשק 1923.[5] בכך החלה המסורת שקיבעה את אש התמיד כמרכיב ליטורגי של פולחן החייל האלמוני. באוקטובר 1935 נחנכה בווינה מצבת זיכרון לזכר "בעל החיים האלמוני" שנהרג במלחמת העולם הראשונה, כשהכוונה הייתה לסוסים, לכלבים וליונים ששירתו בנאמנות את הלוחמים משני הצדדים.[6]

---

4 P. W. van der Horst, 'The Altar of the 'Unknown God' in Athens (Acts 17:23) and the Cults of "Unknown Gods" in the Graeco-Roman World'. In his: *Hellenism*, *Judaism*, *Christianity*: *essays on their interaction*, Leuven 1998, pp. 187-220.

5 א' בן אליעזר, ' "אש התמיד" בת שלושים שנה', **חרות**, 27 בנובמבר 1953, עמ' 3.

6 'לבעל החיים האלמוני', **הבקר**, 5 במאי 1937, עמ' 1.

החייל האלמוני

הציבור היהודי בארץ ישראל נחשף לראשיתו של פולחן החייל האלמוני כחודש לאחר הטקס שנערך בלונדון ביום שביתת הנשק 1920. המונח שנעשה בו שימוש בשלב זה היה "החייל הנעלם".[7] הכתבה סיפרה על "חגיגת הלוחם הנעלם בלונדון ביום שביתת הנשק". הכתב דיווח: "ואני יכול להעיד שמעולם לא ראיתי את עם לונדון יותר מתרגש מבאותה הזדמנות". המונח "החייל הנעלם" המשיך להופיע במקביל למונח "חייל אלמוני" עד שנות השלושים. לעומת זאת, על מצבות הבטון הפשוטות שנבנו בבית הקברות הישן בתל אביב בשנות העשרים כציון לקבורתם של אנשים ששמם לא היה ידוע נכתב "גלמוד".

כפי שניתן ללמוד ממספרם הגדל והולך של קברים ושל מצבות החייל האלמוני שנבנו בבירותיהן של מדינות ריבוניות, מדובר היה בתבנית הנצחה שנעשתה מאפיין אוניברסלי של הלאומיות המודרנית. בארץ ישראל נערכו טקסי זיכרון לחללי האימפריה שנפלו במערכה לכיבוש הארץ במלחמת העולם הראשונה בבית הקברות הצבאי הבריטי על הר הצופים בירושלים ביום שביתת הנשק. בתי הקברות הצבאיים הבריטיים בארץ ישראל נחנכו בשלהי שנות העשרים והיו היבט מקומי של דפוס אימפריאלי של הנצחה. הטקסים שנערכו שם ביום שביתת הנשק בנוכחות ראשי השלטון הדגישו את שייכותה של ארץ ישראל לקיסרות הבריטית.

כמטבע לשון, "החייל האלמוני" נעשה מונח שגור במילון המושגים של ההקרבה הטוטלית, הבלתי מותנית והבלתי מתפשרת, של היחיד למען האומה. הצורך להנציח את "החייל האלמוני" היה לביטוי של הכרת תודה לקרבנם הקולקטיבי של הנופלים. במובן זה, "החייל האלמוני" לא היה עניינה של המדינה בלבד, אלא מי שמייצג את ההקרבה למען עניין קולקטיבי. "החייל האלמוני" היה גם מסמן של גבולות הקבוצה שהוא משתייך אליה ושמחויבת להנצחתו. שבועות ספורים לאחר יום הזיכרון לציון יום שביתת הנשק 1924 ניתן פומבי לרעיון להקים בירושלים מצבה לזכר החייל היהודי האלמוני שנפל במלחמת העולם הראשונה:

> בוא יבוא היום אשר ביום זיכרון של 11 בנובמבר תצעד בירושלים תהלוכת החיילים המשוחררים היהודיים מכל הצבאות, מכל הארצות, לגילוי החייל הנעלם שלנו![8]

7 **דאר היום**, 8 בדצמבר 1920, עמ' 2.

8 **דאר היום**, 28 בדצמבר 1924, עמ' 2.

לעומת התפיסה הכלל־יהודית הרואה בירושלים את מרכזו של העם היהודי, הקולונל מוריס מנדלסון, שעמד בראש הסתדרות החיילים היהודיים המשוחררים בארה"ב, הציע ב־1927 להקים "פסל זיכרון לכבוד החייל היהודי" האמריקאי. ההנצחה הייתה אמורה לשמש כטיעון נגדי לטענה שהיהודים השתמטו משירות צבאי:

> ברם מצבת הזיכרון לחייל היהודי היא מנעימת מלל יותר מכל הפרטים [...] הוקמה מצבת זיכרון ל"חייל האלמוני", ואיש לא יזכור שהיא גם לזכר החייל היהודי הנעלם. לו דרושה מצבת זיכרון מיוחדה.[9]

בתקופת היישוב היה המונח "חייל אלמוני" או "החייל הנעלם" מטבע לשון שנעשה בו שימוש מליצי אך שימש לעיתים גם התייחסות מילולית שניתן להבינה כפשוטה. במלאת עשור שנים לנפילת טרומפלדור וחבריו בתל חי התפרסמה ב**דבר** רשימה קצרה לזכרו של אחד הנופלים תחת הכותרת "החייל האלמוני. לזכרו של הח' שרף שנפל בהגנת תל חי". מקריאת ההספד הקצר לומדים הקוראים כי, זאב שרף היה "בלתי ידוע לחברים, שקט, צנוע". בפנותו למת, הכתב מגלה כי "עד היום לא עלה בידי לברר מה שמך הפרטי". משמעות שונה בתכלית למונח נמצא בשיר "חיילים אלמונים" שכתב יאיר (אברהם שטרן) ב־1932, שהיה להמנון הלח"י.[10] "החיילים האלמונים" שבשיר אינם הנופלים בקרב, אלא החיילים שבמחתרת, שפועלים במסתרים, שיש להם אולי כינוי אך לא שם, אנשי הצללים שחשיפת זהותם תתאפשר אולי רק לאחר שייפלו בקרב ויזכו לקבר שעליו חקוק שמם. "החיילים האלמונים" הם מי שהמוות משחרר אותם לא רק "משורה" אלא גם מאלמוניותם:

> חֵילים אלמונים הננו, בלי מדים,
> וסביבנו אימה וצַלְמָוֶת.
> כֻּלָּנוּ גֻּיַּסְנוּ לכל החיים:
> משורה משחרר רק המָוֶת.

בשלהי מלחמת העולם השנייה העלה יצחק בן צבי, שעמד בראש הוועד הלאומי, את הרעיון להקים מצבת זיכרון לבני היישוב שנפלו במסגרת

---

9 **דאר היום**, 23 בדצמבר 1927, עמ' 5.

10 י' גנוסר, 'על "חיילים אלמונים", 1929-1932', **עיונים בתקומת ישראל** 5, 1995, עמ' 497-523.

השירות בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה.[11] ההצעה הייתה להקים גלעד ל"חייל האלמוני", אף על פי שהרעיון היה שלוח הזיכרון יפרט את שמותיהם של כל הנופלים. השימוש במונח "חייל אלמוני" למצבת זיכרון המנציחה את שמות כל הנופלים העיד על כך ש"החייל האלמוני" נתפס כייצוג קיבוצי של הנופלים כולם. בן צבי פנה לדוד בדר, איש ההסתדרות שהקים ב־1941 את "ועדת צִיּוּן" כדי להקים מצבות על קבריהם המוזנחים של חלוצים. הקמת גלעד ל"חייל האלמוני" שנפל בשירות הצבא הבריטי במלחמה נגד גרמניה הנאצית לא עלתה בקנה אחד עם סדר היום המוצהר של "ועדת צִיּוּן", ומעורבותו של בדר בעניין הייתה כנראה היענות ליזמה של בן צבי ששיתף אתו פעולה במיזמי הנצחה אחרים.[12]

באביב 1945 נדמה היה שהתכנית עוברת לפסים של ביצוע. האדריכל יעקב פינקרפלד והפסלת בתיה לישנסקי, גיסתו של יצחק בן צבי, עיצבו את תכנית מצבת הזיכרון. הרעיון היה של מצבה בגובה 7 מטרים שתעמוד בראש גרם מדרגות הכולל 10 מדרגות בגובה 1.6 מטר. גרם המדרגות המובילות לאנדרטה היה בצורת טרפז: המדרגה בתחתית הייתה באורך של 11 מטר, בעוד המדרגה העליונה הייתה באורך של 6 מטר. הקיר סביב המדרגות היה מעוגל. על המצבה צריך היה להיות לוח עם שמות הנופלים. בשליש התחתון נועד להיות תבליט של אנייה טובעת – לזכר 140 מתנדבי היישוב חללי פלוגת התובלה 462 שאנייתם טובעה על ידי הגרמנים בים התיכון. על משטח המדרגה העליונה, לפני המצבה, עתידה הייתה לבעור אש תמיד. סביב המצבה יישתלו ברושים בחצי גורן עגולה. שטח אתר הגלעד ל"חייל האלמוני" היה 20X20 מטר. מיקומו, כפי שהציע בן צבי, היה בבית הקברות היהודי בהר הזיתים.

מצבת הזיכרון ל"חייל (הארצישראלי) האלמוני" על הר הזיתים נותרה בגדר תכנית אדריכלית בלבד. שבוע לאחר כניעת גרמניה הנאצית הציג יצחק בן צבי את מכתבו של בדר להנהלת הוועד הלאומי.[13] טיוטה של חוזה מפברואר 1946 בין ועדת צִיּוּן ובין האדריכל והפסלת המצוי בעיזבונה של בתיה לישנסקי מעידה כי הנושא היה בשלב זה עדיין על סדר היום של יזמי ההנצחה, אך בהעדר חתימות החוזה לא היה אלא הצהרת כוונות לא מחייבת.[14] על פי דוד בדר, בשלב זה כבר היה מדובר בשלושה מפעלי

11 י' בן צבי לד' בדר, 22 במרץ 1945, ארכיון ציוני (להלן: א"צ) J1/6770.
12 ד' בדר לי' בן צבי, 27 במרץ 1945, שם.
13 י' בן צבי לחברי ההנהלה של הוועד הלאומי, 15 במאי 1945, שם.
14 'חוזה', 15 בפברואר 1946, שם.

הנצחה נפרדים אך קשורים נושאית.[15] האחד היה מיועד לחללים "שלא חזרו מהשבי" שיוקם על הר הזיתים. השני היה גלעד לחללי הבריגדה שיוקם על הר הצופים, בסביבת הספרייה הלאומית, שם גם יוקם "קבר של החייל האלמוני". השלישי היה גלעד לזכרם של החיילים שנספו בים כשאנייתם טבעה בדרך למלטה. גלעד זה יוקם ליד הנמל בתל אביב. בדר סבר שיש להתחיל את מפעל ההנצחה המשולש בהקמת הגלעד על הר הזיתים. גלעד זה לא הוקם מעולם; מצבת הזיכרון לזכרם של החיילים שנספו בים הוקמה לאחר הקמת המדינה על הר הרצל.

בדצמבר 1945 התכנס בבית כנסת בפריז כינוס של לוחמים יהודים מכל חזיתות מלחמת העולם השנייה: חיילים סדירים, פרטיזנים ולוחמי מחתרת, כדי "לערוך יזכור לנשמתו של החייל האלמוני היהודי שנפל בקרב".[16] הצורך באזכרה זו נומק בכך שבטקסי האזכרה שנערכו ביום שביתת הנשק לא הוזכר "החייל היהודי הבלתי נודע". טקס הזיכרון בפריז ביקש להדגיש את תרומת היהודים למאבק בנאצים ולהביע תמיכה ברעיון הקמתה של המדינה היהודית. התביעה היהודית להכרה בחייל היהודי האלמוני נענתה על ידי כמה ממדינות אירופה שהשתחררו מהכיבוש הגרמני. צרפת, יוגוסלביה וצ'כוסלובקיה העניקו אותות הצטיינות לחייל היהודי האלמוני בגטו ורשה. בנובמבר 1947 הצטרפה הולנד לרשימה והעניקה את "צלב ההתנגדות" ל"חייל היהודי האלמוני שנלחם בגבורה נגד הגרמנים בגטו ורשה".[17]

החלוץ האלמוני

ההתייחסות לחלוץ כאל החייל האלמוני של המפעל הציוני הופיעה בשנות השלושים של המאה הקודמת. החלוץ היה חייל אלמוני במובן זה שהיה איש מן השורה, מי ששמו לא נודע ברבים, ולאו דווקא מאנשי השם, ששמם הלך לפניהם ותהילתם הייתה בפי כול. ב־1933 התפרסם הספד ליוסף בנימיני, איש הגדוד העברי שנפל חלל על משמרתו באביחיל, בעמק חפר:

> תחילה אין אישיותו של החלל במרכז ההתעניינות, לכולנו הוא החייל האלמוני, אשר תוארו אצלנו כתואר אחד היהודים

15 ד' בדר לוועד הארצי של החיילים העבריים, 31 במרץ 1946, ארכיון המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון (להלן אמ"ל) 4136A 1-208-IV.

16 **דבר**, 23 בדצמבר 1945, עמ' 2.

17 **המשקיף**, 4 בנובמבר 1947, עמ' 2.

> הנודדים המבקש זרת קרקע, להציב את כף רגלו העייפה מנדודי העולם...[18]

כפי שהבחין בעל ההספד, "מכיוון שאדם מת, הריהו יוצא מרשות עצמו לרשות החברה". עם מותו הפך יוסף בנימיני מ"חייל אלמוני" למי ששמו נודע ברבים וזכרו היה לעניין ציבורי. שלוש שנים לאחר הרצח החליטו חברים ואנשי המושב לבנות מצבת זיכרון על הקבר בצורת עמוד שיש שיובא מקיסריה.[19] אבן הפינה למצבת הזיכרון בעיצובה של הפסלת בתיה לישנסקי הונחה בפברואר 1945.[20]

דוגמה נוספת היא ההספד לאיכר יעקב דב מגידוב מיבנאל שנפטר ב־1936. כותרת ההספד הייתה "צִיוּן לחייל האלמוני בבניין היישוב בא"י", כאשר ה"חייל האלמוני" הוא הגיבור הנחבא אל הכלים שתרומתו היא במעשיו ולא במילים:

> הולכים ונעלמים החיילים האלמונים, הם הראשונים בבניין היישוב החקלאי בארץ, מאותם אנשי הסגולה, בעלי שאר הרוח, הענווים והצנועים בחייהם ובמעשים אלמי פה אבל ברוכי היד, שלא באמרי פיהם, אלא בידיהם ממש הניחו את היסוד, הגרעין העיקרי לבניין ביתנו הלאומי.[21]

ביום ט"ו בשבט תרצ"ו ניטעה חורשה לזכרו של שלום אלישע, שומר כפר הילדים, שנפל חלל על משמרתו, שבדברי ההספד לזכרו תואר כ"חייל אלמוני", מי "שלא היו לו דרגות ולא כפתורים".[22] באוגוסט 1937 נערך טקס גילוי הלוט מעל מצבת הזיכרון על קברו של אפרים צ'יזיק שנפל במאורעות תרפ"ט בחולדה. מצבת הזיכרון עוצבה בצורת פסל המתאר שלוש דמויות: אפרים צ'יזיק, אחותו שרה צ'יזיק שנפלה בתל חי, ומי שנודע כ"שומר האלמוני" הסוכך על האח והאחות. רחל ינאית בן צבי ביארה את פסל "העבודה וההגנה" שעיצבה אחותה, בתיה לישנסקי בהתייחסות לחייל האלמוני:

> לא כמצבת החייל האלמוני סתם, הנעלם אשר נשלח על ידי שליטיו לשדה הקרב ונפל אי־שם – כי אם מצבת אנשי

18 'בואדי חוארת ליד קבר בנימיני', **דבר**, 3 במרץ 1933, עמ' 5.
19 **דבר**, 22 בינואר 1936, עמ' 3.
20 **דבר**, 11 בפברואר 1945, עמ' 4; **המשקיף**, 13 בפברואר 1945, עמ' 2.
21 'ציון לחייל האלמוני בבניין הישוב בא"י', **דאר היום**, 3 בינואר 1936, עמ' 4.
22 'ט"ו בשבט בכפר הילדים', **דבר**, 10 בפברואר 1936, עמ' 6.

> העבודה, אנשים חיים, אשר מתוך צורך עצמי־נפשי, מתוך הכרת היעוד הכללי, הם מתמסרים לעבודת הבניין והיצירה, ובתוך העבודה הזאת הם עומדים הכן להגנה.[23]

רחל ינאית עשתה הבחנה בין החייל הנשלח לשדה הקרב ונופל חלל ובין החלוץ המתנדב לעבודת הכלל ונכון להקריב את חייו אם יידרש. מכאן אך כפסע להופעת המונח "החלוץ האלמוני". בינואר 1939 נפתחה במוזיאון תל אביב תערוכת עבודות של פרופ' הניך שכללה גם סדרה גרפית בכותרת "החלוץ האלמוני". במאמר ביקורת על התערוכה נכתב כי שמה של התערוכה הוא

> שם מושאל מהביטוי הידוע "החייל האלמוני" – אחד מרבים, שנועד על ידי הגורל להיות קרבן הרבים, למסור את עצמו לטובת העם. זוהי אישיות קיבוצית החסרה פרצוף משלה וגורל משלה [...][24]

"החלוץ האלמוני" היה לא רק מי שהקריב חייו בשדה הקרב, אלא דמותו הקולקטיבית של דור שתרם את מרצו למפעל הציוני שלא על מנת לקבל פרס אלא מתוך מחויבות אישית ומסירות לעניין הלאומי. במאי 1939 נפתח הביתן הארצישראלי ביריד העולמי בניו יורק. הביתן הארצישראלי נועד להפגין את הישגיו של היישוב היהודי בארץ ישראל. הסיפור הציוני נועד להיות מוצג באמצעות דגמים וצילומים. חשיבות מוטיב החלוציות בסיפור המוצג למבקרים בביתן באה לידי ביטוי בכך שבאולם הכניסה הוצבו פסל שכונה "החלוץ האלמוני" ולידו נר תמיד. ההקבלה לקבר החייל האלמוני עודדה מבקרים רבים להניח ליד הפסל פרחים, כביטוי של כבוד ושל הוקרה.[25]

בשנת 1941 יסד דוד בדר, איש העלייה השנייה, את ועדת צִיּוּן במטרה להקים מצבות על קבריהם של "גלמודים", הם חלוצים שנקברו מבלי שנבנתה מצבה על קבריהם.[26] בדר טען כי החלוצים שלא נבנתה מצבה על קברם היו "חלוצים אלמונים", והציע "מצבה לאומית לחלוץ האלמוני".[27]

---

23 ר' ינאית, 'גלעד', **דבר**, 26 באוגוסט 1937, עמ' 4.
24 י' שור, 'תערוכת הפרופסור פ. ק. הניך', **דבר**, 8 בינואר 1939, עמ' 5.
25 'מדוע הצליח הביתן הארצישראלי', **דבר**, 11 ביולי 1939, עמ' 4.
26 ד' בדר לחברה קדישא תל אביב, 29 באוגוסט 1939, אמ"ל IV-268-5.
27 ד' בדר להנהלת הוועד הלאומי, 19 במאי 1941, אמ"ל IV-104-23-2.

מבחינתו, הקמת המצבות נועדה "להביא גאולה לקברם השומם",[28] אך הקמת המצבה על קברים שאינם מסומנים גם גאלה את החלוצים הקבורים שם מאלמוניותם.

המעפיל האלמוני

המעפיל האלמוני הופיע בשיח הציוני באפריל 1939, בעת שהתקרב מועד פרסומו של הספר הלבן של ממשלת בריטניה ועם החרפת צעדיה של ממשלת המנדט נגד העלייה היהודית הבלתי־לגאלית. היישוב היהודי נאבק בגזרות על העלייה ומחה על מעצר וגירוש המעפילים שהגיעו לחופי הארץ. בעיתונות העברית נכתב על סבל המעפילים שברחו מאירופה, על המסע בים ב"ספינות המוות" ועל איום הגירוש של המעפילים כ"התעללות בפליטי המוות".[29] במוצאי שבת, ה־22 באפריל, נתפסו בחוף אשקלון 170 מעפילים בלתי־לגאליים שספינתם שוטטה 36 ימים בים. יום קודם לכן משו דייגים ערבים בחוף עזה את גופתו של מי שכונה "המעפיל האלמוני".[30] ההשערה הייתה כי הוא היה שייך לקבוצת המעפילים שנעצרה על ידי השלטונות בחוף אשקלון. הגופה הובאה לבית חולים הדסה לתל אביב. לאחר שלושה ימים הורה קצין המחוז לחברה קדישא לקבור את הגופה בבית הקברות בנחלת יצחק. ביצוע ההוראה היה מיָדי: המשטרה חששה שמסע ההלוויה יהפוך להפגנה המונית נגד מדיניות העלייה של הממשלה. ההלוויה החפוזה נערכה ביום רביעי, ה־27 באפריל, לפני הצהריים, והשתתפו בה אנשי החברה קדישא ושני שוטרים בלבד. הגופה נקברה באזור בו נקברו חללי תאונות ואסונות. על הלוח שהוצב ליד הקבר לא נרשם שם כלשהו.[31]

למעשה, בעת שנקבר כבר התפרסם שמו של מי שמבחינת הרשויות היה עדיין אלמוני. יום לפני ההלוויה דיווח **דבר** כי אחד המעפילים שנתפסו בחוף אשקלון סבר כי הייתה זו גופתו של צבי גורפינקל, שקפץ למים וטבע לאחר שסירה עם ארבעה ערבים ניסתה להתקרב לסירה שהובילה את המעפילים לחוף.[32] ביום ההלוויה עצמו אכן דיווח **המשקיף**, ביטאון התנועה הרביזיוניסטית, כי המעפיל האלמוני היה אמנם צבי גורפינקל, איש בית"ר, יליד לבוב שעלה לארץ ישראל באופן לא־לגאלי ב־1932, התגורר בנתניה

28 ד' בדר לא' מריינסקי, 4 באוקטובר 1942, אמ"ל IV-268-5.
29 **דבר**, 18 באפריל 1939, עמ' 1.
30 **דבר**, 24 באפריל 1939, עמ' 1.
31 'המעפיל האלמוני', **הבקר**, 27 באפריל 1939, עמ' 2.
32 **דבר**, 25 באפריל 1939, עמ' 1.

והיה נשוי ואב לבן, נסע במאי 1938 לפולין בענייני משפחה ולא יכול היה לשוב לארץ ישראל בדרך חוקית.[33]

בבוקר היום שבו נערך מסע ההלוויה החפוז **הבקר**, עיתון המזוהה עם החוגים האזרחיים ביישוב, פתח בקמפיין להקמת "יד למעפיל האלמוני". הרעיון היה שהמעפיל האלמוני ייצג את סבלם של הפליטים היהודים הנרדפים שאינם מוצאים מקלט:

> נציב יד וזכר למעפיל האלמוני אשר גלי הים הביאוהו והטילוהו על חופי ארצנו! [...] שמו אינו ידוע לנו. הוא הובל לקברות אלמוני, בן לעם היהודי העתיק, אח למיליוני היהודים בתבל, סמל ליהודי הנרדף, הגולה, הנענה והסובל ברחבי העולם, אשר רק גלי הים רחמוהו והשיבוהו לעפרו [...] איננו ידועים את הוריו, בניו, קרוביו. אבל עלינו כולנו להקים לו יד ושם, להציב מצבת זיכרון על קברו [...] מצבה אשר תספר לדורות את פרשת ההעפלה היהודית לארץ־אבות.[34]

בניסוחים רוויי הפאתוס של **הבקר**, המצבה על קבר המעפיל האלמוני הייתה טעונה בסמליות והיה לה הקשר פולחני ברור: "כמו קבר החייל האלמוני בארצות אחרות יהיה לנו קבר המעפיל האלמוני".[35]

יום לאחר שפרסם את הקריאה לציבור היהודי להתגייס להקמת המצבה על קברו של ה"מעפיל האלמוני" דיווח העיתון על "הד עצום בשדרות הרחבות לקריאתנו".[36] על פי הדיווח, התרומה הראשונה להקמת המצבה הייתה של מחוסר עבודה שהניח "את קרבנו הקטן על מזבח העם הנרדף". התורמים היו יחידים, ביניהם פליקס רוזנבליט, לעתיד פנחס רוזן, שר המשפטים הראשון של מדינת ישראל, שתרם 100 מא"י, וארגונים, כמו ברית הציונים הכלליים, התאחדות בעלי הבתים והמחלקה הסוציאלית של ועד הקהילה של תל אביב.

בבוקר בו פתח **הבקר** בקמפיין לגיוס הכספים להקמת המצבה נקבר המעפיל כאלמוני. אך בבוקר יום ההלוויה כבר קבע **המשקיף** כי המדובר הוא בצבי גורפינקל. לידיעה לא היה תוקף רשמי לפני שנעשה זיהוי על ידי הרשות. הבדיקה נערכה כשבוע לאחר שנמצאה הגופה לבקשתה של אשתו של צבי גורפינקל. הקבר נפתח בנוכחות הרופא המחוזי, רבנים ואשתו של

---

33 **המשקיף**, 26 באפריל 1939, עמ' 4.

34 'יד למעפיל האלמוני', **הבקר**, 26 באפריל 1939, עמ' 1.

35 שם, שם.

36 'יד למעפיל האלמוני', **הבקר**, 27 באפריל 1939, עמ' 3.

צבי גורפינקל.[37] **המשקיף** מסר כי במהלך פתיחת הקבר הקברנים "מפעם לפעם לגמו מעט יי"ש ועם העמיקם לחפור עשנו בלי הרף סיגריות".[38] הניתוח שלאחר המוות נעשה על שולחן הטהרה בחצר בית העלמין. על פי הסימנים שמסרה גב' גורפינקל נראה היה שהמדובר היה בגופתו של בעלה, צבי גורפינקל. לאחר הבדיקה נקברה הגופה. למחרת הודיע **הצפה** לקוראיו כי ""המעפיל האלמוני" – משל היה...".[39]

כפי שהודיע **הבקר** לקוראיו, זיהוי הגופה של המעפיל האלמוני על ידי אשתו של צבי גורפינקל לא אמור היה להשפיע על ההחלטה להקים מצבה על הקבר, והמאמץ לגיוס תרומות נמשך.[40] למעשה, עם זיהויו של המעפיל האלמוני כצבי גורפינקל הקיץ הקץ על הקמפיין הפטריוטי של **הבקר**. אף על פי שנאספו כספים לא הוקמה מצבה על קברו של מי שמבחינת הרישומים של החברה קדישא נותר "אלמוני". לא ידוע מה עלה בגורלם של הכספים שנאספו במסגרת הקמפיין של **הבקר** להקים מצבה על קברו של "המעפיל האלמוני". הנושא ירד מסדר היום של העיתון, למעֵט ידיעה שראתה אור ימים ספורים לאחר זיהוי הגופה ולפיה העיתון **יידישע שטימע** בקובנה, אז בירתה של ליטא, דיווח על ההיחלצות הציבורית להקמת המצבה על קברו של האלמוני. לא ברור אם הייתה זו בעיה של תרגום מעברית ליידיש או מיידיש לעברית, או שמא טעות של המביא לבית הדפוס, אך כבר בכותרת, ולכל אורך הידיעה, ההתייחסות לא הייתה למעפיל האלמוני אלא דווקא לחלוץ האלמוני:

> יבואו ימים, כאשר תקום יהודה וישראל ישכון לבטח, אז יעלו זקנים ונערים לקבר החלוץ האלמוני וישירו שירי דרור, ויספרו הילדים לחלוץ האלמוני, כי לא לשווא נפל.[41]

לאחר תום מלחמת העולם השנייה החל שלב חדש במאבק היישוב במאמץ לפתוח את שערי הארץ הנעולים בפני יהודים. העלייה הידועה כ"בלתי לגאלית" הייתה עטויה במשמעויות של גבורה והקרבה של שליחי היישוב ושל המעפילים שעל סיפוני הספינות המבקשות לפרוץ את ההסגר הבריטי על חופי הארץ. המעפיל האלמוני, שלא נודע בשמו ושסיפורו האישי היה

37 **דבר**, 3 במאי 1939, עמ' 5.
38 **המשקיף**, 2 במאי 1939, עמ' 1.
39 **הצפה**, 2 במאי 1939, עמ' 1. ראו גם: **דבר**, 3 במאי 1939, עמ' 5.
40 'יד למעפיל – המפעל נמשך', **הבקר**, 3 במאי 1939, עמ' 3.
41 ש' גלוז, 'קבר החלוץ האלמוני', **הבקר**, 7 במאי 1939, עמ' 3.

וריאציה על הסיפור הקולקטיבי של שארית הפליטה, היה לדמות שמייצגת את מאבק היישוב בשלטון הבריטי במאמץ לפתוח את שערי הארץ לעלייה חופשית. מאיר (מוניה) מרדור, מראשי עלייה ב׳, התפעם בזיכרונותיו מ"היהודי הפשוט, העולה, המעפיל האלמוני ששיתף את עצמו כפרט במאבק לעליה [...] והכל מתוך הכרה ברורה ונכונות מלאה למה שצפוי לו, וכל זאת כדי להגיע לחוף מבטחים, זו תקוות חייו האחרונה, ולהיאחז בו".[42]

בספטמבר 1946 השתלט הצי הבריטי על אניית המעפילים פלמ"ח. במאבק נהרג המעפיל דב יונה שוורץ (ולא יחיאל שוורץ, כפי שנכתב בטעות בעיתונים).[43] במודעות שנתלו ברחבי חיפה היהודית נקראו התושבים לעצרת מחאה: "יהודי חיפה עומדים דום לזכרו של המעפיל האלמוני שנפל חלל בידי הצי הבריטי על סף המולדת". ההתייחסות אליו כאל "מעפיל אלמוני" נבעה מכך שבשעת הדפסת המודעות עדיין לא ידוע היה שמו. בנובמבר 1946 החליט ועד הקהילה היהודית בחיפה לבנות גלעד לזכר המעפיל האלמוני על שפת הים. **הצפה** דיווח כי "תוקם מצבה על שפת ימה [של חיפה] לזכר המעפיל האלמוני החותר למולדתו".[44] כותב המאמר הביע תמיכה נלהבת במיזם:

> וראוי שעל חוף ימה של חיפה שהיה מחוף מבטחים וגאולה לחוף גרושים וגולה חדשה, יתנוסס גלעד למעפיל ולגבור האלמוני, שריד השואה המחרף נפשו על זכות האומה לעלות למולדת.[45]

בשלהי נובמבר 1946 הכריז הוועד הלאומי על יום התרמה ארצי להנצחת זכרם של המעפילים "שנפלו על סף הארץ".[46] הסרט שיינתן לתורמים אמור היה לשאת את שמו של דב יונה שוורץ, כך שנוצר רושם כאילו מדובר היה במפעל הנצחה של המעפיל שנהרג חודשיים קודם; **הצפה** אף הודיע כי יום הסרט הוא על שמו של שוורץ.[47] בתשובה על שאלה, הוועד הלאומי הבהיר כי המצבה לא תוקם בבית הקברות בחיפה והיא אינה על שמו של מעפיל

---

42 מ׳ מרדור, **שליחות עלומה. פרקי מבצעים מיוחדים במערכות ה"הגנה"**, תל אביב 1952, עמ׳ 52.

43 **דבר**, 24 בספטמבר 1946, עמ׳ 1; **הצפה**, 29 בנובמבר 1946, עמ׳ 8.

44 ד׳ זכאי, ׳מן ההווה בעיר העתיד׳, **הצפה**, 21 בנובמבר 1946, עמ׳ 3.

45 שם, שם.

46 **דבר**, 29 בנובמבר 1946, עמ׳ 1; **הצפה**, 29 בנובמבר 1946, עמ׳ 8; **המשקיף**, 29 בנובמבר 1946, עמ׳ 8.

47 **הצפה**, 6 בדצמבר 1946, עמ׳ 8.

מסוים: "יום הסרט נקרא ע"ש המעפיל שוורץ כשם סמל בלבד".[48] המצבה למעפיל האלמוני בחיפה לא הוקמה מעולם.

כהנצחה של היישוב העברי, המעפיל האלמוני היה השם שניתן לאניית מעפילים שהפליגה בפברואר 1947 מצרפת. האנייה נתפסה על ידי הצי הבריטי, נגררה לנמל חיפה וב־17 בפברואר הועברו המעפילים שעליה לאניות הגירוש הבריטיות לקפריסין.[49] שמה ניתן לה לזכר הרברט לזר, מעפיל שנהרג בעת העברת מעפילים לאניות הגירוש הבריטיות ב־9 בפברואר 1947. שמו של לזר לא היה ידוע בעת שהתפרסמה ההודעה על הלווייתו, וגם הוא, כמו צבי גורפינקל ודב יונה שוורץ לפניו, נודע ברבים בכינוי "המעפיל האלמוני". אמנם שמו התברר מאוחר יותר, אך לזכרו של הרברט לזר וכמחווה לגבורת המעפילים נקראה אניית המעפילים שהייתה בדרכה לארץ ישראל כשנהרג בשם "המעפיל האלמוני".

בעקבות המחקר הנוכחי התברר כי על קברו של צבי גורפינקל, שהועלה על נס כ"מעפיל האלמוני" באפריל 1939 לאחר שגופתו נשטפה לחוף עזה, לא הוקמה מצבה. הברור העלה כי על פי המסמכים של החברה קדישא, בקבר הלא מסומן נקבר "אלמוני". לאחר שהכתבות בעיתונות התקופה הועברו לידי החברה קדישא בתל אביב תוקן הרישום. למרות המאמצים שהושקעו לא נתגלו פרטים ביוגרפיים נוספים מעֵבר למה שנכתב בעיתונים. בתשרי תשע"ח נבנתה המצבה על הקבר, ועליה נכתב:

פ"נ

צבי גורפינקל ז"ל

יליד לבוב

טבע בחוף עזה

הובא לקבורה

בה' אייר תרצ"ט

תנצב"ה

48 הוועד הלאומי לד' בדר, 9 בדצמבר 1946, אמ"ל 4136B 1-208-IV.

49 **הארץ**, 17 בפברואר 1947, עמ' 1; **דבר**, 18 בפברואר 1947, עמ' 1.

המצבה שהוקמה בספטמבר 2017 על קברו של צבי גורפינקל
בבית הקברות בנחלת יצחק, תל אביב, צילום: מעוז עזריהו

* * *

הפרדוקס של החייל האלמוני הוא שאינו מוכר בשמו, אך שמו הולך לפניו. שילובו של החייל האלמוני במילון המושגים של היישוב לאחר מלחמת העולם הראשונה בא לידי ביטוי במנעד רחב של משמעויות. גמישות סמאנטית זו הייתה תוצאה בלתי נמנעת של העצמה הרגשית שהייתה לניגוד שבין ההקרבה הטוטאלית למען הכלל ובין אלמוניותו של מי שתהילתו לא נכרכה בשמו. שמו של החייל האלמוני המונצח לתהילת עולם

במצבות זיכרון ובקברים מונומנטליים אינו ידוע, וזה מקור העוצמה שיש לו כמי שמייצג את כולם. אך כתוצאה ממעתק סמאנטי, לקטגוריה של חיילים אלמונים שייכים היו לא רק אלה ששמם לא היה ידוע כי לא היה אפשר לזהות אותם, אלא גם אלה ששמם לא היה ידוע ברבים כי תהילתם לא נודעה בציבור. במשמעות זו, החיילים האלמונים של היישוב היו "חולמים ולוחמים, שומרים, פועלים, איכרים, אנשי העליות הראשונות, מהם שנפלו על הגנת המושבות, מהם שקיפחו חייהם בעבודות כיבוש שונות בכבישים, ביבוש ביצות".[50] אלמוניות מסוג זה היא ביטוי לצניעות ולענווה: החייל האלמוני הוא מי שפועל מאחורי הקלעים, מבלי שהוא מבקש לעצמו פרסום ותהילה. כזה היה אפרים זינגר, שכונה "החייל האלמוני בעיתונות העברית":[51] "[אפרים זינגר] היה כל ימיו חייל אלמוני, מחלוציה של העיתונות העברית, אבל מעולם לא נדחף לכותל המזרח ולא חפש פרסומת לעצמו. בשקט ובצנעה עשה את עבודתו."[52]

בה בעת אפשר היה שהכינוי חייל אלמוני התייחס, כפשוטו, לחייל שזהותו אינה ידועה. על פי דיווחו של עובד בית החולים ליולדות ברחובות, בליל ה־8 בספטמבר 1946 "חייל אלמוני" איים עליו באקדח ודרש ממנו את כספו.[53] ה"חייל אלמוני" לא זוהה על ידי המותקף או על ידי המשטרה שלא טרחה לאתרו. על פי עדותו של המותקף, נשמע שזה היה חייל אנגלי.

"גלעד ללוחמי מלחמת השחרור": החייל האלמוני 1949-1966

יום לאחר המצעד הצבאי שצעד בתל אביב במסגרת יום המדינה הראשון, שצוין בכ' בתמוז תש"ח, הוא יום מותו של הרצל, כתב ג'ון קמחי מאמר אוהד על האירוע ששילב את חגיגת העצמאות הישראלית עם חגיגת הניצחון המסתמן בשדות הקרב של מלחמת העצמאות. בין השאר כתב: "מאן דהו אמר לי אתמול, כי היהודים אינם מכירים את רעיון החייל האלמוני; בכל ישראל אין חייל אלמוני".[54] על פי **על המשמר**, חוסר העניין ברעיון החייל האלמוני ביטא גם דחייה של גינונים מיליטריסטיים: "הם (היהודים) אינם מכירים ברעיון הסרדיוט האלמוני שהוא חייל באשר הוא לבוש סגין ונעול

50 א' דוד, 'הקדיש את חייו לאלה שאינם בחיים', **מעריב**, 3 בפברואר 1949, עמ' 2.
51 א' רם, 'החייל האלמוני בעיתונות העברית', **המשקיף**, 19 בדצמבר 1944, עמ' 3.
52 שם, שם.
53 'מי רצח את שושנה קנטרוביץ', **דבר**, 11 בספטמבר 1946, עמ' 4.
54 ג' קמחי, 'המצעד הצבאי – הפגנה רבת רושם', **על המשמר**, 28 ביולי 1948, עמ' 1; **דבר**, 30 ביולי 1948, עמ' 6.

מגפיים; הם מכירים ברעיון של חייל־אדם, לחייל יש אצלנו זהות אנושית מסוימת".[55]

בניגוד לתובנה שציטט ג'ון קמחי, רעיון החייל האלמוני לא היה זר לרוח התקופה בישראל. הטרמה של הרעיון הופיעה בשיר מגש הכסף שכתב נתן אלתרמן. השיר נכתב לאחר החלטת החלוקה, עוד לפני שפרצה מלחמת העצמאות, והיה לטקסט מרכזי של פולחן הנופלים במלחמת העצמאות כבר בשנותיה הראשונות של המדינה.[56] גיבורי השיר הם "הנערה והנער" שהם מגש הכסף שעליו ניתנה מדינת ישראל. הנערה והנער הם אלמונים: ללא שם, קרבנם מייצג את הנופלים כולם. המדובר אינו ב"חייל אלמוני" ממין זכר, אלא בשוויון מגדרי המתבטא בהתייחסות המפורשת ל"נערה ולנער" ייצוגיים שהקריבו קרבן את חייהם למען האומה. לקראת יום העצמאות השני החליטה עיריית תל אביב להנציח את מלחמת העצמאות באמצעות 22 שמות חדשים לרחובות. במסגרת המדיניות שלא לקרוא רחובות על שמם של נופלים אלא להנציחם באופן קיבוצי נקראו רחובות בדרום־מזרח העיר בשמות יד לבנים והגיבור האלמוני.[57]

בעבור תנועת החרות, היורשת הפוליטית של האצ"ל, הנצחת החייל האלמוני של המחתרת הייתה מבע טקסי של מחויבות למורשת המאבק. בינואר 1949 נפתחה בבית ז'בוטינסקי תערוכה על חלקו של האצ"ל במלחמת העצמאות.[58] במרכז האולם הוצבה על במה מצבת זיכרון לחייל האלמוני של המחתרת. בטקס גילוי המצבה השתתפו מנהיגי האצ"ל: מנחם בגין הדליק את הנרות לצד המצבה, ויעקב מרידור הניח זר פרחים למרגלותיה. במרכז המצבה הייתה "מגילת יזכור". במהלך טקס שנערך ברמת גן לזכרו של דב גרונר באוקטובר 1952 לקראת בניית האנדרטה לזכרו מול תחנת המשטרה נמסר כי תוקם אנדרטה לזכר החייל האלמוני של האצ"ל בירושלים.[59]

את שאלת ההנצחה הממלכתית של החייל האלמוני יש להבין על רקע עיצוב דפוסי מפעל ההנצחה לנופלים כהיבט של ליטורגיה לאומית. מרכיב חשוב במפעל ההנצחה לנופלים שהותנע לאחר מלחמת העצמאות היה הקמתן של מצבות הזיכרון שנועדו לספר את סיפור ההקרבה והגבורה של המאבק על העצמאות בנוף הישראלי. על פי הדגם המקובל, מצבות הזיכרון

55 'גם אלה נעדרו', **על המשמר**, 29 ביולי 1948, עמ' 2.

56 עזריהו, **פולחני מדינה**, עמ' 125.

57 מכתב למערכת ותשובת מזכיר העיר, **מעריב**, 17 במרץ 1950, עמ' 6.

58 'התערוכה על מלחמת השחרור של אצ"ל נפתחת בת"א בטקס רב רושם', **חרות**, 29 בינואר 1949, עמ' 1.

59 'נפתח חגיגית המפעל להנצחת גרונר הי"ד', **חרות**, 6 באוקטובר 1952, עמ' 4.

שעתידות להיבנות בשדות הקרב וביישובים נועדו במובהק להנציח את שמותיהם של הנופלים בקרב: לפי הנתונים שהיו בידי משרד הביטחון הוקמו עד 1954 כארבעים גלעדים על ידי משפחות שכולות, חברים לנשק ויחידות צבאיות.[60] לאלה יש לצרף את מצבות הזיכרון שבנו יישובים: קיבוצים, מושבים, מועצות מקומיות וערים לזכר בני המקום שנפלו במלחמה. בעוד רשימת השמות בחזית מצבות הזיכרון יצקה את ההנצחה האישית בתבנית קבוצתית, נר התמיד שהודלק בטקסי אזכרה ייצג את הנופלים כקבוצה. השילוב בין השמות ובין נר התמיד אִפשֵר להתייחד עם כל אחד מהנופלים כיחיד ובה בעת להדגיש את היחד הקיבוצי שמייצג נר הזיכרון הדולק לזכר כולם. כך, בטקס אזכרה לחללי גוש דן שנערך באוגוסט 1949 בגבעתיים הוקראו השמות על ידי אחד ההורים השכולים, ובעת העלאת הדגל והורדתו לחצי התורן הודלקה אש התמיד ונשמעה תרועת החצוצרה.[61]

היכל הגבורה

קבר החייל האלמוני הוא מחווה לחייל ששמו אינו ידוע ונקבר כאלמוני, אך בה בעת החייל האלמוני הוא גם מי שמייצג את הנופלים כולם. אך ההיפך אינו נכון: הנצחה קולקטיבית של הנופלים אינה חייבת ללבוש צורה של קבר או אנדרטה לחייל האלמוני דווקא. אפילו אם נקברו כאלמונים, הנצחת שמות הנופלים ותיעוד הביוגרפיות שלהם כולם באתר אחד, בנוף הפיזי או במרשתת, היא אפשרות זמינה.

במרץ 1949 ערכו נציגי ההורים השכולים מסיבת עיתונאים ובה הציגו את דרישותיהם בנוגע למפעל ההנצחה של הנופלים במלחמת העצמאות.[62] תביעה מרכזית הייתה להנציח את זכר הבנים באמצעות "היכל הגבורה" שיוקם בכל אחת משלוש הערים הראשיות בארץ, שם ירוכזו ביוגרפיות, צילומים, יומנים ומכתבים של הנופלים. בין ההצעות שקיבלה האספה הכללית של ארגון יד לבנים שהתכנסה בראשית ינואר 1950 הייתה ההצעה להקים "היכלי גבורה בערים הראשיות בארץ שבהם ירוכזו תולדות חייהם וכל החומר בקשר לחללים [...]",[63] היכלי גבורה אלה אמורים היו להיות בתי־עדות עירוניים שיאצרו את זכרם של הנופלים. הרעיון התגלם בצורת

60 עזריהו, **פולחני מדינה**, עמ' 193.

61 'מפקד אזכרה לחללי גוש דן', **דבר**, 30 באוגוסט 1949, עמ' 2.

62 **חרות**, 15 במרץ 1949, עמ' 4.

63 פרוטוקול אסיפה כללית של אסיפת ארגון יד לבנים, 10 בינואר 1950, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: אצה"ל) 28/1960-62.

בתי יד לבנים שנבנו מאוחר יותר ברחבי הארץ. במקביל הופיע רעיון הקמת "היכל גיבורים" לזכר הנופלים ברשימה של אפרים תלמי שהתפרסמה **בדבר** ביוני 1949. הרשימה נכתבה בעקבות פגישה של תלמי עם המשוררת אנדה פינקרפלד־עמיר. בפברואר 1948 החלה אנדה פינקרפלד־עמיר במלאכת איסוף של חומר ביוגרפי על הנופלים במלחמת העצמאות במסגרת מדור הלוחמים של ארכיון צה"ל.[64] בשלהי 1949 הצטרפה למחלקה להנצחת החייל.[65] היא סיימה את עבודתה במשרד הביטחון בדצמבר 1950.[66] החומרים הביוגרפיים שקיבצה שימשו להוצאת ספר יזכור לזכר חללי מלחמת העצמאות. הרעיון של ספר יזכור לזכר חללים היה מעוגן במסורת יהודית של הנצחה שראשיתה בציווי שציווה אלוהים למשה: כְּתֹב זֹאת זִכָּרוֹן בַּסֵּפֶר. (שמות יז, יד). ספרי **יזכור** נעשו לחלק מתרבות הזיכרון הציונית בארץ ישראל. ב־1911 יצא לאור **יזכור** שערך הסופר אז"ר שהוקדש ל"חללי הפועלים העברים בא"י". ספר **יזכור** שיצא לאור ב־1955 וכלל ביוגרפיות קצרות של הנופלים שמש כאנדרטה ספרותית המשמשת כהנצחה קולקטיבית לחללי מלחמת העצמאות.

מעֵבר לפרסומו של החומר שנאסף הייתה השאלה היכן יישמר. בעבור אנדה פינקרפלד־עמיר רעיון היכל הגבורה היה מענה מתבקש. על פי חזונה, שם "תרוכז [...] עדות מלאה וממצה לדורות על בנים אלה גבורתם ופועלם".[67] הרעיון היה של היכל הגבורה המשמש כ"ספריה־מאוזוליאום".[68] על פי התכנית שהציע האדריכל יעקב פינקרפלד, אחיה של אנדה עמיר־פינקרפלד, ההיכל יהיה בצורת אולם עגול וריק בקוטר של 12-15 מטרים, כאשר מסביב לקיר יסודרו כ־5000 ספרים, ספר לכל נופל, ובאמצעו של האולם יוצב נר תמיד.[69] לפי התכנית להיכל יהיו צמודים שני חדרים. באחד יישמרו כרטיסיות עם פרטים ביוגרפיים על הנופלים, זיכרונות, מכתבים וגם יצירות אמנות ודברי ספרות. החדר השני יועד לספרן ולאנשי השירות.

בידיעה שהופיעה **בדבר** במרץ 1950 נמסר כי ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון "הביע את הסכמתו לצרף את היכל הגבורה אל תכנית

64 על "ארכיון הלוחמים": אפרים תלמי, 'בארכיון צבא ישראל', **דבר**, 20 ביוני 1949, עמ' 2.

65 א' שמיר, **לבל יהיו כלא היו: היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון ומיסוד דפוסי הזיכרון הממלכתיים**. תל אביב, 2003, עמ' 96-98.

66 א' עמיר־פינקרפלד למ' שילו, 20 בדצמבר 1950, ארכיון המדינה ג-5428/12.

67 "היכל הגבורה" בהר הרצל', **דבר**, 27 במרץ 1950, עמ' 2.

68 א' עמיר־פינקרפלד למ' שילו, 20 בדצמבר 1950, ארכיון המדינה ג-5428/12.

69 א' עמיר־פינקרפלד לוועדת השופטים לתכנון הר הרצל, 20 במרץ 1950, אצה"ל 133-758/1953.

הבניינים המונומנטאליים שיוקמו בירושלים".[70] בידיעה גם נמסר כי היכל הגבורה ייבנה בהר הרצל. בית הקברות הלאומי בהר הרצל נחנך באוגוסט 1949 עם קבורתו מחדש של בנימין זאב הרצל בפסגת ההר בטקס ממלכתי מלא הוד. בשיפולים הצפוניים של ההר הוקם בית הקברות הצבאי שנועד מלכתחילה לשמש כבית קברות צבאי לאומי.[71] במרץ 1950 נקברה בבית הקברות הצבאי הצנחנית חנה סנש, שארונה הובא מהונגריה. הרעיון למקם את היכל הגבורה בהר הרצל עלה בקנה אחד עם התפיסה של בית הקברות הצבאי על הר הרצל כפנתיאון הגבורה של מדינת ישראל.

במאי 1950 נערכה פגישה בין אנדה עמיר־פינקרפלד לבן גוריון.[72] בתשובה על שאלתו של ראש הממשלה הציעה עמיר־פינקרפלד לבנות את היכל הגבורה בבית הקברות הצבאי על הר הרצל. בן גוריון סבר כי "ייתכן שלא טוב לבנותו בסמוך לבית הקברות". הסיכום היה ש"לעת עתה [יש] לקבוע רק את ירושלים כעיר בה יוקם ההיכל". יוסף דקל, מנהל המחלקה להנצחת החייל, הביע את פליאתו על כך שאנדה עמיר־פינקרפלד פנתה ללא ידיעתו לראש הממשלה ושר הביטחון בהצעה להקמת מה שהוא כינה "היכל הלוחמים".[73] כפי שהסביר, הנושא לא תועדף על ידי משרד הביטחון ולא נכלל בתקציב המחלקה. מאוחר יותר דקל שינה את עמדתו. בישיבה של המועצה להנצחת החייל שנערכה בספטמבר 1953 טען כי הגיע הזמן להקים את היכל הגבורה על הר הרצל: "יש מקום מתאים לזה בכניסה לבית הקברות הצבאי בהר הרצל".[74] דקל אימץ את הרעיון של אנדה עמיר־פינקרפלד מבלי לציין את מקורו. עם פרישתו מניהול המחלקה להנצחת החייל בינואר 1955 פנה שוב דקל לשמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, בהצעה לבנות את היכל הגבורה שם ירוכזו פרטים אישיים וחומרים של הנופלים. הוא הזכיר כי ראש הממשלה הבטיח זאת להורים השכולים. הצעתו של דקל הייתה שבית אליהו (גולומב) שנמצא בהקמה (לעתיד: מוזיאון ההגנה) יהיה היכל הגבורה על שם אליהו גולומב, "ובבית זה יש לאסוף את כל החומר על הגבורה בישראל".[75] הפנייה של דקל הייתה בעלת אופי אישי, ניסיון להבטיח את המשך עיסוקו

70 **דבר**, 27 במרץ 1950, עמ' 2.

71 מ' עזריהו, **במותם ציוו. אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בישראל: השנים הראשונות**, תל השומר 2012.

72 סיכום פגישה בין אנדה עמיר־פינקרפלד ודוד בן גוריון ב־15 במאי 1950, 14 ביוני 1950, אצה"ל 220/1970-221.

73 י' דקל לזלינגר, 11 ביולי 1950, שם.

74 ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 15 בספטמבר 1953.

75 י' דקל לש' פרס, 28 בינואר 1955, אצה"ל 849/1973-81.

בנושאי הנצחה גם לאחר עזיבתו את המחלקה להנצחת החייל. ההצעה נותרה בגדר רעיון בלבד. המוזיאון שנחנך בפסח 1961 בבית גולומב נבנה כמוזיאון לתולדות ההגנה.[76]

"נצח והוד זכרו"

הרעיון שעמד מאחורי היכל הגבורה היה להפקיע את הנופלים מאלמוניותם על ידי הנצחת שמם והביוגרפיה שלהם כך שסיפור חייהם יישמר לדורות הבאים. הממד הקיבוצי של ההנצחה בא לידי ביטוי בריכוז החומרים הביוגרפיים של הנופלים כולם באתר ייעודי, כאשר נר התמיד מדגיש את האופי המקודש של האתר. ב־1950, כאשר אנדה עמיר־פינקרפלד קידמה את רעיון הקמת היכל הגבורה, ניצבו בראש סדר היום של הנצחת הנופלים במלחמת העצמאות בניית בתי הקברות הצבאיים, קביעת יום זיכרון כללי לנופלים והקמת מצבה לחייל האלמוני.[77] מבחינתה של אנדה עמיר־פינקרפלד, היכל הגבורה לא היה חלופה למצבת החייל האלמוני. במתכונת שהציעה, היכל הגבורה ומצבת החייל האלמוני השלימו זה את זה. על פי הצעתה, לפני הכניסה להיכל הגבורה שיוקם בהר הרצל צריכה להיות שדרה רחבה "ובכיכר שלפניה מצבת החייל האלמוני כפי שישנה בכל אומות העולם ואף מרכזת סביבה אלפי תיירים ומבקרים".[78]

פולחן החייל האלמוני היה סממן מוכר של ריבונות, כאשר הנחת זר למרגלות האנדרטה או הקבר הייתה לחלק מכללי טקס ביקורם של מבקרים רמי מעלה מחו"ל. ידיעות בעיתונות סיפרו על נציגים דיפלומטיים של ישראל שהניחו זֵרים למרגלות אנדרטאות החייל האלמוני בארצות שונות.[79] לאחר כינוס הייסוד של ארגון יד לבנים בינואר 1950 הביא העיתונאי יואל מרקוס מדבריו של אב שכול שהציע כי גם בישראל, "ככל הארצות בעולם" שנלחמו על חירותן, תיבנה אנדרטת החייל האלמוני על קבר החייל האלמוני "שנבחר בקפידה מבין כל האלמונים", וכי המקום ישמש להנחת זרים במצעדים, אספות עם וחגים.[80] אם שכולה הסבירה מדוע קברו של החייל

---

76 ש' סבוראי, 'לביצור המורשה', **דבר** 25 באפריל 1961, עמ' 5.

77 י' דקל לש' אביגור, 7 בדצמבר 1949, אצה"ל 580/1956-375.

78 א' עמיר־פינקרפלד לוועדת השופטים לתכנון הר הרצל, 20 במרץ 1950, אצה"ל 758/1953-133.

79 **קול העם**, 20 במאי 1948, עמ' 2; **חרות**, 6 באוקטובר 1948, עמ' 3; **הצפה**, 17 באוגוסט 1948, עמ' 2.

80 י' מרקוס, 'צרור הצעות', **חרות**, 16 בינואר 1950, עמ' 2.

האלמוני היה לזיכרון טעון בקדושה בעבור כל עם: "כי ללא חייל אלמוני אין גנרלים, אין שרים, אין מדינה".[81]

בפועל הנושא כבר היה על סדר היום המוסדי של הנצחת הנופלים. בדצמבר 1949 העלה יוסף דקל את הרעיון להקים אנדרטה לחייל האלמוני במכתב ששלח לסגן שר הביטחון שאול אביגור: "הנני מפנה את תשומת לבך לנוהג היפה בעולם לקבוע מצבה לחייל אלמוני באחד המקומות המרכזיים ביותר בארץ וצריך לדעתי לקיים זאת גם אצלנו".[82] ביוני 1950 פנה דקל שוב לאביגור, והפעם בהצעה מפורטת יותר:

> "קבר החייל האלמוני" כמקובל, הוא המקום המקודש והמכובד בכל בירות העולם. מבלי לחקות דרכי גויים, צריכים אף אנו להקים גלעד ללוחמי מלחמת השחרור. גלעד כזה, שתכניתו האמנותית תיוסד על מסורת ישראלית קדומה, עשוי לקיים תפקיד רב בחנוך אזרחי המדינה ולהעלאת קרנה בגויים. הביקור העממי לידו יהפך נוהג בימי חג ומועד למדינה שם יניח זרו שגריר מדינה ידידותית וכ"ו.[83]

ההסתייגות המובעת במשפט "מבלי לחקות דרכי גויים" וההתייחסות לכך שעיצובו של הגלעד יהיה מבוסס על "מסורת ישראלית קדומה" ביטאו את הרעיון שחובה לבסס את המערך הסמלי של הריבונות המדינית על אדנים של מסורת יהודית. ההתייחסות להעתקת מסורות זרות כאל דבר לא ראוי היא היבט מובנה של הלאומיות המודרנית הרואה באותנטיות עניין מרכזי בעיצובה של זהות לאומית. עניין זה בא לידי ביטוי מפורש במהלך עיצוב הדפוסים הממלכתיים של הנצחת הנופלים בישראל. בעבור מי שגרס כי חיקוי של דפוסים טקסיים זרים ייצג גישה גלותית,[84] השאלה "[האם] מוכרחים אנו ללכת בחוקות הגויים ולחקות?"[85] הייתה שאלה רטורית.

ההסכמה על כך שיש לאמץ מסורות טקסיות שהיו לחלק מהקנון האוניברסלי וההסתייגות מחיקוי כביטוי לגישה גלותית סתרו זו את זו. פתרון אפשרי לסתירה נמצא בדרישה לצקת את התוכן בתבנית מסורתית, שפירושו היה חיפוש אחר דפוסים המעוגנים במסורת היהודית. יוסף דקל

81 א' מילר־כהן, 'המונופולין על המוות', **חרות**, 30 בספטמבר 1951, עמ' 2.
82 י' דקל לש' אביגור, 7 בדצמבר 1949, אצה"ל 580/1956-375.
83 י' דקל לש' אביגור, 2 ביוני 1950, ארכיון היחידה להנצחת החייל (להלן: איל"ה), תיק אנדרטה.
84 איפכא מסתברא, 'בתרועה ובקול שופר', **מעריב**, 18 בפברואר 1949, עמ' 2.
85 'ועד לקשרי ידידות', **דבר**, 28 באפריל 1950, עמ' 6.

היה מודע לסתירה לכאורה שבין אימוץ מסורת אוניברסלית ובין הצורך להימנע ממראית עין של חיקוי. במכרז לתכנון בתי הקברות הצבאיים שפרסמה המחלקה להנצחת החייל באפריל 1949 נדרשו המשתתפים לחפש צורה לבית עלמין יהודי בהתחשב במסורת היהודית. כפי שהסביר דקל מאוחר יותר, "לא יכולנו ללכת בדרך החיקוי לבתי קברות צבאיים בארצות אחרות".[86]

פתרון לסתירה לכאורה נמצא בקביעה כי המסורת היהודית היא שעמדה ביסוד המסורת האוניברסלית. במובן זה, אימוץ מסורת אוניברסלית לא היה אלא שיבה למקורותיה היהודיים. הטענה התמקדה בנושא נר (או אש) התמיד. מקורו של המונח העברי נר התמיד הוא בציווי אלוהי למשה: וְאַתָּה תְּצַוֶּה אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, וְיִקְחוּ אֵלֶיךָ שֶׁמֶן זַיִת זָךְ כָּתִית־לַמָּאוֹר: לְהַעֲלֹת נֵר תָּמִיד. (שמות כז, כ; נוסח זהה כמעט מופיע בספר ויקרא כד, א). נר התמיד הוצב במשכן ואחר כך במקדש, שם היה נר התמיד הנר המערבי במנורת שבעת הקנים.[87] המונח אש תמיד קשור גם הוא לעבודה במשכן: אֵשׁ תָּמִיד תּוּקַד עַל־הַמִּזְבֵּחַ, לֹא תִכְבֶּה. (ויקרא ו, ו). מקורו של נר הנשמה הוא בפסוק נֵר ה', נִשְׁמַת אָדָם; (משלי כ, כז).

במאמר **במעריב** מפברואר 1949 קבע המחבר: "אנחנו נתנו לעולם את רעיון נר הנשמה, והגויים קיבלוהו. ובכל חג לאומי גדול הם קרבים אל המדורה הבוערת לזכר הנעדרים, החייל האלמוני או גדולי האומה".[88] במאמר **בדבר** חזר המחבר על הטענה בדבר מקורו היהודי של המנהג:

> בכל בירות העולם יש קבר של החייל האלמוני, שלפיד דולק למראשותיו. עובדה היא שנוהג זה נתחדש אצל האומות לנר התמיד שהיה דולק בוורמייזא, באו הגויים, נתרשמו ובנו מתכונתו. **מנר התמיד קם קברו של החייל האלמוני** (הדגשה שלי, מ. ע.). האם מוכרחים אנו לחקור את נכסי הניכר, כדי להגיע בעקיפין למקור שלנו?[89]

יש לציין כי בתרבות ההנצחה הציונית המונח נר תמיד הופיע גם בהשאלה לאמצעי הנצחה בכלל. לדוגמא, ב־1932 הופיע ספר זיכרון לבנימין זאב

---

86 עזריהו, **במותם ציוו**, עמ' 14.
87 א' ארזי, 'להעלות נר תמיד', **הבקר**, 12 בפברואר 1954, עמ' 4.
88 איפכא מסתברא, 'בתרועה ובקול שופר', **מעריב**, 18 בפברואר 1949, עמ' 2.
89 'ועד לקשרי ידידות', **דבר**, 28 באפריל 1950, עמ' 6.

גולדברג שנספה במאורעות תרפ"ט. שמו של ספר הזיכרון היה **נר תמיד לעולת תמיד.**

שאלת מיקומה של מצבת החייל האלמוני היא בעלת משמעות רבה בגאופוליטיקה של הזיכרון. בינואר 1950 הציע העיתונאי יואל מרקוס למקם את קבר החייל האלמוני בכיכר מרכזית שתיבנה בתל אביב.[90] כאמור לעיל, במרץ 1950 הציעה אנדה עמיר־פינקרפלד לבנות את מצבת החייל האלמוני בסמיכות להיכל הגבורה שייבנה בהר הרצל. הנושא קיבל תוקף רשמי בעקבות פגישה שערך יוסף דקל עם דוד בן גוריון באוגוסט 1950. בפגישה הציג דקל את הצורך בהקמת אנדרטה לחייל האלמוני. בן גוריון סבר שיש להקים את האנדרטה בשטח הקריה בירושלים, ואף הציע את המקום המתאים לכך: "ובאם הדבר ניתן מבחינה ארכיטקטונית – במגרש שבין בית הנשיא ובין בניין הכנסת".[91]

הבחירה בירושלים עלתה בקנה אחד עם המדיניות שקידם בן גוריון להפוך את ירושלים העברית לבירת מדינת ישראל, דבר שהיה בעל משמעות גאופוליטית רבה במיוחד לנוכח ההתנגדות של הקהילה הבינלאומית. המיקום של המצבה בקריית הממשלה נועד לשלב את מבנה הכוח הפוליטי של הריבונות המדינית עם המבע הסמלי רב העצמה של ההקרבה הפטריוטית העילאית שנמצאת בבסיס הריבונות המדינית. בה בעת, דקל תמך בביזור ההנצחה. לדעתו ניתן היה להציב אנדרטה לחייל האלמוני גם בחיפה, על רכס הכרמל, ובתל אביב, באחת הכיכרות המרכזיות.[92] זאת ועוד: להצעתו, דגמים מוקטנים של הגלעד יוצבו בכל אחד מבתי הקברות הצבאיים בישראל.[93]

קריית הממשלה תוכננה להיבנות בשטח הכפר הערבי שייח' באדר, שם נקברו במהלך מלחמת העצמאות כ־900 חללים, מהם 250 חיילים. ההחלטה למקם שם את קריית הממשלה חייבה לפנות את בית הקברות. אזרח שומר מצוות הציע שלא לפנות את בית הקברות ולהפוך אותו ל"מקום קדוש ומצבה היסטורית... מצבה נהדרת לכל גיבורי השחרור": האתר ישמש "גרעין לקריה" כפי שהקריה תשמש "גרעין" לירושלים, וירושלים לארץ ישראל.[94] על פי ההצעה, בית הקברות צריך היה לשמש "כקבר החייל

---

90 י' מרקוס, 'צרור הצעות', **חרות**, 16 בינואר 1950, עמ' 2.

91 נ' ארגוב לש' ארזי, 5 בספטמבר 1950, ארכיון המדינה ג-5428/12. העובדה שבן גוריון הציע את המקום לא צוינה בזיכרון הדברים ששלח דקל לארגוב לאחר הפגישה: יוסף דקל לנחמיה ארגוב, 3 באוגוסט 1950, איל"ה, תיק אנדרטה.

92 י' דקל לש' אביגור, 2 ביוני 1950, שם.

93 'מצבות לחללי המלחמה – תוך שנה', **חרות**, 9 ביולי 1950, עמ' 3.

94 י' בורג לד' בן גוריון, 27 ביולי 1950, ארכיון המדינה ג-43/1434/5346.

האלמוני לאומות העולם". הרעיון הובא לידיעתו של יוסף בורג, סגן יושב ראש הכנסת מטעם המזרחי, וזה העבירו בכתב לבן גוריון. אלא שבשלב זה כבר התקבלה ההחלטה על פינויו של בית הקברות בשייח' באדר ועל העברת החללים האזרחים לבית הקברות בסנהדריה והלוחמים לבית הקברות הצבאי על הר הרצל.

ההחלטה לבנות את האנדרטה לחייל האלמוני בקריית הממשלה בירושלים יצרה מצב שבו הקמתה הייתה תלויה בהתקדמות תכנון ובניית קריית הממשלה. התכנון הראשוני של קריית הממשלה במתחם שייח' באדר בירושלים החל באפריל 1949. המיקום שהציע דקל התייחס להצעתם של האדריכלים מוניו וינרוב ואלפרד מנספלד שזכו באפריל 1950 בפרס הראשון בתחרות לתכנון מתחם הקריה.[95] המתחם אמור היה לכלול שתי רחבות. האנדרטה לחייל האלמוני עתידה הייתה להיבנות ברחבה הצפונית, לצידה אמורים היו להיבנות גם משכן הנשיא ומשרד ראש הממשלה. אך תכנית זו נגנזה, ובספטמבר 1950 הוכנה תכנית חדשה ולפיה קריית הממשלה תכלול כיכר מרכזית יחידה, ומסביבה הכנסת, משרד ראש הממשלה, ומשרדי החוץ והאוצר.

תמיכתו של בן גוריון בהקמת גלעד לחייל האלמוני בקריה בירושלים הייתה תנאי הכרחי לקידום מיזם ההנצחה הלאומי. בפגישה שנערכה ב־15 באוגוסט 1950 הציג יוסף דקל את הגלעד לחייל האלמוני לחברי ועדת הקריה. בשלב זה נראה היה שהקמת הגלעד עברה לפסים מעשיים. בהמשך לפגישה הציע מזכיר ועדת הקריה כי נציג של המחלקה להנצחת החייל ייפגש עם מנהל לשכת הקריה ועם האדריכל קלרוויין כדי לקבוע "את הכללים העיקריים הנוגעים להקמת האנדרטה ולהתחרות".[96] בהתאם לתכנית החדשה של הקריה מספטמבר 1950 הציעה ועדת הקריה את הכיכר המרכזית כמקום ראוי לאנדרטה לחייל האלמוני, כאשר מיקומה המדויק וצורתה ייקבעו בתחרות אדריכלים.[97]

בראשית 1951 התבשר הציבור כי קרובה הקמתה של האנדרטה לחייל האלמוני בקריה בירושלים.[98] הסמכות לקביעת מדיניות ההנצחה הממלכתית הייתה של המועצה הציבורית להנצחת החייל שהחלה את פעולתה בפברואר 1951. חבריה של המועצה הציבורית היו הורים שכולים והם מונו על ידי

95 הטיס רולף, שם, עמ' 132-133.
96 צ' ונסיק לי' דקל, 14 בספטמבר 1950, אצה"ל 220/1970-211.
97 ש' ארזי לי' דקל, 6 בנובמבר 1950, איל"ה, תיק אנדרטה.
98 ק' ישעיהו, 'שופרו בתי הקברות הצבאיים', **חרות**, 5 בינואר 1951, עמ' 6.

שר הביטחון על פי חוק בתי הקברות הצבאיים תש"י (1950). בראש המועצה הציבורית עמד יצחק בן צבי עד שנבחר לתפקיד נשיא המדינה. בישיבה של ועדת משנה של המועצה הציבורית שנערכה ביולי 1951 הכריז יוסף דקל כי בקרוב יוכרז על הקמת שני גלעדים ממלכתיים: האחד בקריה בירושלים לזכר החייל האלמוני, השני לפורצי הדרך לירושלים בדרך המובילה לבירה.[99] באותה ישיבה הוחלט גם להקים עוד שבע אנדרטאות ממלכתיות שנועדו להנציח פרקי קרבות באזורי הארץ השונים.[100] ראוי לציין כי כל תשע האנדרטאות שהמועצה הציבורית החליטה על הקמתן נמנעו מהנצחת שמות הנופלים. הרעיון היה של הנצחה קיבוצית, המוקדשת לקבוצות לוחמים ללא פירוט שמות הנופלים: פורצי הדרך לירושלים, לוחמי הדרום, משחררי הגליל המערבי, מגיני הגליל התחתון, אנשי גוש עציון, לוחמי הגליל העליון, מגיני העמק, מגיני עמק הירדן.

האישור של המועצה הציבורית ניתן בעת שנעשו הכנות לקראת הכרזה על תחרות פתוחה לעיצוב הגלעד לחייל האלמוני שיוצב ברחבת הקריה, מול הכנסת. בהכרזה על התחרות בין אדריכלים ופסלים נקבע שזו תהיה "מצבה סמלית לחייל שנפל במלחמת השחרור".[101] המשתתפים בתחרות נדרשו כל אחד "לבטא ביצירתו היונקת ממסורת העם את גבורת הלוחם שמסר נפשו על עצמאות ישראל". הכתובת על האנדרטה נועדה להיות "נצח והוד זכרו". כמו כן נקבע כי ליד המצבה יסודר נר תמיד ומקום להנחת זֵרים. במקביל נעשו הכנות לכינוס ועדת השופטים לתחרות, ביניהם היו נציגי ועדת הקריה: מרדכי שטנר, יושב ראש ועדת הקריה ושלמה ארזי, מנהל לשכת הקריה; אדריכל ראו, אגף התכנון; אדריכל ריכרד קאופמן; רס"ן דוד טנאי, חיל ההנדסה.

בשלהי 1951 נדמה היה כאילו תהליך הקמת האנדרטה מתקדם במסלול הנכון. אלא שההכרזה על התחרות לא התפרסמה מעולם, ואין כל עדות לכך שוועדת השופטים התכנסה שוב לאחר הישיבה שזומנה בספטמבר 1951.[102] בשלב זה מתברר כי הקמת מצבת החייל האלמוני מתעכבת. הבעיה הייתה אי־הבהירות בנוגע לתכנון הקריה. ב־1951 נעשו כעשרים וחמישה שינויים בתכנית הקריה.[103] לפי התכנית שאושרה על ידי הממשלה, המכלול שייבנה

99 פרוטוקול, ישיבת הוועדה לקביעת מצבות זיכרון אשר תוקמנה בארץ ומקומותיהם, 25 ביולי 1951, איל"ה, תיק אנדרטה.

100 עזריהו, **פולחני מדינה**, עמ' 202-204.

101 'התחרות אדריכלים ופסלים', מסמך בכתב יד, ללא תאריך וללא שם, איל"ה, תיק אנדרטה.

102 י' דקל לש' ארזי, 10 בספטמבר 1951, איל"ה, שם; **על המשמר**, 4 באוקטובר 1951, עמ' 1.

103 א"ח אלחנני, 'קריית הממשלה בירושלים בבניינה', **דבר**, 12 באוקטובר 1951, עמ' 1.

על הגבעה המרכזית אמור היה לכלול את בנין הכנסת, מימינו משרד ראש הממשלה, משמאלו משרד החוץ ומולו – משרד האוצר, כאשר ארבעת הבניינים מסביב לכיכר גדולה ובה האנדרטה לחייל האלמוני. אלא שגם תכנית זו לא יצאה אל הפועל. שאלת מיקומה של הכנסת המשיך לעמוד על סדר היום התכנוני,[104] אך כל עוד לא התקבלה החלטה בנושא לא ניתן היה להתקדם בתכנון הכיכר המרכזית ובהקמת האנדרטה לחייל האלמוני. בתחילת 1952 הציעה הנהלת הקריה למחלקה להנצחת החייל את הגן המרכזי בקריה כחלופה לכיכר המרכזית, היות "וההצעה הזאת ניתנת להגשמה יותר מוקדם מזו הנוגעת לכיכר".[105]

לכאורה נראה היה שהעיכוב בהקמת הגלעד הוא זמני. בספטמבר 1953 אישרה המועצה הציבורית להנצחת החייל את מיקום הגלעד לחייל האלמוני בקריה בירושלים.[106] בינואר 1954 נמסר לציבור כי "בקרוב קבר החייל האלמוני יוצב בירושלים".[107] בפגישה שנערכה בין יוסף דקל ובין מנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס באוגוסט 1954 הוסכם כי "יש להכריז על הקמת בניין גלעד החייל האלמוני בשטח הקריה בירושלים".[108] אולם במפגש עם נציגי ארגון יד לבנים שנערך כחודש לאחר מכן הסביר דקל כי אם אמנם מתכוונים להקים את "קבר (כך!) החייל האלמוני" באמצע הקריה בירושלים, הרי שאי אפשר להתקדם מכיוון שתכנון הקריה עדיין לא הסתיים. הוא הבטיח לנוכחים כי "ברגע שהתכנית של הקריה תהיה מוגמרת, נתחיל בבניה".[109] בינואר 1955 התפטר דקל מתפקיד ראש המחלקה להנצחת החייל, ובכך ירד מהבמה מי שהיה ההוגה והמקדם הראשי של הקמת הגלעד לחיל האלמוני בירושלים. בפברואר 1955 החליטה הממשלה לבנות בניין נפרד לכנסת; וביוני הקצתה ועדת הקריה לבניין הכנסת שטח בחלקה הדרום־מזרחי של הקריה, שפירושו היה שרעיון הכיכר המרכזית ירד מהפרק.[110]

ב־1957 קראה עיריית ראשון לציון רחובות על שם גיבורים ומאורעות "חשובים בהיסטוריה הצבאית שלנו", ביניהם גם רחוב הגיבור האלמוני.[111]

---

104 הטיס רולף, שם, עמ' 135.
105 ש' ארזי לי' דקל, 30 בינואר 1952, איל"ה, תיק אנדרטה.
106 פרוטוקול, ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 15 בספטמבר 1953.
107 **על המשמר**, 21 בינואר 1954, עמ' 1.
108 זיכרון דברים של פגישת יוסף דקל עם שמעון פרס, 19 באוגוסט 1954, איל"ה, תיק אנדרטה.
109 כנס יד לבנים, 15 בספטמבר 1954, ארכיון המדינה ג-7798/13.
110 הטיס רולף, שם, עמ' 135-136.
111 **חרות**, 18 ביולי 1957, עמ' 2.

אלא שבזירה הממלכתית, ללא הכרזה רשמית ומבלי ליידע את הציבור, רעיון הקמת האנדרטה לחייל האלמוני נכנס להקפאה. משה אורבך, מחליפו של יוסף דקל בתפקיד ראש המחלקה להנצחת החייל פנה במאי 1959 ליושב ראש ועדת קריית הממשלה בבקשה להקים את האנדרטה לחייל האלמוני "במקום בו אפשר יהיה לקיים טקסים רבי־עם [...] כפי שנהוג במדינות הנאורות בעולם".[112] ההתייחסות לפונקציה הטקסית של האנדרטה חזרה במלים שונות על הנימוקים שהציג דקל כבר ביוני 1950. בתגובתו הציע שלמה ארזי, יושב ראש ועדת הקריה, להמתין לסיום תכנונה של הקריה.[113]

החלופות

בעוד שהקמת מצבת הזיכרון לחייל האלמוני בקריית הממשלה בירושלים התעכבה, קבר החייל האלמוני היה להיבט של פולחן הזיכרון בעולם הערבי. במלאת חמש שנים לפלישת הערבים לארץ ישראל נערך בקהיר טקס קבורת החייל האלמוני המצרי שנפל במלחמה נגד ישראל.[114] עצמותיו של החייל שזהותו ודרגתו לא היו ידועות הובאו לקהיר ברכבת מאל עריש. הארון נטמן בבית הקברות למרגלות הר מוקאטן, הנשקף אל הבירה המצרית. טקסי אשכבה בהשתתפות הגנראל נאגיב נערכו במסגד ובכנסיה קופטית. ברצועת עזה שבשליטת מצרים נבנתה אנדרטה לזכר חללי הפדאיון;[115] מצבה זו נהרסה בעת שישראל כבשה את עזה במלחמת סיני ונבנתה שוב לאחר הנסיגה.

העיכוב בבנייתה של המצבה לחייל האלמוני בקריית הממשלה בירושלים לא עורר ביקורת ציבורית. בהקשר זה יש חשיבות מיוחדת לכך שההורים השכולים, שהיו קבוצת לחץ בעלת כוח מוסרי ניכר, לא הפעילה לחץ לבנייתה של האנדרטה. עיקר העניין של ארגון יד לבנים ושל המועצה הציבורית להנצחה היה בשנים הראשונות שלאחר העצמאות בהשלמת בנייתם של בתי הקברות הצבאיים, בהפקת ספרי זיכרון ובהנצחת שמות הנופלים על לוחות ומצבות זיכרון. אך מבחינת כללי הטקס הדיפלומטי, העיכוב שחל בבניית הגלעד לחייל האלמוני בירושלים יצר בעיה: היעדרו של קבר החייל האלמוני הצריך מקומות חליפיים שם יכולים היו מבקרים זָרים להניח זֵרים.

פתרון דה־פאקטו ואפקטיבי לבעיה היה יצירת מוקד טקסי לזכר החייל

---

112 מ' אורבך למ' שטנר, 29 במאי 1959, איל"ה, תיק אנדרטה.

113 מ' שטנר למ' אורבך, 16 באוגוסט 1959, איל"ה, תיק אנדרטה.

114 'ניערנו חצננו מהמו"מ על התעלה', **הצפה**, 11 במאי 1953, עמ' 1.

115 'אווירת איומים במדינות ערב', **מעריב**, 14 במאי 1967, עמ' 2.

האלמוני בבית הקברות הצבאי על הר הרצל. מלכתחילה יועד בית הקברות הצבאי על הר הרצל לשמש כפנתיאון הגבורה הלאומי וכמקום שם יונצחו הנעדרים שמקום קבורתם לא נודע. בנוסף לחלקת הצנחנים שנשלחו לאירופה נבנו בבית הקברות הצבאי אנדרטאות לזכר הכ"ג ו־140 חללי פלוגת התובלה 462 שאנייתם טבעה בים התיכון ב־1 במאי 1943.

את בית הקברות הצבאי תכנן האדריכל אשר חירם, שזכה בתחרות לתכנון בתי הקברות הצבאיים והיה אדריכל הבית של המחלקה להנצחת החייל.[116] במכרז לתכנון בתי הקברות הצבאיים נדרשו המתכננים להציע "אבן זיכרון כללית". הדגם הייתה מצבת הזיכרון (stone of remembrance) שעיצב האדריכל אדווין לצ'נס (Lutyens) והייתה אלמנט אחיד בבתי הקברות הצבאיים הבריטיים הגדולים של מלחמת העולם הראשונה. מצבת הזיכרון הייתה בצורת מבנה מלבני, המזכיר ארון קבורה, המונח על שלוש מדרגות. על גבי המצבה נחקק הפסוק "שמם ינון לדור ודור" (בן סירא מד, יג). למרגלות המצבה הונחו זרי הפרחים במהלך טקסי הזיכרון שנערכו בבתי הקברות.

ההצעה של אשר חירם ל"אבן הזיכרון הכללית" בצורת אובליסק מלבני לא התקבלה על דעת השופטים בתחרות. במקומה של ההצעה שנדחתה הוקמו לקראת יום העצמאות תש"י (1950) בבתי הקברות הצבאיים מבנים אחידים בצורת קיר מאבן לנר התמיד ולזרי פרחים.[117] בגלל צורתם מבנים אלה זכו לכינוי "דוכן לנר התמיד" או בקיצור: דוכן.[118] בבית הקברות בהר הרצל נבנה הדוכן ובו הכן החצוב מאבן המיועד לנר התמיד ליד קבר הל"ה.[119] למרות השם המחייב, נר התמיד שבבתי הקברות הצבאיים ובקרבת מקום לגלעדים לנופלים בער רק בימי זיכרון ובעת אזכרות.

מבחינת כללי הטקס, הדוכן בבית הקברות הצבאי בהר הרצל שימש בפועל כגלעד לחייל האלמוני. ביוני 1951 ביקר ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון בבית הקברות הצבאי על הר הרצל והניח למרגלות הדוכן זר לזכר הנופלים.[120] ביום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות תשי"ג נערכה ליד הדוכן האזכרה הכללית לנופלים. בשעה 11:00 הודלק נר התמיד, ולאחר ירי מטח הכבוד הניחו נציגי הממשלה, ארגונים ומוסדות

116 על בנייתו של בית הקברות הצבאי בהר הרצל ראו: עזריהו, **במותם ציוו**, עמ' 57-75.
117 **דבר**, 21 באפריל 1950, עמ' 7.
118 **הצפה**, 16 באפריל 1956, עמ' 4.
119 **הצפה**, 2 בדצמבר 1951, עמ' 2.
120 **דבר**, 13 ביוני 1951, עמ' 4.

זרי פרחים ליד הדוכן.[121] טקס זה נעשה למסורת בימי הזיכרון. בתפקודו כגלעד לחייל האלמוני האתר היה לחלק מפרוטוקול הביקור של ביקורים רשמיים בישראל. המסורת נוצרה ב־1951. צירי הקונגרס הציוני הכ"ג שהתכנס בירושלים בקיץ שנה זו עלו להר הרצל והניחו זֵרים למרגלות הדוכן.[122] בשנים שלאחר מכן נעשתה הנחת זֵרים בהר הרצל לנוהג שגור במהלך ביקור של אורחים רשמיים בישראל.[123] עבור הנספחים הצבאיים המאומנים בישראל היו גם אפשרויות נוספות. ביום הזיכרון תשכ"ח (1968), שחל בשנת העשרים לישראל, השתתפו הנספחים הזָרים בטקס הזיכרון שנערך ליד הגלעד לחללי חיל האוויר שהוקם לאחר מלחמת העצמאות בהר הטייסים שליד ירושלים.[124] במהלך הטקס הניחו הנספחים הצבאיים זֵרים למרגלות האנדרטה.

בשפת התקופה הייתה נפוצה ההתייחסות לדוכן כאל קבר החייל האלמוני. **על המשמר** דיווח כי "קבר החייל האלמוני יוצב בירושלים",[125] ובעיתונות דווח כי בבית העלמין הצבאי על הר הרצל "הניחו" זר על קבר החייל האלמוני.[126] שיבוש זה רווח בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה והעיד על העצמה הסמלית שהייתה בתקופה זו למונח קבר החייל האלמוני במילון המושגים של הליטורגיה הלאומית. ייתכן שהעובדה שהדוכן ניצב בבית קברות צבאי תרמה גם היא לזיהויו עם קבר דווקא, וכך גם לשיבוש שבהיסח דעת. אלא שגם יוסף דקל, שעמד בראש המחלקה להנצחת החייל והיה המקדם הראשי של הנצחת החייל האלמוני, התייחס לעתים לקבר החייל האלמוני גם כאשר ברור היה כי הוא מתכוון לגלעד שהוחלט להקים בקריית הממשלה. זאת ועוד, כתב שהחליף את היוצרות אף דיווח לקוראיו כי "הוחלט להקים את קבר החייל האלמוני בהר הרצל".[127] לדוגמא, ב־1962 דיווח **מעריב** כי ראשי המשלחת של נבחרת צבא תורכיה בכדורסל הניחו זר בקבר החייל האלמוני בהר הרצל.[128] התייחסויות ל"דוכנים" בבתי הקברות הצבאיים כאל קבר החייל האלמוני המשיכו להופיע, אמנם לעתים נדירות,

---

121 **הצפה**, 20 באפריל 1953, עמ' 1.

122 **חרות**, 21 באוגוסט 1951, עמ' 4; **דבר**, 18 במאי 1954, עמ' 4; **דבר**, 30 באוקטובר 1958, עמ' 3.

123 **חרות**, 15 בינואר 1954, עמ' 8.

124 **דבר**, 3 במאי 1968, עמ' 6.

125 **על המשמר**, 21 בינואר 1954, עמ' 1.

126 כמה דוגמאות: **חרות**, 15 בינואר 1954, עמ' 8; **דבר**, 18 במאי 1954, עמ' 4; 30 באוקטובר 1958, עמ' 3, 30 באפריל 1963, עמ' 2.

127 מ' מייזלס, 'אנשי הבריגדה יחוגו', **מעריב**, 13 במרץ 1955, עמ' 2.

128 **מעריב**, 18 ביוני 1962, עמ' 14.

עד שנות השבעים.[129] בשלהי שנות החמישים החלו מופיעים אזכורים ל"חלקת החייל האלמוני".[130] אלא שגם כאן הופיע לעיתים שיבוש שנבע מזיהוי מוטעה של החללים שמקום קבורתם לא נודע כחיילים אלמונים. בדיווח על הטקס שנערך בהר הרצל ביום ז' באדר תשכ"ב, הוא יום מותו של משה רבנו שנקבע כיום הזיכרון לנעדרים שמקום קבורתם לא נודע, נמסר כי "זכרו של החייל האלמוני הועלה אתמול בטקס מיוחד".[131]

הנחת זר בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, צילום: טדי בראונר.
לשכת העיתונות הממשלתית

חלופה טקסית אחרת לגלעד לחייל האלמוני הייתה קברו של בנימין זאב הרצל, אבי הציונות המדינית. הנחת הזר על קברו של הרצל בפסגת ההר הנושא את שמו הייתה מחווה של כבוד לחוזה המדינה היהודית. ראשיתה של מסורת הנחת זר על קבר הרצל הייתה בביקורו של הארכיבישוף האורתודוקסי טימותאוס בירושלים העברית באפריל 1951, במהלכו גם התכוון להניח זר על קברו של הרצל.[132] זר הפרחים נותר במכוניתו של המבקר רב המעלה לאחר שנמסר לו שאין זה מקובל על פי המסורת היהודית. הסבר מפורט קיבל אחר

129 בית הקברות בחיפה: **דבר**, 3 במאי 1968, עמ' 6; בית הקברות בראש פינה: **דבר**, 8 במאי 1973, עמ' 4.

130 **דבר**, 10 ביוני 1959, עמ' 1; **דבר**, 7 במאי 1962, עמ' 8. דוגמא להתייחסות מאוחרת לקבר החייל האלמוני בבית העלמין הצבאי על הר הרצל: **חרות**, 12 במרץ 1965, עמ' 12.

131 **חרות**, 14 במרץ 1962, עמ' 4.

132 **מעריב**, 18 באפריל 1951, עמ' 2.

כך בפגישתו עם שר הדתות. בעת ביקור בירושלים בספטמבר 1951 הניח ראש עיריית ניו יורק, וינסנט אימפליטרי, זר על קברו של הרצל.[133] הדבר נעשה לחלק מפרוטוקול הביקור בישראל, ומנהיגי מדינות, שגרירים וראשי משלחות שביקרו בארץ הניחו זֵרים על קברו של חוזה המדינה בעת ביקורם בבירת ישראל.[134] להבחנתו של יעקב וינשל,

> [...] הפכנו מקום קדוש זה למעין קבר החיל האלמוני־הציוני, במקביל לאותו קבר ידוע תחת "שער הניצחון" בפאריס מקום בו דיפלומטים מנוסים ומנומסים, מארצות ידידותיות, מניחים במופגן זרי פרחים, תוך הדגשת זכרו של המת וערך הרעיון הנשגב ששרת.[135]

חלופה טקסית נוספת לחייל האלמוני הייתה הקרבן האלמוני שמייצג את ששת מיליוני היהודים שנטבחו באירופה על ידי הנאצים ועוזריהם. ב־1942 הציג מרדכי שנהבי, איש קיבוץ משמר העמק, את רעיון מפעל ההנצחה הלאומי לקרבנות השואה למוסדות היישוב בארץ ישראל.[136] במאמר שפרסם במאי 1945 הוא כתב: "אין אנו יכולים לנהוג ככל העמים. אפשר שהם יכולים לצאת ידי חובה בהקמת מצבות לחייל האלמוני. אנו – אין אנו יכולים."[137] שנהבי הציע כי במסגרת מפעל ההנצחה יוקם בניין מונומנטלי – היכל הזיכרון. הוא הצביע על כך שרבים מן הנרצחים לא השאירו אחריהם כל עקבות, ולכן: "לזכר קרבנות אלמונים אלה תוקם בתוך מצבת הזיכרון מצבה מיוחדת – מצבת הקרבן האלמוני." בשנת 1947 הציע הרב ויליאם רוזנבלום לבנות בארה"ב את קבר היהודי האלמוני: להבנתו, מצבה כזו "עלולה אולי למנוע הישנות שואה כזאת".[138]

הרעיון להנציח בישראל את הקרבן האלמוני נותר על סדר היום של הנצחת השואה. לאחר המלחמה הופיעו יזמות לקבור את אפר הנרצחים ב(ארץ) ישראל. באוגוסט 1946, לראשונה בישראל, נטמנה תיבה ובה אפר

---

133 **חרות**, 25 בספטמבר 1951, עמ' 4.

134 משלחת צבאית יוגוסלבית: **הצפה**, 2 ביוני 1953, עמ' 1; ציר גוואטמלה: **הצפה**, 13 ביולי 1955, עמ' 4; ראש ממשלת בורמה: **מעריב**, 30 במאי 1955, עמ' 1; סגן נשיא הסנאט הברזילאי: **חרות**, 27 באוקטובר 1957, עמ' 4; משלחת פרלמנטרית מקניה: **דבר**, 24 בנובמבר 1959, עמ' 4.

135 י' וינשל, 'על שקר מוסכם אחד', **חרות**, 20 ביולי 1962, עמ' 3.

136 מ' ברוג, 'יד לחיילים ושם לחללים: ניסיונות הוועד הלאומי להקים את "יד ושם" 1946-1949', **קתדרה** 119, 2006, עמ' 87-120.

137 מ' שנהבי, 'יד ושם לגולה הנחרבת', **על המשמר**, 25 במאי 1945, עמ' 3.

138 **הארץ**, 15 באפריל 1947; **קול העם**, 21 באפריל 1947, עמ' 2.

קדושי השואה בבית הקברות הישן בתל אביב. עוד לפני הקמת המדינה הציע הרב אברהם־חיים שאג, חבר הנהלת הוועד הלאומי, להעביר את אפר הנספים לקבורה בישראל.[139] במרץ 1949 הציע ראובן הכט לבנות על אחת מפסגות ההרים במערב ירושלים "קבר לאומי" בו ייטמן אפר קדושי השואה שיובא מאירופה לישראל: "על אחד ההרים שבירושלים עיר הקודש קבר לאומי בו יקברו עפר קדושינו ועצמות גיבורינו... קבר אחים זה יפגין ביתר עוז את ערך ירושלים בלב האומה והארץ".[140] לאחר קבורתו מחדש של הרצל בירושלים באוגוסט 1949 הכט פיתח את הרעיון והציע ליצור מעין פנתיאון לאומי שיכלול "שני קברים קדושים: קבר הרצל וקבר היהודי הבלתי נודע, הנרצח והטבוח, זה קרוב לזה, ושניהם מסודרים ובנויים בממדים הראויים לערכם".[141] בתפיסה העממית, האתרים שבהם נטמנו שרידי אפר הנרצחים שהובאו משדות ההרג באירופה היו "קבר הקרבן האלמוני".[142]

רעיונו של הכט הקדים את זמנו. בראשית שנות החמישים הוקם בפריז מפעל הנצחה לקרבן היהודי האלמוני שנרצח בשואה. אבן הפינה לקבר היהודי האלמוני בפריז נורתה במאי 1953.[143] באוקטובר 1956 נחנך בפריז המבנה לזכר היהודים שהושמדו בשואה שבו נמצא "קבר סמלי של הקדוש היהודי הלאומי".[144] ב־1953 חוקקה הכנסת את החוק על הקמת מפעל יד ושם להנצחת השואה והגבורה שמקומו נקבע על הר הזיכרון הצמוד להר הרצל. הרעיון לשלב את קבורת האפר המובא משדות הקטל באירופה עם מפעל יד ושם עלה שוב במסגרת הדיון הרעיוני בעיצוב דפוסי הנצחת השואה והגבורה בהר הזיכרון. ההיסטוריון בן ציון דינור, יושב הראש הראשון של יד ושם, קבע כי בנוגע להטמנת אפר הקדושים הרי ש"אין מקום מתאים יותר מאשר בהר הזיכרון".[145] משה קול, יו"ר הנהלת המפלגה הפרוגרסיבית, טען בזכות הקמת קבר היהודי האלמוני בהיכל הזיכרון שעתיד להיבנות על הר הזיכרון: "לי נראה שקבר היהודי האלמוני יעורר הרבה יותר כבוד [...]

139 א"ח שאג, פרוטוקול, סימפוזיון יד ושם מס' 2, 15 ביולי 1956, עמ' 5, ארכיון המדינה ג-5546/3.

140 ר' הכט לד' בן גוריון, 30 במרץ 1949, שם.

141 ר' הכט לד' בן גוריון, 12 בדצמבר 1949, שם.

142 מכתב למערכת, **הצפה**, 7 ביולי 1949, עמ' 2.

143 **חרות**, 18 במאי 1953, עמ' 1.

144 'קבר הקדוש היהודי האלמוני', **הצפה**, 29 באוקטובר 1956, עמ' 1.

145 ב"צ דינור, פרוטוקול, סימפוזיון יד ושם מס' 1, 10 ביוני 1956, עמ' 16, ארכיון המדינה ג-5546/3.

קברו של היהודי האלמוני עלול לבטא יותר מכל את השואה ואת החורבן".[146] האדריכל אריה אלחנני הציע מתווה אדריכלי: מבנה לזיכרון

> שבמרכזו ימצא אפרו של היהודי האלמוני שיסמל את השואה ואת הגבורה – כי במותם קודשו כולם [...] הרעיון הוא [...] שאנחנו נכנסים לשטח, נלך במנהרה, בחושך ובעומק יראה הקבר הזה עם נר התמיד שאורו ימשוך את עין המבקר; הכול במבנה בזלת.[147]

בשנת 1961 נחנך אוהל יזכור ובמרכז החלל הפנימי אש התמיד לזכר קרבנות שואת יהודי אירופה. הביקור באוהל יזכור נעשה לחלק מכללי הטקס של אירוח מנהיגים זרים בישראל. בנובמבר 1961 ביקר ראש ממשלת נורבגיה בירושלים. במהלך הביקור הניח זר על קבר הרצל ואחר כך הדליק את נר התמיד באוהל יזכור ביד ושם.[148]

בטקס שנערך ביום הקדיש הכללי תשכ"ח הוטמנה בקבר שנחצב ברצפת אוהל יזכור תיבה עם אפר קדושי טרבלינקה לאחר שהודלק במקום נר התמיד.[149] בכך נוצר במוסד יד ושם בירושלים קבר הקרבן האלמוני של השואה שהציע מרדכי שנהבי כבר בשנות הארבעים. האתר נעשה בהמשך לאתר עלייה לרגל של מבקרים רמי מעלה בישראל, ובכך היווה ביטוי להכרה במרכזיות זכר השואה בזיכרון הלאומי של ישראל. כאשר טקס הנחת הזר באוהל יזכור היה ביטוי טקסי של כבוד למיליונים שנרצחו והכרה במדינת ישראל כמדינת העם היהודי. בין הראשונים שהניחו זר במקום שתפקד בפועל כקבר הקרבן היהודי האלמוני היה השגריר הגרמני הראשון בישראל שביקר ביד ושם לפני צאתו את הארץ בחזרה לגרמניה.[150] בשלב זה חדל בית הקברות הצבאי על הר הרצל לשמש כאתר שם מניחים מבקרים זֵרים בעת ביקור ממלכתי. על המשמעות המיוחדת שנודעה לתפקודו הטקסי של אוהל יזכור ביד ושם במהלך ביקור של אורחים רמי מעלה בישראל ניתן, בהפוך על הפוך, ללמוד מהביקורת של יורם קניוק שנכתבה לאחר ביקורו של ניקסון ביד ושם במהלך ביקורו בארץ ב־1974:

146 מ' קול, פרוטוקול, סימפוזיון יד ושם מס' 2, 15 ביולי 1956, עמ' 4, שם.
147 א' אלחנני, פרוטוקול, סימפוזיון יד ושם מס' 2, 15 ביולי 1956, עמ' 7, שם.
148 **חרות**, 17 בנובמבר 1961, עמ' 4.
149 'אפר קדושי טרבלינקה הוטמן באהל "יזכור" בבירה', **דבר**, 12 בינואר 1968, עמ' 2.
150 **מעריב**, 19 ביולי 1968, עמ' 2.

איני מבין מדוע כל אורח המובא למדינה חייב לראות את קבר החייל האלמוני שלנו. הוא אינו קבר של חיילים שלחמו במלחמות. הוא יד למיליון ילדים שלא ידעו מה חטאו. את יד ושם אין להפוך למוקד תיירות לשועים וחורים.[151]

"יד לגיבורים": נר התמיד

בשנת 1969 יצא לאור ספר השירים **עכשיו ברעש** של יהודה עמיחי ובו השיר "אין לנו חיילים אלמונים". השיר נכתב לזכר תלמיד שנפל. שתי השורות הראשונות הן בגדר הצהרה חזקה על תרבות הזיכרון בישראל: "אין לנו חיילים אלמונים, אין לנו קבר החייל האלמוני". חלקה הראשון של הצהרה זאת מצטט את מה שכתב ג'ון קמחי **בעל המשמר** בקיץ 1948. יש מקום להניח כי יהודה עמיחי, שלחם בשורות חטיבת הנגב של הפלמ"ח, קרא את המאמר של ג'ון קמחי שהופיע בעמוד השער של **על המשמר** או את אזכור תובנה זו יומיים לאחר מכן **בדבר**. חלקה השני של ההצהרה השירית הייתה עובדה שאין עוררין עליה: קבר או מצבת החייל האלמוני לא נעשו לחלק מהטופוגרפיה הקדושה של פולחן הנופלים בישראל, ומלכתחילה לא הייתה כל כוונה ליצור את קבר החייל האלמוני. למעשה, המדובר היה במצבת החייל האלמוני, מונח שהתייחס לאנדרטה לאומית המנציחה את כלל הנופלים ללא התייחסות פרטנית לשמותיהם.

העיכוב שחל בהקמת הגלעד לחייל האלמוני בקריה בירושלים לא היה ביטוי לניצחון הגישה שגרסה כי "לנו אין חיילים אלמונים" ולא היה תוצאה של שינוי של תפיסה רעיונית וערכית של גינוני הנצחת הנופלים בישראל. העיכוב היה תוצאה של השינויים שחלו בתפיסה התכנונית של קריית הממשלה. עם ההחלטה על השינוי במיקומו של משכן הכנסת ירדה מעל הפרק האפשרות לבנות את האנדרטה בכיכר המרכזית של קריית הממשלה כפי שהוצע ב־1950. כפי שנמסר ב־1962, החלופה הייתה להקים את האנדרטה ברחבת משכן הכנסת הנבנה בקריה בירושלים.[152] משמעות הדבר הייתה שמשרד הביטחון לא היה עוד אחראי לטיפול בהקמת האנדרטה. במקביל ליציאת משרד הביטחון מהתמונה החלה מעורבותם הפעילה של יד לבנים ושל המועצה הציבורית להנצחת החייל בתהליך הקמתה של האנדרטה הלאומית בירושלים. ראוי לציין כי בשלב זה גם נעלם המונח "החייל

151 י' קניוק, 'השואה אינה פירמידות', **דבר**, 19 ביוני 1974, עמ' 7.
152 נ' דגוני לד' טריפון, 20 ביוני 1962, איל"ה, תיק אנדרטה.

האלמוני" מהרטוריקה של יזמי הקמתה של האנדרטה הלאומית. בעוד יוסף דקל התייחס בדבריו לקבר או מצבת החייל האלמוני, עם שילובם של נציגי ההורים השכולים הופיע בשיח ההנצחה המונח "יד לגיבורים". לפחות מבחינתם של ההורים השכולים, הבנים שנפלו לא היו חיילים אלמונים.

ביום העצמאות תשכ"ד, לרגל ההכרזה על השנה כ"שנת ההעפלה", נערך בהרצליה טקס הסרת הלוט מעל יד הזיכרון למעפיל האלמוני. הרעיון היה של צבי שילוח, סגן ראש העירייה, שביקש להנציח את חלקה של הרצליה בסיפור ההעפלה לארץ ישראל: "יהיה זה סמל לדור זה ולבאים אחריו, שהרצליה שימשה אחד המוקדים העיקריים בעליה ב' ובהעלאת מעפילים בלילות אפלים על חופיה".[153] הרעיון היה לרכוש ספינת מעפילים ולהציב אותה על צוק כורכר ליד הדרך הראשית המחברת את הרצליה עם תל אביב. הנהלת העירייה אישרה את מיזם ההנצחה. אך כפי שציין העיתון **חרות**, הסירה שנרכשה בסך של 7000 ל"י נבנתה בנמל תל אביב ב־1946 ושימשה סירת גרר בנמל עד שיצאה משירות ב־1962.[154] הסירה אמנם לא הייתה שייכת למפעל עליה ב', אך עם הצבתה על צוק הכורכר הייתה לייצוג של מפעל ההעפלה לארץ ישראל. על צוק הכורכר נקבע שלט שיש שהכריז שמצבת הזיכרון מיועדת לזכרו של "המעפיל האלמוני".

זכר המעפיל האלמוני שולב בנוף הנסיעה על כביש החוף כיזמה מקומית. שאלת הקמתה של האנדרטה הלאומית לנופלים שבה ועלתה על סדר היום הציבורי לקראת השלמת בנייתו של משכן הכנסת שנועדה לקיץ 1966. נציגי יד לבנים ונציגי המועצה הציבורית להנצחה פנו בנפרד ליו"ר הכנסת, קדיש לוז בבקשה לדון בהקמת האנדרטה הייצוגית לנופלים ברחבת הכנסת.[155] לאחר מכן הוחלט לשתף פעולה למען המטרה המשותפת. ביולי 1966 התקיימה ישיבה משותפת של יד לבנים ושל המועצה הציבורית להנצחת החייל, בישיבה זו דיווח יו"ר המועצה להנצחה על הסיכומים שהושגו בפגישה בינו ובין יו"ר הכנסת שנערכה במאי 1966, כשלושה חודשים לפני פתיחת משכן הכנסת. בפגישה זו הוסכם להקים את מה שכונה "יד לגיבורים".[156] כן הוסכם שלא ייעשה דבר עד לאחר פתיחת המשכן כיוון ש"רוצים לעשות משהו מיוחד". חברי המועצה ביקשו מיו"ר הכנסת שתיערך אזכרה לנופלים

153 י' אביעם, 'יד למעפיל האלמוני', **מעריב**, 9 באפריל 1964, עמ' 2.

154 **חרות**, 15 באפריל 1964, עמ' 10.

155 מ' בדולח, פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 13 בנובמבר 1966, אצה"ל 2849/1997-101.

156 פרוטוקול, ישיבה משותפת של המועצה הציבורית להנצחת החייל ויד לבנים, 31 ביולי 1966, עמ' 2, אצה"ל 1967/1993-397.

בטקס פתיחת המשכן. בשלב זה היה ברור כי הכנסת, ולא משרד הביטחון, היא שאחראית להקמת ה"יד לגיבורים", וכי נציגים של המועצה הציבורית ושל יד לבנים ישותפו בתהליך ההקמה. בנובמבר 1966 אישרה המועצה הציבורית להנצחה את הקמת האנדרטה בכניסה לכנסת וקבעה כי רחל ינאית בן צבי, אלמנת הנשיא השני יצחק בן צבי, תהיה נציגת המועצה הציבורית להנצחה.[157]

"מגש הכסף"

לאחר קבלת ההחלטה על מיקומה של האנדרטה במתחם הכנסת נעשתה הכנסת לגוף המוביל את הקמתה. ב־1967 שלחה הכנסת חוזר לאמנים ישראליים ובו הזמנה לעצב גלעד לנופלים. ועדה בראשות יו"ר הכנסת קדיש לוז בחרה בהצעה שהגישו הפסלת בתיה לישנסקי, אחותה של רחל ינאית בן צבי שעשתה לעצמה שם במצבות הזיכרון לנופלים שעיצבה ברחבי הארץ, והאדריכלים דן ואילנה אלרוד.[158] בין חברי הוועדה היו נציגי המועצה הציבורית להנצחת החייל וארגון יד לבנים. בוועדת המומחים שליוותה את המכרז היו חברים אדריכל בניין הכנסת יוסף קלרויין, דורה גד, שעיצבה את פנים המשכן, ואדריכל הנוף ליפא יהלום. בעוד קלרוויין קיבל את ההצעה המשותפת של האדריכלים ושל הפסלת, יהלום וגד קבלו את החלק האדריכלי אך דחו את החלק הפיסולי של ההצעה.[159]

עלות האנדרטה נאמדה ב־100,000 לירות. הנוסח הישראלי של אנדרטת החייל האלמוני שהציעה בתיה לישנסקי היה בצורת תבליט היוצק את הרעיון שבבסיס השיר **מגש הכסף** של אלתרמן בתבנית פיסולית של אבן. התפיסה של לישנסקי הייתה של הלוחם כדמות קיבוצית, שאין לה תווים אינדיבידואליים. על פי העיתונאית נעמי גוטקינד, התבליט הקרין "תמצית מרוכזת לתחושת החיים שלנו בארץ":

> תשע דמויות בולטות בו. השתיים הקדמיות – עלם ועלמה. הם מתפרצים קדימה. זרועם שלוחה, כמו אוחזות במשא בלתי נראה [...] מאחוריהם באגרופים קמוצים, אוחזים בנשק

157 י' עמיר לק' לוז, 20 בדצמבר 1966, אצה"ל 1967/1993-397.

158 **דבר**, 15 בספטמבר 1967, עמ' 8.

159 סיכום מס' 39 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 6 ביולי 1970, עמ' 1, ארכיון הכנסת (להלן: אה"כ).

שגם הוא בלתי נראה, צועדים שבעה חיילים, עיניהם מופנות ישר נכחם [...][160]

לישנסקי עיצבה את התבליט; האדריכלים אלרוד תכננו את שביל הגישה, את הקיר שעליו יונח התבליט ואת המסד מאבן או מאבן מלאכותית בגודל של חמישה מטרים אורך ושניים וחצי מטרים גובה.[161] התבליט של לישנסקי זכה לאישורם של רבנים שביקרו בסטודיו של הפסלת כדי לבדוק אם היצירה העתידה להיות מוצבת בכנסת אינה מפרה את הציווי לֹא־תַעֲשֶׂה לְךָ פֶסֶל וְכָל־תְּמוּנָה. (שמות כ, ג). דעתם של הרבנים נחה מכיוון והתבליט לא הציג דמויות אדם שלמות.[162] הפסלת העריכה את שכר עבודתה ב־30,000 לירות.

בנובמבר 1969 החלה הכנסת השביעית את כהונתה; עם כניסתו לתפקיד, יושב ראש הכנסת ראובן ברקת (המערך) נדרש לתכנית שירש מקודמו להקמת האנדרטה ברחבת הכנסת. כפי שהעיד מאוחר יותר, התכנית "לא נראתה בעיני" וכי התכנית שהתקבלה "איננה עונה בצורה נאותה לרצוננו להקים אנדרטה שתהייה לכבוד לזכרם ויהיה בה משום ביטוי הולם לערך הסמלי של האנדרטה הזאת".[163] בפגישה שהתקיימה בפברואר 1970 עם סגני היו"ר דיווח ברקת כי עלות הקמת האנדרטה הגיעה ל־300,000 לירות. הוא הציע לבדוק לא רק את נושא התקציב אלא גם "לבחון מחדש" את האנדרטה המוצעת.[164] לצורך זה הוא הקים ועדה של סגני היו"ר שבראשה עמד יצחק נבון (המערך). משלחת שכללה את יצחק נבון, קצין הכנסת ויהודה מרון, ראש המחלקה להנצחת החייל, ביקרו בסטודיו של הפסלת ואצל האדריכלים. בעקבות הביקור דיווח נבון ליו"ר הכנסת כי "לא התרשם מן התבליט שהוכן כהצעה לאנדרטה".[165] הוא הוסיף כי אכן יש מקום להנציח את חללי צה"ל ברחבת הכנסת, אך פקפק בכך שהתבליט המוצע "קולע למטרה ומרשים דיו". הוא הוסיף כי בעלי ההצעה העלו את עלות המיזם ל־350,000 לירות. לדעתו צריך היה "לסיים את העניין" באמצעות מתן פיצוי הולם לפסלת, מעֵבר למקדמה שקיבלה, או לפתוח מחדש את ההצעה.

בדיון בישיבה של יו"ר הכנסת עם סגניו שנערכה ביוני 1970 טען ברקת

160 נ' גוטקינד, 'מגש הכסף של בתיה לישנסקי', **הצפה**, 24 בינואר 1969, עמ' 15.
161 ב' לישנסקי לר' ברקת, 12 באפריל 1970, אמ"ל 14-1264-104-IV.
162 גוטקינד, 'מגש הכסף של בתיה לישנסקי', שם.
163 ר' ברקת לג' מאיר, 10 במאי 1971, אה"כ 31851.
164 סיכום מס' 17 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 23 בפברואר 1970, אה"כ.
165 סיכום מס' 35 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 15 ביוני 1970, עמ' 2, אה"כ.

כי גם בעיניו עניין הפסל היה "מפוקפק", והציע כי במקום זאת יש לאתר ברחבת הכנסת "פינה בה תוצב אש תמיד ולידה טבלה, ובה ייחרתו פסוקי יזכור".[166] יצחק נבון תמך בהצעת ברקת. מרדכי זר (המערך) התנגד לפסל והציע במקום זאת לייחד חדר מיוחד בכנסת להנצחת זכר החללים. טובה סנהדראי (מפד"ל) ציינה כי לא התלהבה מהאנדרטה וסברה כי אין טעם בהמשך המשא והמתן עם הפסלת. בן ציון קשת (גח"ל) תמך בהקמת הפסל כדי למנוע דחיית ההנצחה: "לוח הוא פתרון זמני אבל ידחה את הקמת האנדרטה לדורות".[167] שלמה רוזן (המערך) ציין כי אינו מתנגד לאנדרטה, אך תמך בהצעת יו"ר הכנסת בטענה שיעבור זמן רב עד שתיבנה האנדרטה. צבי צימרמן (גח"ל) תמך בהצעת היו"ר להציב "אש תמיד" ברחבת הכנסת וטען שאין לפתוח מחדש את הדיון בהצעה עם הפסלת. ברקת סיכם את הדיון בהדגישו את הצורך להביא בחשבון את הזמן: "עדים אנו לחללים יום יום ונחטא לזכרם אם נשהה את הנצחתם לימים רבים".[168]

בתגובה להתנגדות הכנסת להמשך מיזם ההנצחה פנו האדריכלים והגישו הצעת מחיר חדשה של 139,000 לירות. אלא שהורדת העלות לא שינתה את דעתו השלילית של נבון על האנדרטה.[169] בדיון עם יו"ר הכנסת הוחלט כי אין לפתוח מחדש את שאלת הקמת האנדרטה, וכי יו"ר הכנסת יודיע לבעלי ההצעה על דחייתה. המועצה הציבורית להנצחת החייל ערערה על ההחלטה ופנתה ליו"ר הכנסת בבקשה להשמיע את דברה. לאחר שנפגש עם רחל ינאית בן צבי ומרדכי בדולח, נציג יד לבנים, הסביר יו"ר הכנסת שאין חילוקי דעות בנוגע לצורך בהנצחה, "אך אשר לאנדרטה שהיא מצבה לדורות, נוכחנו שהטיפול בהצעות יתמשך מאוד וידחה הצבת יד לזכר חללי צה"ל".[170] מאוחר יותר נפגשו גם הפסלת והאדריכלים עם יו"ר הכנסת ומחו על דחיית ההצעה שהציעו לאנדרטה.

יו"ר הכנסת לא חשף בפגישה את עמדתו השלילית להצעה של לישנסקי. לאחר שהציג בפני הפסלת והאדריכלים את עמדת רוב חברי הוועדה האמנותית נגד החלק הפיסולי של ההנצחה הסביר יו"ר הכנסת כי ייתכן כי הדבר עלול להוביל "להסתבכות ציבורית או משפטית" וכי עליו לקבל

166 שם, שם.
167 שם, שם.
168 שם, שם.
169 סיכום מס' 39 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 6 ביולי 1970, עמ' 2, אה"כ.
170 סיכום מס' 41 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 20 ביולי 1970, עמ' 1, אה"כ.

ייעוץ משפטי.[171] זאב שרף, המשנה ליועץ המשפטי של הממשלה, פסק כי זכותה של המדינה לעצור הזמנת עבודה בכפוף לתשלום פיצויים.[172] הוא גם הצביע על כך כי ההחלטה לבחור באנדרטה שהציעה לישנסקי הייתה בעייתית משום קרבת המשפחה בינה ובין רחל ינאית בן צבי, שהייתה חברה בוועדת המכרז. בישיבת המועצה הציבורית קבע חבר המועצה ראובן מס כי יש להצטער על כך שרחל ינאית בן צבי נבחרה לייצג את המועצה הציבורית "כי זה יצר דבר לא נעים לגמרי" – התייחסות מרומזת לבעייתיות שהייתה לקרבת המשפחה בין נציגת המועצה ובין הפסלת.[173]

בינואר 1971 הודיע יו"ר הכנסת כי סיכם עם בתיה לישנסקי ועם רחל ינאית בן צבי על הסרת ההצעה לאנדרטה ברחבת הכנסת.[174] במה שכנראה היה מחווה של רצון טוב וכפיצוי על ביטול ההתקשרות הקודמת בין הכנסת ובין הפסלת נפגש יו"ר הכנסת עם רחל ינאית בן צבי. כפי שדיווחה למועצה הציבורית, יו"ר הכנסת מסר לה על החלטתו להציב את אנדרטת מגש הכסף בפנים המשכן.[175] בפגישה שערך עם בתיה לישנסקי הוסכם כי תכין תבליט עשוי ברונזה לזכר הנופלים ובו שתי דמויות בלבד, וכי יו"ר הכנסת יראה את התבליט לפני התחלת יציקתו.[176] התבליט אמור היה להיות מוצב "במקום נכבד" במשכן הכנסת.[177] עלות התבליט בסך 36,000 לירות אמורה הייתה להתחלק בין הכנסת ובין משרד הביטחון. על פי בתיה לישנסקי, באפריל 1972 ביקר יו"ר הכנסת ישראל ישעיהו בסטודיו שלה והביע את שביעות רצונו מתבליט הגבס, אלא שביקש לעכב את היציקה עד שישוב עם שלושת סגניו לראות את התבליט;[178] מאוחר יותר אישר יו"ר הכנסת כי אכן ההצעה עשתה עליו "רושם טוב".[179] לטענת הפסלת, למרות הבטחתו ופניותיה

171 סיכום מס' 43 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 27 ביולי 1970, עמ' 3, אה"כ.

172 סיכום מס' 45 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 3 באוגוסט 1970, עמ' 2, אה"כ.

173 ראובן מס, פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחה, 1 בספטמבר 1970, עמ' 2, אצה"ל 2849/1997-150.

174 סיכום מס' 69 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 11 בינואר 1971, עמ' 1, אה"כ.

175 רחל ינאית בן צבי, פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, עמ' 1, אצה"ל 2849/1997-166.

176 זיכרון דברים, פגישה של יו"ר הכנסת ובתיה לישנסקי, 18 במרץ 1971, אה"כ, תיק הוועדה לרכישת חפצי אמנות.

177 י' בנגל לא' פינק, 21 במרץ 1971, שם.

178 **דבר**, 16 באוקטובר 1974, עמ' 3; **מעריב**, 16 באוקטובר 1974, עמ' 4.

179 ישראל ישעיהו, פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 15 באוקטובר 1972, אה"כ. בדבריו התייחס ישעיהו לבלבול שנוצר בנוגע להמשך הקשר עם לישנסקי:

החוזרות אליו יו"ר הכנסת לא שב לבקר בסטודיו. ביולי 1974 הודיע היועץ המשפטי לממשלה לעורך הדין של לישנסקי כי נשיאות הכנסת החליטה שלא להכניס פסלים לכנסת. כפי שדיווחו העיתונים, הפסלת החליטה לתבוע מהמדינה פיצוי בסך רבע מיליון לירות בגין הפרת הסכם. התבליט נתרם על ידי האמנית למוזיאון ההגנה (בית גולומב בתל אביב) והוא מוצג בקומת הכניסה.

"בדמם הבקר יעלה"

נציגי משפחת השכול לחצו לממש את ההחלטה להקים את האנדרטה הלאומית. בקיץ 1970, כאשר התברר כי הכנסת החליטה לדחות את העיצוב של בתיה לישנסקי ובשל האפשרות כי ייתכן שייערך מכרז נוסף לבחירת הצעה חדשה, פנה יו"ר המועצה הציבורית להנצחה ליו"ר הכנסת והציג תאריך יעד להקמת האנדרטה: תשל"ג, היא שנת ה־25 להקמת המדינה. בפנייתו המליץ להקים ועדת שופטים "של בעלי סמכא בעניין עיצוב האנדרטה הזאת", והדגיש כי מן הראוי שבין חבריה יהיה גם נציג המועצה הציבורית להנצחה.[180] בתשובה הבטיח ברקת שיתוף פעולה עם המועצה הציבורית.[181] מברק ששלח יו"ר יד לבנים ליו"ר הכנסת כשבועיים לאחר מכן לא הותיר מקום לספק באשר לעמדתם של ההורים השכולים:

> האנדרטה ברחבת הכנסת עדיין לא הוקמה והדבר מרגיז ומקומם את המשפחות השכולות. מרכז יד לבנים תובע לגשת ללא דחיות נוספות להגשמת המשימה.[182]

בישיבת המועצה הציבורית להנצחה שנערכה שבועות ספורים לאחר שנשלח המברק של יד לבנים ליו"ר הכנסת מסר פנחס אבישר, יו"ר המועצה, כי הכנסת החליטה לתכנן אנדרטה חדשה.[183] רוב החברים סברו שאין להתנגד לתכנית זו. אבישר הדגיש כי גישת המועצה היא

"היו בעניין גלגולים [...] חברי הנשיאות טענו שבכלל הסתיים הקשר עם גב' לישנסקי ויש פרוטוקולים כאלה וכאלה. יש פרוטוקול שלפיו הפסיקו את הקשר עם גב' לישנסקי ואחר כך הייתה פגישה עם היו"ר המנוח והקשר אתה חודש ועל יסוד זה הכינה מה שהכינה": שם, שם.

180 פ' אבישר ליו"ר הכנסת, יולי 1970 (כך!), אה"כ 31851.

181 ר' ברקת לפ' אבישר, 29 ביולי 1970, שם.

182 ז' חביב לר' ברקת, 10 באוגוסט 1970, שם.

183 פנחס אבישר, פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחה, 1 בספטמבר 1970, עמ' 2, אצה"ל 2849/1997-150.

שהכנסת היא הגוף המופקד על הקמת האנדרטה, "ואם לא תקיים אז נבוא בטענות". כפתרון ביניים הוחלט להקים אנדרטה זמנית. בפגישה שערך בפברואר 1971 עם נציגי המועצה הציבורית להנצחת החייל ויד לבנים הציג יו"ר הכנסת את התכנית להקמת "האנדרטה הזמנית בצורת אש תמיד" ברחבת הכנסת.[184] הוא לא הבחין בפרדוקס בדבריו: אנדרטה זמנית אינה "אש תמיד". יו"ר הכנסת הסביר את הפשרה: השאיפה הייתה להקים "אנדרטה גדולה ומרשימה", אך מפאת קוצר זמן הוחלט להקים "גלעד זמני ברחבת הכנסת".[185] הגלעד היה בצורת גל סלעים מתוכו "תפרוץ אבוקה שתהייה גל תמיד".[186] לדעתו של ראובן ברקת לא הייתה ודאות שהקמת האנדרטה הקבועה תסתיים במהלך כהונתה של הכנסת המכהנת. פנחס אבישר, יו"ר המועצה הציבורית, הציג את עמדת המועצה ולפיה "האנדרטה הגדולה" צריכה להיבנות עוד במהלך כהונתה של הכנסת הנוכחית.

בישיבת יו"ר הכנסת והסגנים שנערכה יום לאחר הפגישה עם נציגי משפחת השכול מסר יו"ר הכנסת כי החלה העבודה להקמת "גלעד ובו נר תמיד".[187] על הביצוע הופקד יצחק בנגל, קצין הכנסת. על פי לוח הזמנים, נר התמיד יוצב במקום שנקבע לו לפני יום הזיכרון תשל"א.[188] הגלעד שהוקם לזכר הנופלים היה שעתוק של המשואה שהודלקה באירוע החגיגי לרגל חנוכת משכן הכנסת באוגוסט 1966. בסיסו של הגלעד, בהתאם למובן המקורי של המונח המקראי, היה בצורת גל אבנים, ועליו הוצב פסל **הסנה הבוער** של הפסל דוד פלומבו. בסיס הגלעד נבנה מאבנים שנאספו מחלקי הארץ השונים,[189] ובכך ייצג את המולדת שעל מזבחה נפלו אלה שהגלעד מוקדש לזכרם. הפסל דוד פלומבו עיצב את שערי הברזל של הכנסת ו"השאיל" את פסל **הסנה הבוער** להדלקת המשואה בעת טקס חנוכת משכן הכנסת שנערך באוגוסט 1966, טקס שנערך כשבועיים לאחר שהפסל נהרג בתאונת דרכים.[190] על פי תיאור הטקס בעיתונות, נחום ניר,

184 פ' אבישר לר' ברקת, 15 במרץ 1971, אה"כ 31851.

185 פ' אבישר, פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 4 במרץ 1971, עמ' 1, אצה"ל 2849/1997-166.

186 ח' יחיל, שם, שם.

187 סיכום מס' 76 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 22 בפברואר 1971, אה"כ, תיק גלעד.

188 ח' מן לי' בנגל, 22 בפברואר 1971, אה"כ, תיק גלעד.

189 ל' יהלום וד' צור לי' בנגל, 7 במרץ 1971, אה"כ, תיק גלעד.

190 **מעריב**, 19 באוגוסט 1966, עמ' 61.

יו"ר הכנסת לשעבר שהתכבד בהדלקת המשואה, "שם פניו [...] לעבר גל אבנים עגולות עליו נבנתה משואה ציורית מגזרי מתכת שרותכו זה לזה".[191]

אף אם הכוונה הייתה לגלעד זמני בלבד, ההחלטה להקים ברחבת הכנסת גלעד בצורת פסל המשמש נר תמיד התמקדה במרכיב ליטורגי שהיה מזוהה מאז 1923 עם קבר החייל האלמוני בפריז. משואות ונרות זיכרון היו גם לחלק בלתי נפרד מהליטורגיה של פולחן הריבונות בישראל. הדלקת המשואות בהר הרצל הייתה שיאו של טקס המעבר בין יום הזיכרון ובין יום העצמאות. הדלקת נר זיכרון המתַפקד כנר נשמה הייתה היבט חשוב של צִיּוּן יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל בערים שונות. בנתניה הודלק נר התמיד ליד האנדרטה לנופלים בכיכר העצמאות. כבר ב־1951 הודלק בהר ציון שבירושלים נר זיכרון לזכר הנופלים. מהאש של נר הזיכרון הודלק לפיד שהועבר בידי אב שכול לכיכר בר כוכבא, שם הודלק נר זיכרון. על פי המסורת שהתגבשה, הטקס נערך במעמד נשיא המדינה בצמוד לצפירה בבוקר יום הזיכרון.[192]

אש התמיד ברחבת משכן הכנסת, יום הזיכרון תשנ"ב,
צילום: זיו כהן, לשכת העיתונות הממשלתית

191 **מעריב**, 31 באוגוסט 1966, עמ' 2.
192 **דבר**, 3 במאי 1968, עמ' 6.

הכיתוב על הגלעדים שנבנו בארץ היה היבט משמעותי של המסר התרבותי שלהם. בעניין הכיתוב על הגלעד ברחבת הכנסת נקבע כי יו"ר הכנסת יתייעץ עם חיים יחיל, נציג המועצה הציבורית להנצחה, המשורר והאב השכול יהושע טן־פי וחיים גורי. דגם מקובל לכתובות שנקבעו על גלעדים בישראל היה פסוק תנ"כי, כמו "הצבי ישראל איך נפלו גיבורים" מקינת דוד על שאול ויהונתן, או ווריאציות שונות על המילה "לזכר". הכתובת שבחר יושב ראש הכנסת הייתה "ובדמם הבֹקר יעלה" **משיר העץ** של המשוררת לאה גולדברג, שנפטרה שנה קודם לכן.[193] בחירה זו בפסוק מהשירה העברית החדשה (כיתוב זה גם הופיע על מצבת הזיכרון במושב בית חנן) הדגישה את העדכניות התרבותית של המסר המילולי. השילוב של השפה הפיסולית של פלומבו והשפה השירית של גולדברג יצקו את הזיכרון בתבנית מודרניסטית מובהקת.

טקס הקדשת הגלעד נערך בערב יום הזיכרון תשל"א.[194] בטקס השתתפו יו"ר הכנסת וסגניו, חברי המועצה הציבורית להנצחת החייל ונציגי יד לבנים. לפי הנהוג, הטקס כלל נאום קצר, קדיש ותפילת אל מלא רחמים. שיאו של טקס הקדשת הגלעד היה הדלקת נר התמיד: אם שכולה העבירה את הלפיד הבוער ליו"ר הכנסת שהדליק את נר התמיד.[195] לאחר תום הטקס בכנסת הוסעו נציגי יד לבנים והמועצה להנצחת החייל לכותל, לטקס פתיחת אירועי יום הזיכרון והדלקת נר התמיד שם.

על פי הדגם שנקבע ב־1923 בפריז, נר התמיד שהודלק על ידי יו"ר הכנסת ברחבת הכנסת ערב יום הזיכרון תשל"א אמור היה לבעור ללא הפסקה. במהלך החודשים הקרובים התברר כי נדרשו 16 בלונים של גז, כל אחד במשקל 48 ק"ג, בעלות של 636 לירות לחודש, כדי לתחזק את נר התמיד. שאלת העלות לא עלתה על הפרק בעת תכנון הגלעד. לאחר שהופעל, ובעקבות פנייה של הכנסת, אישרה חברת פזגז הנחה של 5% במחיר הגז שסופק למתקן.[196] כחצי שנה לאחר שהופעל נבדקה האפשרות לחסוך בעלות. חברת פזגז הציעה לוח זמנים חסכוני להפעלת המתקן: בין השעות 08:00 עד נעילת הבניין בימי השבוע; בימים שבהם מתקיים אירוע לכבות את המתקן שעה לאחר האירוע, כאשר ביום הזיכרון לנופלים יפעל המתקן 48 שעות ברצף, מערב יום הזיכרון עד מוצאי יום העצמאות.

193 ש' יעקובסון לסגני יו"ר הכנסת, 1 באפריל 1971, אה"כ, תיק גלעד.
194 'גלעד לנופלים', **דבר**, 28 באפריל 1971, עמ' 3.
195 'טקס הקדשת גלעד לזכר הנופלים', 26 באפריל 1971, אה"כ, תיק גלעד.
196 מ' לוי לכנסת ישראל, 22 ביוני 1971, אה"כ, תיק גלעד.

"נר תמיד"

הגלעד שנקבע ברחבת הכניסה לכנסת נועד לשמש כפתרון ביניים בלבד. בפגישה שנערכה בפברואר 1971 בין יו"ר הכנסת, נציגי המועצה הציבורית להנצחה ונציגי יד לבנים התברר כי הסכמת ההורים השכולים ל"אנדרטה הזמנית בצורת אש תמיד" הייתה מותנית בהתחייבות של יו"ר הכנסת ש"תכנון האנדרטה הקבועה יתחיל בכל ההקדם ויעשו כל המאמצים שהיא תעמוד על תילה בעתיד הלא רחוק".[197] בהתאם לסיכום עם המועצה הציבורית להנצחה ויד לבנים פנה ברקת לגולדה מאיר, ראש הממשלה, והציע להרכיב ועדה שתדון בהקמת האנדרטה הקבועה "לזכר חללי צה"ל שתקום בתחום הכנסת".[198] כתב המינוי של הוועדה קבע:

> בקשר להצעה להקים אנדרטה לאומית לחללי צה"ל תוקם על דעת הכנסת והממשלה בעצה עם נציגי יד לבנים והמועצה הארצית להנצחת החייל ועדה שתבחן את ההצעה ותקבע בהתאם למסקנותיה את התכנית לאנדרטה.[199]

ימים ספורים לאחר שיו"ר הכנסת פנה לראש הממשלה והציע לכנס את הוועדה המשותפת פנה ראש עיריית ירושלים טדי קולק ליו"ר הכנסת בהצעה לשקול את האפשרות למקם את ההנצחה הלאומית של הנופלים בבית יד לבנים בתכנונו של האדריכל דוד רזניק שעתיד היה להיבנות בירושלים בסמוך לבית החייל, בקרבת מקום לכנסת:

> עקב צורתה היפה המונומנטלית של יד לבנים וקרבתה לכנסת אני מציע לשקול אם יש אפשרות כי בגלעד זה תנציח המדינה, בבירת ישראל, את כל הנופלים.[200]

בתשובתו לקולק הסביר ברקת כי לא ידע על יד לבנים, והוסיף כי למצבת הזיכרון שהכנסת החליטה להקים הייתה "היסטוריה ארוכה ומסובכת".[201] בשלב ההכנה לקראת כינוס הוועדה להקמת האנדרטה הלאומית עלתה על הפרק השאלה העקרונית האם תהיה זו מצבה לחייל הישראלי או היהודי

197 פ' אבישר ליו"ר הכנסת, 15 במרץ 1971, אה"כ 31851.
198 ר' ברקת לג' מאיר, 10 במאי 1971, שם; א' פינק למנהל הכללי, 9 בפברואר 1973, אצה"ל 168-2849/1997.
199 מ' בדולח, פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה לחללי צה"ל, 6 במרץ 1973, עמ' 5, אה"כ.
200 ט' קולק לר' ברקת, 13 במאי 1971, אה"כ 31851.
201 ר' ברקת לט' קולק, 19 במאי 1971, שם.

בכלל.[202] העלאת השאלה הייתה פועל יוצא של התפתחות שהייתה בלתי תלויה במאמץ של יו"ר הכנסת להקים אנדרטה לזכר הנופלים. ב־1960 תבעו נציגי ארגון נכי המלחמה בנאצים מעיריית תל אביב להקים "בית על שם החייל האלמוני היהודי", כנראה במתכונת בית יד לבנים שנבנה בתל אביב, אך להצעה זו לא הייתה כל תמיכה מוסדית. ב־1969 עלתה היזמה להקים מצבה לזכר "הלוחם היהודי האלמוני" בירושלים על סדר היום הממלכתי. חברי הוועדה היוזמת את הנצחת הלוחם היהודי האלמוני נפגשו עם ראש הממשלה לוי אשכול, והוא התייחס בחיוב לרעיון.[203] אשכול מינה את מנכ"ל משרד הביטחון משה קשתי לעמוד בראש ועדת אד־הוק לקדם את הנושא. הוועדה החליטה לאמץ את המושג "לוחם יהודי אלמוני" וקבעה כי נושא עיצוב המצבה והשגת מימון יכולים להיעשות אחרי הנחת אבן הפינה. ועדת האד־הוק לא קבעה היכן יש לבנות את מצבת הזיכרון. ליזמה לא היה המשך.

בהתאם להתחייבות של יו"ר הכנסת להורים השכולים התכנסה באוגוסט 1971 הוועדה הלאומית "לבחינת ההצעה להקמת אנדרטה לאומית לחללי צה"ל". הרכב הוועדה העיד על חשיבותה. בראש הוועדה עמד יו"ר הכנסת וחבריה כללו את ראש הממשלה גולדה מאיר, סגן רוה"מ יגאל אלון, שר הביטחון משה דיין (שנבצר ממנו להשתתף בישיבה), הרב שלמה גורן, חברי הכנסת מנחם בגין (גח"ל), אלימלך רימלט (גח"ל) וטובה סנהדראי (מפד"ל), יגאל ידין, חיים בדולח, נציג יד לבנים וחיים יחיל, נציג המועצה הציבורית להנצחת החייל.

בפתח הישיבה הציג יושב ראש הכנסת את השאלה העקרונית אם המדובר היה באנדרטה "לחייל הישראלי או היהודי בכלל". הדובר הראשון היה חיים יחיל, והוא קבע נחרצות: האנדרטה "צריכה להיות מוקדשת ללוחמים לתקומת ישראל בלבד".[204] יגאל ידין ויגאל אלון הסכימו עם יחיל. מנחם בגין טען שיש לחשוב על האפשרות להקים אנדרטה לחייל היהודי, אך הסכים שאין הנושא על סדר היום של הוועדה. ראש הממשלה גולדה מאיר הייתה גם היא בדעה כי האנדרטה "תיוחד ללוחמים בעד (כך!) תקומת ישראל", אך הוסיפה כי "טוב יהיה" אם תוקם האנדרטה לחייל היהודי "למען יידעו כי העם היהודי בגולה לא היה פחדן כפי שנוהגים בני הארץ לחשוב".[205]

---

202 'ועדת האנדרטה', ללא תאריך (כנראה יולי 1971), שם.

203 א' בן־חור לא' ששון, 11 באפריל 1969, איל"ה, תיק אנדרטה.

204 ח' יחיל, סיכום ישיבת הוועדה לבחינת הצעה להקים אנדרטה לאומית לחללי צה"ל, 18 באוגוסט 1971, עמ' 1, אה"כ.

205 ג' מאיר, סיכום ישיבת הוועדה, שם, עמ' 2, אה"כ.

בהודעה לעיתונות שפורסמה למחרת נמסר כי אין זה מסמכותה של הוועדה לדון בשאלת הקמתה של מצבת זיכרון "ללוחם ולמגן היהודי בעולם".[206]

בדיון הסתמנו שתי מגמות עיקריות. היו שחשבו להשאיר את הגלעד הקיים ברחבת הכנסת, בעוד אחרים סברו שיש להקים אנדרטה שונה במקום אחר.[207] חיים יחיל, נציג המועצה הציבורית להנצחת החייל, סבר שהאנדרטה צריכה להיות במקום מרכזי בירושלים, והקמתה לא צריכה לבטל את "הגל־עד המרשים" שברחבת הכנסת. מנחם בגין גרס שמקומה של האנדרטה הוא ליד הכנסת.[208] יגאל אלון הציע להסתפק בגלעד שברחבת הכנסת. יגאל ידין הצטרף להצעה. הרב שלמה גורן, לעומת זאת, הציע שהמצבה (הוא דחה את השימוש במילה אנדרטה משום שאינה עברית) תוקם בכותל, במקום בו מתקיים הטקס הממלכתי בערב יום הזיכרון.[209]

נושא אחר על סדר היום היה הכיתוב על האנדרטה. מנחם בגין הוא שהעלה את הנושא לסדר היום, ולאחר מכן התייחסו הדוברים לנושא. בגין הציע להסתפק במילה אחת: "לגיבורינו" או "ללוחמינו", וטען שאין להשתמש במונח "יד לבנים" כי "יש לזכור את האבות והבעלים".[210] נאמן למסורת התרבותית של שימוש בפסוקים מהתנ"ך למצבות זיכרון, יגאל ידין הציע להשתמש בפסוק מספר יהושע: "וכי ישאלון הבנים..." (הנכון הוא: אֲשֶׁר יִשְׁאָלוּן בְּנֵיכֶם (יהושע, ד, כא), ולאחר מכן לתת את "התשובה הנכונה" לשאלה.[211] אלימלך רימלט, חבר סיעת גח"ל בכנסת מטעם המפלגה הליברלית לא הסכים להצעתו של בגין להסתפק במילה אחת, ובמקום זאת הציע לכתוב: "האומה – לגיבוריה שנפלו על עצמאותה".[212] הרב שלמה גורן הסכים להצעתו של ידין בנוגע לפסוק מיהושע.

בסיום הישיבה הוחלט להמשיך בדיון על מיקום האנדרטה וצורתה באמצעות ועדת משנה שתבדוק הצעות שונות. אלא שכינוס ועדת המשנה התעכב, כנראה גם בגלל חילופי הגברי בכנסת. באפריל 1972 נפטר ראובן ברקת, ואת מקומו על כס היו"ר תפס ישראל ישעיהו. ביולי 1972 החלו הכנות לקראת כינוסה של הוועדה, אלא שאילוצי לוח הזמנים של ראש

---

206 הודעה לעיתונות של דובר הכנסת, 19 באוגוסט 1971, אה"כ 31851.

207 ח' יחיל, פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחה, 14 בספטמבר 1971, עמ' 3, אצה"ל 166-2849/1997.

208 מ' בגין, סיכום ישיבת הוועדה, עמ' 1, שם.

209 ש' גורן, סיכום ישיבת הוועדה, עמ' 2, שם.

210 מ' בגין, סיכום ישיבת הוועדה, שם, שם.

211 י' ידין, סיכום ישיבת הוועדה, שם, שם.

212 א' רימלט, סיכום ישיבת הוועדה, שם, שם.

הממשלה גרמו לדחייה נוספת. הישיבה הבאה של הוועדה המשותפת לכנסת ולממשלה לנושא הקמת "מונומנט מרכזי לאומי" לנופלים במערכות ישראל התכנסה באוקטובר 1972.[213] בראש הוועדה עמד יו"ר הכנסת ישראל ישעיהו. השנה הייתה שנת חצי יובל לישראל, והכוונה הייתה לחנוך את הגלעד ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. על סדר היום היו "הצעות לצורת ההנצחה ומיקומה". כפי שהתברר מדברי הפתיחה של יו"ר הכנסת, בשלב זה ברור היה כי האנדרטה הלאומית לא תוקם ברחבת הכנסת, שם ניצב נר התמיד. בניגוד למה שהוסכם בין יו"ר הכנסת ונציגי ההורים השכולים, נר התמיד שברחבת הכנסת חדל להיות מבנה זמני בלבד.

נר הזיכרון ברחבת הכותל, ערב יום הזיכרון תשכ"ט,
צילום: משה מילנר, לשכת העיתונות הממשלתית

במהלך הישיבה עלו רעיונות שונים לגבי צורתה ומקומה של האנדרטה. במידה רבה רעיונות אלו היו פיתוחים של הרעיונות שהועלו בישיבה שנערכה באוגוסט 1971. חיים יחיל, נציג המועצה הציבורית להנצחה, ביקש שהגלעד שיוקם יהיה "פשוט, מכובד ומרשים...לא פסל, עם אש תמיד".[214] כמו כן הדגיש שהגלעד "לא יהיה בירכתי העיר, אלא במקום מרכזי שיהווה

213 י' ישעיהו, פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 15 באוקטובר 1972, עמ' 1, אה"כ.

214 שם, שם.

מרכז שאליו יעלו לרגל". בקשה זו הדגישה את הצורך בנגישות לקהל הרחב, דבר שלא היה אפשרי לו נבנה הגלעד בכנסת. יחיל הציע עקרונות כלליים. שאר המשתתפים התייחסו למיקומים קונקרטיים ולערך המוסף הסמלי שיש להקמת הגלעד שם.

כבר בראשית הדיון העלה הרב שלמה גורן (שהחל את כהונתו כרב ראשי לישראל) הצעה, אותה ייחס ליגאל ידין, להקים ליד הכותל נר תמיד; למעשה, בישיבה הקודמת היה זה הרב שלמה גורן שהעלה את ההצעה הזאת. פירוש הצעה זו היה הלאמת הכותל וניכוס המשמעויות הדתיות־אסכטולוגיות המסורתיות שלו בהקשר של סיפור התקומה. שחרור הכותל המערבי על ידי הצנחנים במלחמת ששת הימים היה אירוע מהדהד בסיפור הניצחון של המלחמה. בערב יום הזיכרון תשכ"ח הדליקו הורים שכולים נר זיכרון לזכר חללי צה"ל בטקס שנערך ברחבת הכותל המערבי.[215] הטקס שנערך בשנת העשרים למדינת ישראל היה מגזרי באופיו. בנוסף להורים שכולים נכחו בו סגן ראש העיר הרב שאר ישוב כהן (מפד"ל), והרב פרלא, ראש המחלקה למקומות קדושים במשרד הדתות. משמרת כבוד של בני־עקיבא ניצבה לידי הלפיד הבוער. בבוקר יום הזיכרון שחל למחרת הודלק נר התמיד בכיכר בר כוכבא בירושלים במעמד נשיא המדינה. בתשכ"ט (1969) החלה מסורת עריכת טקס הפתיחה הממלכתי של אירועי יום הזיכרון לנופלים ברחבת הכותל. ביום הזיכרון תשכ"ז (1967) הדליק נשיא המדינה את נר הזיכרון בביתו.[216] בתשכ"ט (1969) הוא הדליק את נר הזיכרון ליד הכותל.[217] הרעיון של גורן להקים "נר תמיד" ברחבת הכותל לא היה בגדר חידוש, אלא מיסוד הקשר שבין הכותל ובין זיכרון הנופלים כחלק בלתי נפרד של הנוף המקומי בכל ימות השנה ולא ביום הזיכרון בלבד.

במקביל להצעתו של גורן עלו רעיונות נוספים באשר למיקומו הרצוי של הגלעד הלאומי. גולדה מאיר העלתה את האפשרות לבנות אותו במקום קרוב ליד ושם ולהר הרצל, דבר שיעצים את המשמעות הסמלית של ההנצחה. מנחם בגין ביקש להדגיש את הסמליות של ירושלים וסבר שהמקום המתאים ביותר הוא "בין ירושלים החדשה והעיר העתיקה – סביבת שער יפו". הוא טען נגד השילובים הסמליים שבאו לידי ביטוי במיקומים שהציעו הרב גורן וראש הממשלה: "על יד הכותל לא צריך להוסיף [...] התופעה של יד ושם

215 **דבר**, 3 במאי 1968, עמ' 6.
216 **דבר**, 14 במאי 1967, עמ' 1.
217 **דבר**, 22 באפריל 1969, עמ' 1.

והשואה צריכה לעמוד בייחודה".[218] יגאל ידין דיבר בזכות הרעיון להקים את הגלעד לידי הכותל. הוא חזר על הטענה כי אש תמיד היא רעיון יהודי מקורי שאומץ על ידי "הגויים". לדעתו הצבת הגלעד ליד שער יפו פירושו היה "חילול הקודש". לעניין הכותל הבהיר כי אין הכוונה ליד הכותל ממש, אלא ברחבה שלפניו. כן הציע לבנות מבנה בצורת "אֹהל" פתוח, כאשר במרכז השטח "תהייה אש תמיד". בהצעה זו תמך גם אלימלך רימלט.

שאלת מיקום הגלעד נדונה בישיבה נוספת שנערכה שבועות ספורים מאוחר יותר. יו"ר הכנסת סבר שמכיוון שבישיבה הקודמת הגיעו הנוכחים להסכמה על מיקום הגלעד ברחבת הכותל, כל שנותר היה לגשת לביצוע.[219] בעמדה זו תמך נציג יד לבנים. ישראל ישעיהו הציע שהממשלה תחליט על הביצוע ותפקיד את פרטי הביצוע בידי משרד הביטחון. ראש הממשלה הבטיחה להעלות את הנושא לדיון בישיבת הממשלה הקרובה. לדעתה, ראוי היה שלא לפנות לאמן אחד אלא לבחור בין הצעות שונות. אלא שבישיבת הממשלה שדנה בנושא האנדרטה התגלעה התנגדות גורפת להחלטת הוועדה להקים את הגלעד ברחבת הכותל, וזאת בנימוק שאין לפגוע בייחודו של הכותל. בראש המתנגדים ניצב שר הדתות זרח ורהפטיג, שמשרדו היה אחראי למקומות הקדושים ולכותל בכללם. נציגי המחנה הדתי־לאומי היו חלוקים ביניהם. שר הדתות סבר ש"כשם שאין מערבבים שמחה בשמחה כך אין מערבבים קדושה בקדושה". עמדה זו הייתה הפוכה לעמדתו הנחרצת של הרב הראשי גורן, המזוהה גם הוא עם המחנה הדתי־לאומי: "להיפך, צריכים להרבות בקדושה יותר ויותר".[220] במקביל להתנגדות להקמת הגלעד ברחבת כותל עלתה בישיבת הממשלה הצעה להקים "אנדרטה גדולה" על הר הצופים שתהיה "אות לדורות", ותבטא שליטה יהודית על ידי כך "שתתקן את קו האופק של הר הצופים": הכוונה הייתה לקבוע נוכחות יהודית שתתחרה בשליטה של אוגוסטה ויקטוריה וא־טור בנוף המקומי.

התנגדות הממשלה להחלטת הוועדה גרמה לעיכוב של כשלושה חודשים קריטיים בקידום התכנית שצריכה הייתה להיות מבוצעת עד יום הזיכרון לנופלים במערכות ישראל. הישיבה הבאה של ועדת האנדרטה להנצחת חיילי צה"ל התכנסה בפברואר 1973 בנוכחות שר המשפטים יעקב שמשון שפירא. "הממשלה אינה רואה בעין יפה את ההחלטה שלכם", הסביר השר לחברי הוועדה. יו"ר הכנסת פקפק אם ניתן יהיה להקים את האנדרטה לפני יום

218 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 15 באוקטובר 1972, עמ' 2, אה"כ.
219 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 1 בנובמבר 1972, עמ' 2, אה"כ.
220 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 5 בפברואר 1973, עמ' 2, אה"כ.

העצמאות. מנחם בגין התייחס בדבריו לצד הנוהלי של העובדה שהממשלה דחתה את החלטת הוועדה שהתמנתה לדון בנושא: גח"ל לא הייתה מיוצגת בממשלה, ולכן לדעתו להחלטה של הוועדה שהיו בה גם נציגי ציבור מהאופוזיציה היה תוקף של הסכמה לאומית.[221] הרב גורן הדגיש כי מדובר היה "בוועדה מחליטה" ולא "בוועדה מייעצת" גרידא. שר המשפטים טען כי הממשלה לא דחתה את ההחלטה, אלא ביקשה לדון בה שוב.

הרב גורן טען כי חלה אי־הבנה, וכי הנושא לא הוצג נכון בישיבת הממשלה: לא מדובר היה בגלעד, אלא ב"נר תמיד" קבוע על פי המסורת היהודית, במתכונת נר הזיכרון שמדליק נשיא המדינה בערב יום הזיכרון בטקס ברחבת הכותל: "נר זיכרון זה דבר צנוע מאוד שאפשר להקים זאת לקראת יום הזיכרון הזה במקום שישימו חול וסולר ויסירו את זה למחרת היום".[222] כשהיא מודעת היטב ללחץ הזמן, הוועדה אישרה את החלטתה הקודמת להקים נר תמיד ברחבה שליד הכותל. הוסכם כי הביצוע יימסר למחלקה להנצחת החייל שבמשרד הביטחון וכי יש לשתף בעניין את האדריכלים שיינברגר וספדי שהופקדו על תכנון הרחבה שלרגלי הכותל המערבי. השר שפירא שב והעלה את הרעיון שעלה בישיבת הממשלה להקים אנדרטה גדולה על הר הצופים. יו"ר הכנסת אישר ש"הרעיון באופן כללי מתקבל", אך ניכר היה שבעבור חברי הוועדה העניין המרכזי היה נר התמיד. הוועדה גם אישרה שזה יהיה שמו. לטענת מנחם בגין, "עלינו להדגיש את הנצחיות של הגורל ושל הזיכרון".[223]

אילוצי לוח הזמנים דרשו פעילות מהירה של משרד הביטחון שהופקד על ביצוע החלטות הוועדה.[224] אלא שהדיון בשאלות העקרוניות של מיקום ועיצוב לא הסתיים. בישיבה של ועדת משנה שהשתתפו בה האדריכלים והפסל יצחק דנציגר הציע ידין להציב במקום שייקבע לכך "אבן גדולה, 15-30 טון שמתוכה ייחצב מקום להדלקת הנר".[225] דנציגר, שלא ביקש שכר לעבודתו,[226] התבקש לאתר גוש אבן מתאים, כאשר ההעדפה הייתה אבן מסיני. שבוע לאחר מכן סיירה הוועדה בכותל. על סדר היום של הישיבה שנערכה אחר הסיור הייתה השאלה היכן להציב את הנר. האפשרויות היו או למרגלות הסוללה או מערבה ממנה, על יד הבניינים. הרב גורן טען

221 שם, עמ' 2-3.
222 שם, עמ' 4.
223 שם, עמ' 7.
224 א' פינק למנהל הכללי, 9 בפברואר 1973, אצה"ל 2849/1997-168.
225 סיכום, ישיבת ועדת המשנה לעניין נר התמיד ברחבת הכותל, 13 בפברואר 1973, אה"כ.
226 ל' קפלן לגורביץ, 13 במרץ 1973, אצה"ל 2849/1997-168.

בזכות הצבת נר הזיכרון למרגלות הסוללה, ודעתו התקבלה ברוב קולות. יו"ר הכנסת, גורן, ידין ובדולח היו בעד, בעוד בגין ויחיל היו נגד.[227]

בסיור בכותל טען נציג משרד הדתות כי אם מדובר אכן בנר תמיד הרי שאין צורך באדריכלים, בעוד שאם מדובר בסלע "ויש צל של ספק שיכול לעורר מחלוקת – רצוי לחשוב על כך היטב".[228] יו"ר הכנסת דאג להוציא הודעה לעיתונות כדי להזים שמועות כי מדובר בהקמת אנדרטה ליד הכותל מסלעים שמשקלם 40-80 טון, אלא בהקמת נר תמיד "מאבן אחת או שתיים בגודל צנוע", בהתאם למסורת שנקבעה בערב יום הזיכרון במקום, וכי הסיבה להבאת סלעים מסיני הייתה ששם היו "אבנים יפות ומתאימות".[229] במכתב ששלח ליו"ר הכנסת הביע שר הדתות את הסתייגותו ממיזם ההנצחה ברחבת הכותל. לדעתו אין ליצור לידי הכותל "מוקד נוסף בעל חשיבות עצמאית": מוקד כזה היה בגדר "וכל המוסיף גורע" כיוון שבעיקרון "אין מערבבים קודש בקודש". הוא לא פסל את הרעיון במפורש, אבל הסתייגותו באה לידי ביטוי ברור בהצעה "לשקול את ההנחיות לגבי האיתור ולגבי ממדי נר הזיכרון".[230]

לישיבה האחרונה של הוועדה הוזמנו בנוסף לחברי הוועדה גם שר הדתות, האדריכלים המופקדים על תכנון רחבת הכותל ויצחק דנציגר. בתחילת הישיבה עלתה שוב לדיון השאלה העקרונית של הקמת אנדרטה ליד הכותל. שר הדתות חזר על העמדה שביטא במכתב ששלח ליו"ר הכנסת ובו הביע את הסתייגותו מהמיזם. הרב גורן הדגיש שוב כי אין המדובר באנדרטה: "הכוונה העיקרית הייתה להקים נר זיכרון, נר נשמה [...] אני בעד נר שיהיה משהו דקורטיבי, אמנותי, יפה, אבל חס וחלילה שלא יהיה אנדרטה".[231] בהתאם להצעה של ידין, הפתרון שהציעו שיינברגר ודנציגר היה לעצב את נר התמיד מסלעים שיובאו מסיני בגוון אדמדם ובמרקם פראי שעוצב על ידי הרוח והגשם. גובהן ורוחבן של האבנים שנבחרו היה כמעט שלושה מטר ומשקלן כ־35 טון. מבחינת העיצוב, הרעיון המוצע היה להניח את האבנים בקרקע בשקע בהיקף של 10-12 מטרים ברחבה המרוצפת, דבר שמכתיב את סוג חוויית המפגש עם נר התמיד: "ומי שעובר ליד הנר לא

227 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה לעניין נר התמיד בכותל, 20 בפברואר 1973, עמ' 3, אה"כ.

228 שם, שם.

229 'יוקם נר זכרון בכותל לזכר הלוחמים', **דבר**, 23 בפברואר 1973, עמ' 5.

230 ז' ורהפטיג לי' ישעיהו, 25 בפברואר 1973, אה"כ 31851.

231 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, ישיבה רביעית, 6 במרץ 1973, עמ' 3, אה"כ.

צריך להרים את הראש אלא להרכינו".[232] גובהן של האבנים מעל פני השטח יהיה כ־1.7 מטר, כגובה אדם: "על אף שהאבנים גדולות, הדבר יהיה צנוע בהיקפו".

הן בגלל משקלו הסגולי של הנושא הנדון והן בגלל הדינמיקה של קבלת החלטות על ידי פורום רחב של בעלי דעה, מאפיין בולט של ישיבות הוועדה היה חוסר היכולת להתקדם בצורה קווית, והדבר התבטא בחזרה שוב ושוב לנושאים שנדמה כי כבר נסגרו קודם לכן. ההצעה העיצובית הייתה בהתאם להנחיות, אך השאלה של היחסים בין נר התמיד ובין הכותל המשיכה להציק לחברי הוועדה. הבעיה הייתה כיצד למנוע מצב שבו המשתתפים בטקסים הנערכים ליד נר התמיד לא יפנו את גבם לכותל. אף על פי שנדמה היה כאילו הנושא סוכם, מנחם בגין העלה הצעה חדשה: להציב נר תמיד עשוי נחושת על הכותל כך שכל מי שמתבונן בנר התמיד פונה גם אל הכותל. לדעת גורן זו הייתה הצעה "חמורה ביותר", וטען שבמקרה כזה יש להציב את הנר על בניין המחכמה שמצפון לרחבת הכותל.

בעקבות ההצעה של בגין הרב גורן גם הביע הסתייגות מהממדים של התכנית שהציג דנציגר: "בהחלט לא התכוונתי למונומנט כזה". הוא טען כי יש לחשוב על "אפשרות אמנותית של נר ממש [...] שתהייה אש תמיד, לא מונומנט של אבנים אלא פשוט נר שיידעו שהוא לזכר הנשמות".[233] ברוח דבריו של גורן, האדריכל ספדי טען ש"הפתרון צריך להיות נר ולא סלעים או אבנים, אלא נר מעוצב ממתכת שיועמד צפונית לרחבה". ההסתייגות של הרב גורן מממדי הגלעד שהציע דנציגר עלתה בקנה אחד עם ההסתייגות של שר הדתות מיצירת מונומנט מתחרה לכותל. אך מתברר כי הרב גורן לא ויתר והציע להעתיק את התכנית של דנציגר לכניסה לעיר העתיקה ליד שער הארמנים.[234] האדריכל ספדי הסביר כי המקום מיועד לבניית טרמינל לאוטובוסים ולמלון, אם כי קיימת האפשרות לדעתו שניתן "לשלב משהו עם המלון". עם קביעת המיקום של נר התמיד ליד הכותל היה ברור כי העיצוב חייב להיות צנוע; גורן היה מודע לכך שאימוץ התכנית השאפתנית שהציע דנציגר בהשראתו של ידין יכולה הייתה להתבצע אך ורק אם תורחק מהכותל.

להצעתו של יו"ר הכנסת סיירה הוועדה למחרת שוב בכותל בהשתתפות שר הדתות. ההחלטה הסופית הייתה ברוח גישתו של שר הדתות: "הקמת

232 שם, עמ' 4.
233 שם, עמ' 6.
234 שם, עמ' 7.

נר תמיד ברחבת הכותל, שייעשה מחומר מתכתי ויהיה צנוע, כלומר, שלא יחרוג ממהות סבירה של נר נשמה לזכר הלוחמים".[235] זאת ועוד: יו"ר הכנסת גם קבע כי שר הדתות היה הסמכות הקובעת לגבי עיצוב גודלו וצורתו של נר התמיד, בעוד משרד הביטחון יבצע את העבודה. תאריך היעד להשלמת הקמת נר התמיד היה יום הזיכרון שיצוין יום לפני יום העצמאות תשל"ג, היא שנת חצי יובל להקמת מדינת ישראל. אלא שכחודש לפני תאריך היעד היה ברור שלוח הזמנים לא היה סביר.[236] בה בעת התברר שלמשרד הדתות לא היה כיסוי תקציבי להקמת נר הזיכרון.[237] ללא מסגרת תקציבית, באחריות משרד ממשלתי שברור היה שאינו אוהד את מיזם ההנצחה ועם לוח זמנים לחוץ במיוחד נעצרה הקמת נר התמיד ברחבת הכותל – וזאת בשלב ההחלטה העקרונית שהושגה לאחר כשנתיים של דיונים סוערים וסיורים בשטח של הוועדה המשותפת לכנסת ולממשלה.

* * *

הסכמת ההורים השכולים ל"אנדרטה הזמנית בצורת אש תמיד" ברחבת הכנסת הותנתה בהקמת אנדרטה לאומית קבועה, אך כשהוחלט שאנדרטת הקבע תוקם מחוץ לשטח הכנסת התברר כי הפתרון הזמני בכנסת היה לפתרון של קבע. מבחינת נציגי ההורים השכולים, הקמת נר התמיד בכותל לא הייתה משאת נפש. השאיפה שלהם הייתה הקמת אנדרטה לאומית גדולה, ברוח ההצעה ששר המשפטים תמך בה: להקים על הר הצופים "אנדרטה גדולה" שתהיה "אות לדורות". מרדכי בדולח, נציג יד לבנים בוועדה שדנה בהקמת האנדרטה הלאומית לחללי מערכות ישראל, לא הסתיר את מורת רוחו מהרעיון המתגבש של הקמת נר תמיד בכותל: "מה אומר להורים השכולים? דובר על אנדרטה גדולה לאומית והגענו לנר זיכרון. נר זיכרון כזה יש בכל בית בישראל".[238] בפגישה האחרונה של הוועדה נתן בדולח ביטוי לתסכול שחש:

> אני בא מטעם המשפחות השכולות... [בכתב המינוי של הוועדה] לא דובר ונקבע שתהיה ועדה לגבי נר תמיד. מה אני אבוא ואגיד למשפחות שעכשיו דנים? דנו על זה כבר

235 י' ישעיהו לא' פינק, 29 במרץ 1973, עמ' 3, אה"כ 31851.
236 ל' קפלן לא' פינק, 10 באפריל 1973, אצה"ל 2849/1997-168.
237 א' פינק לי' ישעיהו, 13 באפריל 1973, אה"כ 31851.
238 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 20 בפברואר 1973, עמ' 2, אה"כ.

חמש-שש שנים [...] פתאום אני שומע שאנו מדברים על דבר שסימן הזמניות מרחף עליו. הייתי רוצה לשמוע דבר ברור: במה אנו מטפלים, בדבר נצחי, לאומי – או בנר תמיד כמו שאומר כבוד הרב הראשי".[239]

אלא שלא רק שלא הוקמה "אנדרטה לאומית גדולה", אלא שגם נר התמיד ברחבת הכותל ירד מסדר היום הלאומי. כך היה פסל הסנה הבוער של פלומבו עם אש התמיד, שנועד להיות "אנדרטה זמנית", לגלעד הלאומי המוקדש לכלל חללי מערכות ישראל. הפתרון הזמני עלה שוב לסדר היום של הכנסת ב־2002 במסגרת הבנייה של האגף החדש של הכנסת. כחלק ממיזם הבנייה הוחלט לחפור חניון מתחת לרחבת הכניסה למשכן, דבר שחייב את העברת פסל הסנה הבוער ממקומו לתקופת העבודות. בנובמבר 2002 נעשתה פנייה למוזיאון ישראל בבקשה לסייע בפירוקו של הפסל והרכבתו מחדש במקומו הקודם: "בשל חשיבות היצירה מעוניינת הכנסת שעבודות אלו יערכו בליווי, הנחיה ופיקוח של איש מקצוע בעל ניסיון".[240] הכוונה הייתה לנצל את הפירוק כדי לבצע עבודת רסטורציה. אנשי מוזיאון ישראל נעתרו לבקשה, ולצורך פירוק הפסל והעברתו ממקומו גובשה תכנית עבודה מדויקת שכללה תיעוד, חיזוק ה"זר" העשוי מתכת על ידי מסגר והעברתו ממקומו.[241] ההצעה הייתה שהזר, האבן עם הכתובת והלפיד יועמדו באופן זמני בקצה המערבי של המרפסת, והלפיד ישוב לתפקד עם חיבורו לקו אספקת הגז.

במסגרת עבודות הרחבת משכן הכנסת הציע נחום מלצר, האדריכל הראשי של המיזם, לשלב יצירת אמנות במדשאה שברחבת הכניסה. בינואר 2003 הוקם צוות מייעץ לדון בבחירת יצירת האמנות.[242] בין ההצעות שעלו לדיון היו גם הצבת ממצא ארכיאולוגי ולא יצירת אמנות. בנוגע לפסל הסנה הבוער של פלומבו קבע הצוות המייעץ כי בניגוד לכוונה המקורית, לא יוחזר הפסל למקומו הקודם. הסיבה להחלטה הייתה שבמהלך פירוקו התברר כי במהלך השנים התבלה הפסל במידה כזאת שלא ניתן היה לשקם או לשחזר אותו. מסקנת הצוות המייעץ הייתה כי יש להציב את הפסל במקום אחר בכנסת מבלי לשקם אותו, ולפנות למספר אמנים שישתתפו בהתחרות

239 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 6 במרץ 1973, עמ' 5, אה"כ.
240 ש' סופר לי' צלמונה, 27 בנובמבר 2002, תיקי ועדת עיצוב, אה"כ.
241 דוא"ל, ז' בארד לש' סופר ואחרים, 12 בדצמבר 2002, באדיבות שרון סופר.
242 ש' סופר לח' מלצר, 13 בינואר 2003, תיקי ועדת עיצוב, אה"כ.

סגורה "לעצב עבור הרחבה החדשה של הכנסת פסל חדש שימלא את הפונקציה של אש התמיד".[243] על החשיבות שיוחסה להחלטה זו שביקשה לשנות סדרים נהוגים זה עשרות שנים ניתן ללמוד מכך שבהמלצת ח"כ אברהם בורג, שעמד בראש ועדת ההיגוי להרחבת משכן הכנסת, נעשתה פנייה למנהל מעבדות השימור של מוזיאון ישראל בבקשה שייתן חוות דעת נוספת בנוגע לאפשרות שיקומו של הפסל.[244] חוות הדעת הייתה חד־משמעית: מצבו הפיזי של הפסל היה בכי רע.[245] האבחנה הייתה כי מעֵבר לחלודה שתקפה את המתכת, בעיית הבליה הייתה חמורה במיוחד במקומות שנחשפו ללהבות אש התמיד. המסקנה הייתה שלא ניתן היה לבצע שחזור המבוסס על תיעוד, והשבת הפסל למקומו ותפקודו הקודם יגרמו לבליה מהירה של המתכת. ההמלצה הייתה חד־משמעית: להציב במקום פסלו של פלמובו פסל אחר שיתפקד כנר תמיד.

הגלעד לזכר הנופלים ברחבת הכנסת שעיצב זליג סגל,
צילום: מעוז עזריהו

243 סיכום, ישיבה שנייה של צוות מייעץ לבחירת יצירת אמנות לרחבת משכן הכנסת, 29 באפריל 2003, תיקי ועדת עיצוב, אה"כ.

244 ש' סופר לד' ביגלאייזן, 29 במאי 2003, תיקי ועדת עיצוב, אה"כ.

245 ד' ביגלאייזן לש' סופר, 4 ביוני 2003, תיקי ועדת עיצוב, אה"כ.

בפנייה לאמנים שישתתפו בתחרות הסגורה נכתב כי המדובר הוא ב"יצירת אמנות ישראלית עכשווית, שתהווה נר זיכרון לחללי מערכות ישראל ואש תמיד תבער בה".[246] בפנייה לאמנים הודגשה חשיבות היצירה, "הן בהיותה סמל למאבק על כינונה של המדינה והן בהיותה חלק מהדימוי החזותי של בית המחוקקים הישראלי". למזמין היו דרישות מוגדרות. ממדי היצירה צריכים היו להיות מותאמים לסביבה במובן זה שהיצירה "תתחשב ותכבד את חזית משכן הכנסת ותשולב במרחב שתוצב בו". כן נדרשה היצירה להיות מעוצבת בשפה עכשווית שתוכל לעמוד במבחן הזמן, דרישה שפירושה היה להימנע מפיגורטיביות. כביטוי ללקח מפסל הסנה הבוער של פלומבו, נדרשה היצירה להיעשות מחומר עמיד בבעירה ובכל תנאי מזג האוויר. כמו כן נקבע כי גם ביצירה החדשה תיכלל הכתובת "בדמם הבקר יעלה". התקציב שנקבע להקמת הפסל היה 20 אלף דולר, שכלל את התשלום לאמן ואת בנייתה והבאתה לאתר שם תותקן.

את התחרות ליוותה ועדה מייעצת שחבריה כללו אוצרים ממוזיאון ישראל, אדריכל מיזם הרחבת הכנסת, ונציגי הכנסת: יועצת הכנסת לענייני אמנות ויו"ר ועדת העיצוב של הכנסת. הוועדה המייעצת היא שבחרה את האמנים שאליהם תיעשה פנייה להשתתף בתחרות והיא שבחרה את התכנית הזוכה. ראויה לציון העובדה שבתהליך לא השתתפו כלל נציגים של ארגוני המשפחות השכולות. חברי הוועדה היו כולם מתחום האמנות והעיצוב, והשיקולים לבחירה היו אפוא אמנותיים ואדריכליים, בלי שנשמע קולם של נציגי משפחת השכול. התחרות נערכה בשני שלבים. ביולי 2003 התקבל האישור לערוך תחרות סגורה. באוקטובר 2003 נעשתה הפנייה לאמנים שהתבקשו למסור את ההצעה הראשונית שלהם עד ינואר 2004. האמנים שעברו לשלב השני התבקשו להציע את ההצעה הסופית במאי 2004. ההצעה שנבחרה הייתה של אמן היודאיקה זליג סגל. הגלעד שנבנה ב־2007 הוא מכלול של מלבנים ממתכת ומאבן. במרכז הגלעד לוח פלדה מלבני המונח אלכסונית מעל ברכת מים מוסתרת מהעין שמוקפת במבנה מוגבה, מחופה אריחי אבן כהה. במרכז לוח הפלדה נמצא נר התמיד שבולט מעל פני הלוח. מאחורי הגלעד נמצא הכיתוב "בדמם הבקר יעלה" עשוי מאותיות מעוצבות מפלדה. על פי ההסבר הרשמי על היצירה, "יש בה ביטוי הן לחיים והן למוות, [היא] מתארת באופן מתומצת, בפשטות ובחסכון צורני

246 א' בורג, 'טיוטת פניה לאמנים שישתתפו בתחרות הסגורה', ללא תאריך, תיקי ועדת עיצוב, אה"כ.

את השבר היגון והאבל על מותם של חללינו".[247] הכתובת, באותיות לבנות על אריח אבן שחור למרגלות הגלעד, היא:

גלעד לזכר חללי מערכות ישראל
יצירת האמן זליג סגל
תשס"ז 2007

הסנה הבוער של דוד פולומבו, שנעשה גלעד ב־1971 וחדל לשמש להנצחת הנופלים עקב הנזק שגרמה האש הבוערת למתכת, הוצב מחוץ לגדר החיצונית של המשכן, ברחבה שליד הכניסה הראשית להולכי רגל למשכן הכנסת.

"לכל איש יש שם"

הנצחת שמות הנופלים החקוקים באבן או חרותים במתכת הייתה להיבט מובהק של תרבות הזיכרון הישראלית כפי שהתגבשה לאחר מלחמת העצמאות. הדבר התבטא ברשימת השמות שהיו לחלק בלתי נפרד מגלעדים רבים שהוקמו בשדות קרב וביישובים. חשיבותו הסגולית של השם בתרבות הזיכרון העברית מנוסחת בשמותיהם של שני שירים קנוניים: **אין לנו חיילים אלמונים** של יהודה עמיחי מ־1968 **ולכל איש יש שם** של זלדה מ־1974. שירו של יהודה עמיחי ביטא תובנה שנוסחה כבר ב־1948. הקביעה הקטגורית "אין לנו חיילים אלמונים" מבטאת שתי מחויבויות. האחת היא המחויבות לזהות את החללים ולקבוע את שמם על מצבת הקבר שלהם. מחויבות זו מקבלת משנה תוקף במאמץ הרב המושקע בזיהוי גופות חללים: ב־2011 היה מספרם של ה"חיילים האלמונים", שנקברו מבלי שזוהו (למעֵט מי שנקברו בקברי אחים), 40 בלבד.[248] השנייה היא ההבטחה לזכור באופן פרטני כל אחד ואחד מהנופלים.

הקשר המחייב שבין שם ואיש קיבל מעמד של מבע קנוני בשירה של זלדה **לכל איש יש שם** שפורסם ב־1974 ונעשה לחלק של רפרטואר ימי זיכרון בישראל, ובאופן מובהק במיוחד של יום השואה והגבורה: "לכל איש יש שם" הוא גם שמו של טקס קריאת שמות הנספים ביום השואה והגבורה ביד ושם שנערך בפעם הראשונה ב־1989 והיה למסורת. שירה של זלדה

247 א' בלשניקוב לחברי הכנסת ובאי הבית, 20 בנובמבר 2006, מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

248 א' פפר, 'יום הזיכרון: קבר פתוח', **הארץ**, 9 במאי 2011, http://www.haaretz.co.il/misc/1.1173502

מדבר אמנם על השמות השונים שיש לו לאדם, אך כמטבע לשון של שפת הזיכרון בישראל השיר הוא הצהרה של מחויבות: לזכור את השם פירושו להכיר בבעל השם כאדם שיש לו סיפור חיים משלו.

"דרך השמות"

בשלב מוקדם של דיוני הוועדה להקמת האנדרטה הלאומית לחללי מערכות ישראל טענה ראש הממשלה גולדה מאיר שהיא מעדיפה שתהליך הקמתה יהיה ארוך יותר, אפילו אם לא יסתיים עד יום הזיכרון, ובלבד שיהיה "מכובד".[249] העובדה שנר התמיד לא הוקם לקראת יום הזיכרון תשל"ג, אם כן, לא חייבה את קצו של מיזם נר התמיד ליד הכותל. היא גם לא סימנה את סופו של רעיון הקמת מרכז הנצחה לאומי לכלל הנופלים. קצו של מיזם נר התמיד ברחבת הכותל לא בא לביטוי בהחלטה מפורשת על שינוי מדיניות, אלא בכך שנעלם מסדר היום הממלכתי של הנצחת הנופלים לאחר מלחמת יום הכיפורים שהתחוללה באוקטובר 1973. מבחינת כללי הטקס בעת ביקורם של אישים רמי מעלה בישראל, הנחת זֵרים למרגלות קבר הרצל, ביד ושם או למרגלות נר התמיד ברחבת הכנסת סיפקה פתרון הולם. העובדה שניתן היה לבחור באתרים שונים יצרה מצב שבו לא היה מסלול אחיד לכל המבקרים רמי מעלה. הנחת זֵרים למרגלות נר התמיד בכנסת הייתה אפשרית רק כאשר האורח רם־המעלה ביקר בכנסת. בעת ביקורו בירושלים בנובמבר 1977 ביקר נשיא מצרים אנואר סאדאת ביד ושם.[250] בעת ביקורו באֹהל יזכור לא התקיימה תפילה, והסיור במקום הסתיים בשתי דקות דומייה. מאוחר יותר, בעת ביקורו בכנסת לרגל הנאום שנשא במליאה, הניח סאדאת זר למרגלות נר התמיד שברחבת המשכן.[251] אפשרות אחרת באה לידי ביטוי בביקורו של נשיא ארה"ב לשעבר ג'ראלד פורד בירושלים בינואר 1979.[252] במהלך ביקורו הניח זר על קבר הרצל, ולמחרת הניח זר באֹהל יזכור ביד ושם.

שאלת ההנצחה הכללית של הנופלים במלחמות ישראל עלתה שוב על סדר היום של ההנצחה הממלכתית בהקשר של מיזם הקמתו של הר איתן, הוא "המרכז הלאומי של מערכות ישראל". ממשלת ישראל קיבלה את ההחלטה על המיזם ב־1980, אך פעילות ממשית לקידום המיזם שנקרא

249 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 1 בנובמבר 1972, עמ' 3, אה"כ.
250 **דבר**, 21 בנובמבר 1977, עמ' 7.
251 **דבר**, 20 בנובמבר 1977, עמ' 4.
252 **דבר**, 23 בינואר 1979, עמ' 3.

בתקשורת "מוזיאון המלחמות" התחילה רק בראשית שנות התשעים.[253] מיזם ההנצחה נועד להיבנות על שטח של 30 דונם על הר איתן, מדרום־מערב לירושלים. למיזם היו שתי פונקציות משלימות. האחת הייתה לספר באופן מוזיאלי את מלחמות ישראל. השנייה הייתה לשמש אתר ההנצחה המרכזי לחללי מערכות ישראל. מיזם הר איתן נועד להנציח את כל הנופלים, כולל אלה שלא הונצחו באתרי הנצחה אחרים.[254] בעבור מי שקידמו את הקמתו, ההנצחה הממלכתית של הנופלים כולם הייתה בעלת חשיבות עליונה. כפי שהסביר אלוף (מיל') רפאל ורדי, חבר הנהלת הר איתן, "המשפחות השכולות זקוקות לאתר זיכרון מרכזי".[255] אל"מ (מיל') פלג תמיר, מנכ"ל עמותת הר איתן, הסביר: "פה אנחנו מדברים על אתר ההנצחה הממלכתי, שבו תבטיח המדינה לכל הנופלים הנצחה לאומית שוויונית".[256]

תפיסת ההנצחה בהר איתן פותחה ללא כל התייחסות להיסטוריה של דפוסי ההנצחה הממלכתית שנדונו בפורומים השונים שעסקו בנושא מאז 1949. בניגוד לתפיסה של הנצחה ממלכתית ושוויונית הנוצקת בתבנית של "מצבה לחייל אלמוני" או של נר תמיד, בלב תפיסת ההנצחה של הר איתן עמדה ההנצחה השמית, כאשר ההנצחה הממלכתית והשוויונית באה לידי ביטוי בהנצחה הפומבית של שמות הנופלים כולם.

את התפיסה המוזיאלית של התצוגה והקשר שלה עם תבנית ההנצחה באתר גיבשו האוצרים זאב דרורי ואורית שחם־גובר ב־1994. ב־1996 נבחרה התכנית האדריכלית של אברהם יסקי ל"מרכז הלאומי למערכות ישראל בהר איתן". כפי שהסביר יסקי, "הנושא המרכזי של זיכרון והנצחה מטופל בצורה מרחבית".[257] על פי הקונצפט הקונצנטרי שגיבשו האוצרים, "לב" המוזיאון הוקדש לתצוגות הנושאיות: "צבא חברה", "כוח לוחם" ו"אדם בקרב". מסביב לתצוגות הנושאיות מוקמו ביתני תצוגה המוקדשים להצגה של מערכות ישראל בשלבים עוקבים של ההיסטוריה הישראלית. את מכלול ההנצחה ייצגה "דרך השמות": קיר זיכרון השקוע באדמה מסביב ל"לב המוזיאלי" בצורת מעגל שקוטרו 150 מטר.[258] סדר השמות בקיר הזיכרון נועד להיות כרונולוגי, בהתאם לסדר הזמנים העוקב של מערכות ישראל כפי שנפרש בביתני התצוגה. התפיסה שהנחתה את האוצרים הייתה של הנצחה

253 א' מילנר, המלחמה על מוזיאון המלחמות, **מוסף הארץ**, 15 באפריל 1994, עמ' 18-22.
254 ד' שחורי, 'נופלים על ההר', **מוסף הארץ**, 5 במאי 2000, עמ' 26.
255 מילנר, שם, עמ' 20.
256 שחורי, שם, עמ' 28.
257 ע' סורק, 'המרכז הלאומי למערכות ישראל', **מצוי ורצוי** 236, 18 באפריל 1996, עמ' 6.
258 נ' רז, 'הר איתן', **עניין מקומי** 16, 18 באפריל 1996, עמ' 4.

ש"חובקת" את המכלול המוזיאלי, וזאת כתזכורת תמידית לנופלים במערכות ישראל במהלך הביקור באתר.[259] התפיסה של "קיר זיכרון" שקוע באדמה ושמות המסודרים באופן כרונולוגי התכתבה באופן ישיר עם האנדרטה לחללי וייטנאם שנחנכה בוושינגטון הבירה ב־1982.

"והשאר יסופר בתולדות ישראל"

בעקבות העיכוב המתמשך בהקמת מיזם "המרכז הלאומי למערכות ישראל בהר איתן" וההבנה כי המיזם נמצא במצב סופני עלתה על סדר היום של ההנצחה הממלכתית יזמה חליפית: הקמת מרכז הנצחה לאומי בבית הקברות הצבאי על הר הרצל. את הרעיון קידם אריה מועלם, ראש אגף משפחות והנצחה במשרד הביטחון, אלא שהוצאתו אל הפועל אפשרית הייתה רק לאחר שהוכרז ב־2007 באופן רשמי על ביטול מיזם הר איתן. הקונצפט שנקבע היה הקמת "אֹהל זיכרון" שבו יונצחו שמות הנופלים כולם בכניסה לבית הקברות הצבאי על הר הרצל.[260] הנימוקים שניתנו למיזם ההנצחה גדול הממדים לא היו חדשים. כמקום התייחדות ממלכתי עם זכר הנופלים, היכל הזיכרון נועד לבטא את מחויבות הממלכה לזכרם של החללים. כפי שהסביר מועלם, הקמת אתר ההנצחה הממלכתי הייתה מענה לצורך של ההורים השכולים שחששו שבניהם יישכחו לאחר מותם.[261] נימוק נוסף, שגם הוא הועלה על ידי המופקדים על תכנון הר איתן, היה הצורך להבטיח הנצחה שוויונית: בעוד שמותיהם של חללים מסוימים הונצחו בכמה אתרי הנצחה, שמם של כ־3,000 חללים המופיעים ברשימה הרשמית שבה נכללו ב־2017 יותר מ־23,000 חללים נעדר מאתרי ההנצחה הפזורים ברחבי הארץ. פונקציה נוספת הייתה יצירת אתר לאומי שם יניחו מבקרים רמי מעלה זֵרים לכבוד הנופלים במערכות ישראל. אריה מועלם התייחס לכך במפורש:

> כשבכירי ישראל מבקרים במדינות בחו"ל הם פותחים את ביקורם לרוב בהנחת דגל על מצבת החייל האלמוני באותה מדינה (כך!). במדינת ישראל הוחלט שלא יהיה קבר שכזה,

259 **יסודות התפיסה המוזיאלית להר איתן**, מסמך פנימי, 13 באפריל 1994, עמ' 9.

260 נ' דביר, 'אדריכלות עם שכול', **עכבר העיר**, 25 באפריל 2010, http://www.mouse.co.il/gallery/1.3312721

261 L. Tress, 'Israel unveils Remembrance Hall for fallen soldiers ahead of Memorial Day', *Times of Israel*, 27 April 2017. http://www.timesofisrael.com/israel-unveils-remembrance-hall-for-fallen-soldiers-ahead-of-memorial-day/

ולכן ההיכל הזה יוכל לשמש אח"מים זרים שבאים לביקור רשמי בישראל, ונותנים כבוד לחללי מערכות ישראל.[262]

הרעיון להקים את היכל הזיכרון בבית הקברות הצבאי על הר הרצל התכתב עם היזמה של אנדה עמיר־פינקרפלד מראשית שנות החמישים להקים שם את היכל הגבורה, שבו יישמר החומר הביוגראפי והספרותי של חללי מלחמת העצמאות. ב־2005 נערך מכרז סגור להקמת היכל זיכרון לאומי על שטח של כ־2.5 דונם בכניסה לבית הקברות הצבאי על הר הרצל. ההצעה שנבחרה הייתה של האדריכלים איתן קימל ומיכל קימל־אשכולות. כפי שציין האדריכל איתן קימל, שאלת המיקום אמנם עלתה בדיוני צוות ההיגוי שליווה את מיזם ההנצחה הממלכתי.[263] כזכור, בן גוריון הסתייג מההצעה של אנדה עמיר־פינקרפלד להקים את היכל הגבורה "בסמוך לבית הקברות".[264]

ימי הזיכרון לחללי מערכות ישראל היו אבני הדרך במסלול ההכרזות הרשמיות על התקדמות מפעל ההנצחה הממלכתי. באפריל 2010 הכריז שר הביטחון אהוד ברק על מיזם ההנצחה הממלכתי לחללי מערכות ישראל. באפריל 2012 אישרה הממשלה את המיזם שעלותו נאמדה ב־40 מיליון ₪. באפריל 2014 נערך טקס הנחת אבן הפינה בנוכחות נשיא המדינה והרמטכ"ל. בניית היכל הזיכרון החלה בראשית 2015 והושקעו בהקמתו כמאה מיליון ₪. המבנה נחנך בטקס ממלכתי ובנוכחות ראשי המדינה ביום הזיכרון תשע"ז (2017). בכניסה להיכל הזיכרון דולק נר התמיד, ומאחוריו הפסוק שמופיע גם בבתי הקברות הצבאיים: כִּי־מִדֵּי דַבְּרִי בּוֹ, זָכֹר אֶזְכְּרֶנּוּ עוֹד (ירמיהו לא, יט). במבואה הפנימית של ההיכל מופיעה הכתובת "והשאר יסופר בתולדות ישראל...", היא השורה המסיימת את **מגש הכסף** של נתן אלתרמן.

קירות הנצחה עם שמות הנופלים הם מרכיב שגור באדריכלות הזיכרון. לוחות הנושאים שמות יכולים להיות חלק מקיר הנצחה בגן ציבורי או מקובעים לקירות חדרים סגורים, כמו בבתי יד לבנים. היכל הזיכרון מציע תפיסה מקורית של הנצחת שמות החללים במרחב. היכל הזיכרון נבנה בצורת "הר אבן" בגובה של שמונה עשר מטר.[265] מבחוץ עשוי המבנה מדרגות בצורת טראסות, המתכתבות עם אדריכלות הנוף של בית הקברות הצבאי.

---

262 ל' לוי וי' זיתון, 'כל חללי ישראל לאורך 260 מטר של לבנים; **YNET**, 27 באפריל 2017, http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4954725,00.html

263 דביר, שם.

264 סיכום פגישה בין אנדה עמיר־פינקרפלד ודוד בן גוריון ב־15 במאי 1950, 14 ביוני 1950, אצה"ל 220/1970-221.

265 נ' ריבה, 'הוא לא צועק, הוא לוחש'. **הארץ גלריה**, 8 במאי 2017, עמ' 4.

לאורך הקירות הפנימיים של המבנה סדורות לבנים שכל אחת נושאת את שמו ותאריך נפלו של חלל. הבחירה בלבנים הנושאת כל אחת שם ותאריך מוות מבטיחה מחד גיסא אחידות בהנצחה ומאידך גיסא מדגישה את היחיד כיחידה נפרדת העומדת ברשות עצמה. השימוש בלבנים כיחידות הנצחה בדידות גם מציע חלופה מרתקת מבחינה חזותית לתבנית השגורה של קיר זיכרון כרשימה של שמות, תבנית האופיינית ללוחות הזיכרון הצמודים לאנדרטאות. לפרשנותו של האדריכל איתן קימל, הלבנים המקיפות את המרחב הפנימי יוצרות "חומה איתנה",[266] ביטוי רב־משמעות בהקשר של אתר שמוקדש לזכר חללי מערכות ישראל. במרכז המבנה עמוד עשוי לבנים ממתכת בצורת פעמון או ארובה הנפתחת כלפי מעלה, לשמיים, ומציפה את החלל הפנימי באור טבעי. המבקר נחשף חזותית לשמות תוך כדי הליכה בשביל ספיראלי באורך 260 מטר המתפתל לאורך הקיר. סידור השמות הוא כרונולוגי, על פי תאריך המוות. התאריכים המוקדמים הם למעלה, והעלייה בשביל המתפתל פירושה הליכה אחורה בזמן. מעֵבר לשם שמנציחות הלבנים, מנגנון הזיכרון כולל גם נר זיכרון תמיד שיידלק ליד כל שם ביום האזכרה.

בנוסף לשמות ולנר הזיכרון, מסכי מגע ויישומים נועדו לאפשר למבקרים להכיר את סיפורי החיים של הנופלים. על החשיבות שייחסו המתכננים למדיה הדיגיטלית ניתן ללמוד מכך שההשקעה בהנצחה אינטראקטיבית הסתכם ב־14 מיליון ₪. השימוש במדיה דיגיטלית כדי לספר את סיפור חייהם של החללים הוא מסר של עדכניות בעידן שבו מסכי מגע הם חלק בלתי נפרד מחיי היום־יום. השילוב של הלבנים הנושאות את שמות החללים עם מדיה דיגיטלית משלב את התפיסה המסורתית שרואה בשם הכתוב בחומר את חזות ההנצחה עם טכנולוגיה עכשווית המאפשרת גישה מידית למידע המאופסן בצורה ספרתית בשרתים ולא בספריות.

תבנית ההנצחה המשלבת בין השם החקוק באבן לטכנולוגיה דיגיטלית שונה במובהק מתפיסתה של אנדה עמיר־פינקרפלד את היכל הגבורה שיזמה את הקמתו בבית הקברות הצבאי על הר הרצל ב־1950. בהצעתה לא התייחסה כלל להנצחה שמית של הנופלים. על פי חזונה של אנדה עמיר־פינקרפלד, היכל הגבורה נועד לשמש כספרייה שתאצור את ספרי הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות, כאשר על קירות ההיכל יסודרו כ־5000 ספרים

---

266 נ' דבורי, 'היכל הזיכרון נחשף: "אבן לכל חלל"', **חדשות 2**, 27 באפריל 2017, http://www.mako.co.il/news-military/security-q2_2017/Article-10e8c4d9a7fab51004.htm

המוקדשים כל אחד לסיפור חיים.[267] מעֵבר למיקומם בבית הקברות הצבאי על הר הרצל, המשותף בין היכל הגבורה שלא הוקם ובין היכל הזיכרון שנחנך לקראת יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל תשע"ז (2017) היה הצבת נר תמיד כביטוי של הנצחה קולקטיבית לכלל החללים. בהיכל הגבורה נר התמיד אמור היה להיות מוצב במרכז האולם שעל קירותיו מסודרים הספרים, בהיכל הזיכרון הוצב נר הזיכרון ברחבת הכניסה.

לבנה הנושאת את שמו של גרשון דובינבוים, איש חטיבת הנגב של הפלמ"ח שנפל במלחמת העצמאות. צילום: מעוז עזריהו

היכל הזיכרון נועד לתת מענה לצורך להנצחת הנופלים כולם, ביטוי בחומר ובמקום להתחייבות שניסח חיים גורי בשיר הרֵעוּת: "אך נזכור את כולם". בעוד ההתחייבות בשיר הוא של הרעים לנשק, היכל הזיכרון יוצק את "נזכור" המנוסח בגוף ראשון רבים לתבנית של מחויבות ממלכתית לזכר החללים ולהורים השכולים. התפיסה הרעיונית שהנחתה את מתכנני היכל הזיכרון הייתה ההנצחה הקבוצתית של שמות החללים, דפוס הנצחה שהופיע לראשונה בפוליס היוונית במאה החמישית לפנה"ס. הדגש הוא בשמו של

267 א' עמיר־פינקרפלד לוועדת השופטים לתכנון הר הרצל, 20 במרץ 1950, אצה"ל 133-758/1953.

היחיד, כי "לכל אדם יש שם". בד בבד, המסגרת הקבוצתית של ההנצחה המשותפת מגדירה את "כולם" באופן שוויוני. בהעדר כל התייחסות כתובה לנסיבות המוות, ההנחה הסמויה היא כי הסידור השוויוני של השמות מייצג את שוויון ההקרבה של המונצחים בשמם.

אפילוג

חנוכת היכל הזיכרון בבית הקברות הצבאי שעל הר הרצל הייתה סיומו של הליך מפותל שהתחיל ב־1950 במיזם הקמתו של "גלעד ללוחמי מלחמת השחרור". ההתייחסות השגורה לגלעד זה כאל "מצבת החייל האלמוני" העידה על רוח התקופה. לאחר מלחמת העולם הראשונה היו החייל האלמוני, כמי שמייצג את קרבנה של האומה, וקבר החייל האלמוני, כאתר מקודש בטופוגרפיה של הזיכרון הלאומי, למרכיבים מכוננים של הליטורגיה הלאומית. הדרך להיכל הזיכרון שנחנך ב־2017 רצופה ביוזמות להקמת אנדרטה ממלכתית לזכר חללי מערכות ישראל שנהנו אמנם מתמיכתם של הדרגים הגבוהים ביותר של ההנהגה הלאומית, אך לא התממשו בנוף הלאומי. סיבות ונסיבות הכישלון של כל אחד ממיזמי ההנצחה העוקבים שעלו על הפרק היו שונות ממקרה למקרה. יזמי ההנצחה הממלכתית התחלפו: החל ביחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון, לאחר מכן כנסת ישראל – לבד ובשיתוף עם ממשלת ישראל, בהמשך מנהלת הר איתן, ובסופו של דבר, משרד הביטחון. גם מקומה המיועד של ההנצחה בגאוגרפיה של ירושלים השתנה בשלבים השונים: כיכר המסדרים בקריה בירושלים, רחבת הכנסת – פתרון זמני שהפך לקבוע, רחבת הכותל, ובסופו של דבר, בית הקברות הצבאי על הר הרצל.

מעֵבר ליזם המוסדי ולמיקומה המדויק בבירה, שאלה מרכזית הייתה מה צורה תלבש האנדרטה הלאומית לחללי מערכות ישראל. בגלגולה הראשון, כמצבת הזיכרון לחייל האלמוני, נדרש כל אחד מהמשתתפים בהתחרות "לבטא ביצירתו היונקת ממסורת העם את גבורת הלוחם שמסר נפשו על עצמאות ישראל". מכיוון שהתחרות לא נערכה, אי אפשר לדעת כיצד ניתן היה לנסח את ההנחיה הזאת במונחים מוחשיים של פסל או תבליט. ההישענות על "מסורת העם" באה לידי ביטוי בהמשך באימוץ נר התמיד המשלב מסורת יהודית של עבודת המשכן, בית המקדש ובית הכנסת עם רעיון נר הנשמה לאזכרת המתים.

הגלעד לחייל האלמוני ונר התמיד ייצגו תפיסה ממלכתית שנמנעה מהנצחה פרטנית של שמות הנופלים. בהקשר הממלכתי, המעבר להנצחה

פרטנית של שמות הנופלים נעשה בשנות התשעים במסגרת תכנון מכלול ההנצחה לחללי מערכות ישראל בהר איתן. הרעיון שנבחר היה "דרך השמות" המקיפה את המכלול המוזיאלי ומובילה את המבקרים לאורכו של קיר זיכרון שכתובים עליו שמות כל חללי מערכות ישראל. בכך הותאמה ההנצחה הממלכתית לתפיסה ארכאית אך בעלת עצמה רבה בתרבות המערבית, שלפיה הזיכרון הוא פונקציה של הנצחת השמות בכתב, כאשר השייכות לרשימה מוגדרת היא שמעניקה את ההקשר הרעיוני ואת המשמעות הקיבוצית להנצחה כמרכיב מכונן של הזיכרון הלאומי. עם ההחלטה העקרונית להנציח את השמות, אדריכלות הזיכרון חייבת להיות מנוסחת כתשובה על השאלה כיצד יש לארגן את השמות במרחב. הפתרון המסורתי הוא לוח זיכרון משיש או ממתכת שחקוקים עליו שמות הצמוד למבנה. היכל הזיכרון שנבנה בכניסה לבית הקברות הצבאי על הר הרצל מציע פתרון מקורי: השמות כתובים כל אחד על הלבנים המחפות את קירות המבנה, וכך נעשים באופן מטאפורי לחומר הבנייה של היכל הזיכרון.

היכל הזיכרון הוא היכל השמות. הנוכחות החזותית של השמות היא חלק מהמרקם הפיזי של פנים ההיכל. אלא שהיכל השמות הוא שמו הרשמי של מבנה הזיכרון ביד ושם המוקדש לשימור שמותיהם של הנספים בשואה. היכל השמות ביד ושם נחנך כחלק מהמוזיאון החדש שנבנה שם ב־2005. הוא משמש ארכיון של דפי העד ובהם מידע על שמותיהם של הקרבנות ומידע ביוגראפי עליהם. שימור דפי העד המקוריים הוא עצמו עדות למאמץ לשחזר את שמותיהם וסיפור חייהם של הקרבנות. היכל השמות מייצג את המחויבות להפוך את הקרבנות האלמונים לאנשים עם שם וסיפור חיים. בה בעת הוא מעיד כי עדיין אין יודעים את השמות כולם. המבקר במקום רואה תצוגה של דפי־עד ושל תצלומים של קרבנות שאינה מתיימרת להציג את כל הקרבנות. בהיכל השמות ביד ושם השמות, ברובם המכריע, סמויים מעין המבקר במקום. בהיכל הזיכרון בבית הקברות הצבאי על הר הרצל השם הנוכח הוא חזות הזיכרון.

6

שני פנים לזיכרון: אנדרטאות מלחמת ששת הימים בירושלים 1967-1970

הגלעדים הישראליים

הנצחת הנופלים בירושלים במלחמת ששת הימים החלה באמצעות מצבות זיכרון ספונטאניות ומאולתרות שהוצבו באתרי קרבות במזרח ירושלים, באתרי כינוס של לוחמים במערב ירושלים ובקו התפר שבין שני חלקי העיר. בהתאם למסורת העברית הקדומה, מצבות הזיכרון היו וריאציות על נושא הגלעד: צִיּוּן־מקום בצורה של גל אבנים. על גלי האבנים הונחו שרידי כלי הנשק והוצבו שלטים עם כתובות בשחור ובאדום עם שמות הנופלים, שמה של היחידה שהשתייכו לה ותאריך הקרב שנפלו בו. את הגלעדים הקימו החברים לנשק שבמקרים מסוימים, כמו אנשי הסיירת הירושלמית, אף התאגדו לצורך העניין כעמותה רשומה.[1] מבחינתם, הקמת גלעד לזכר החברים שנפלו הייתה ביטוי למחויבות הבסיסית לזכור את הנופלים. בעבור המשפחות השכולות, הגלעדים המאולתרים האלה היו מקדשי מעט לזכרם של הבנים.

הגלעדים המאולתרים שהופיעו לאחר תום הקרבות הגדירו בנופה של ירושלים רבתי נקודות צִיּוּן מקודשות לזכר הקרבות והניצחון שהביא לאיחוד מחדש של שני חלקי העיר. כוחם של הגלעדים היה בהיותם ביטוי אותנטי של סיפור המלחמה. במקביל עלתה על סדר היום שאלת ההנצחה הממוסדת.

1 ח' סיטון לא' נבון, 15 באפריל 1979, ארכיון היחידה להנצחת החייל (להלן: אהל"ה), תיק אנדרטה.

כבר ביולי 1967 הציע ראש היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון למנכ"ל משרד הביטחון לשקול בנייתה של אנדרטה "גדולה ומפוארת" בעיר העתיקה.[2] הצעה זו ביטאה תחושה של אופוריה, ולא היה לה המשך. אך רעיון ההנצחה הממוסדת שתחליף את ההנצחה הספונטאנית לא ירד מסדר היום. הניסיון לימד כי מעֵבר להתלהבות הראשונית, נטל הטיפול במצבות זיכרון המוקמות על ידי גורמים פרטיים נופל מאוחר יותר על הרשויות. בכוונה למסד את ההנצחה ברחבי העיר החליטה עיריית ירושלים בתיאום עם היחידה להנצחת החייל להחליף את הגלעדים המאולתרים באנדרטאות בעלות צביון אחיד.

היזמה של עיריית ירושלים להחליף את הגלעדים המאולתרים במצבות זיכרון רשמיות עוררה התנגדות אצל חלק מהמעורבים בהקמת הגלעדים. חגי סיטון, נציג "וועדת ההנצחה לחללי הסיירת הירושלמית" כתב לשר הביטחון, משה דיין, וביקש את התערבותו:

> נדהמנו לשמוע באמצעות הרדיו, על החלטת עיריית ירושלים הנתמכת בידי צה"ל, לפיה קיימת כוונה להרוס את המצבות וגלי־העד שהקימו לזכר הנופלים במרחבי הבירה על ידי היחידות ולקבוע במקומם לוחות זיכרון אחידים חסרי הבעה.
>
> המצבות שהוקמו באותם רגעים של כאב אין להם תחליף; לוח שיש, ואפילו אם יהיה מפואר ומילותיו חרוטות ויצוקות זהב, אין בו כדי להוות תחליף לגלי־עד שהוקמו בידי חברים, שקודשו במעמד הלוחמים ובני משפחות החללים.[3]

בעקבות הפרסומים בעיתונות הסביר דובר עיריית ירושלים כי ההחלטה הייתה של ועדה משותפת לעירייה, למשרד הביטחון ולנציגי היחידות שלחמו בעיר.[4] ההחלטה על מיקום האנדרטאות נקבעה בסיורים בשטח, ונציגי היחידות הם שהיו בקשר עם ההורים השכולים. דובר העירייה הדגיש כי לא הייתה כל כוונה לנתץ את הגלעדים הקיימים, וכי גלי העד הקיימים ישמשו כבסיס לאנדרטאות שתכנן האדריכל אלכסנדר פרידמן. החלטה עקרונית הייתה שהאנדרטאות ייבנו קרוב ככל הניתן לגלעדים המאולתרים. על גל האבנים יוצב לוח שיש אחיד ועליו חרותים שמות החללים, שם

2 נ' דגוני למנכ"ל משרד הביטחון, 24 ביולי 1967, אהל"ה, תיק אנדרטה.
3 ח' סיטון למ' דיין, 4 במרץ 1968, שם.
4 **דבר**, 12 במרץ 1968, עמ' 2.

היחידה, סמל היחידה וסיפור הלחימה. המדיניות של הרשויות עלתה בקנה אחד עם הצעה של אזרח שהדגיש כי יש לשלב את

> הספונטני עם המרגש... יש לתכנן אנדרטה מרשימה בגודלה ויפה, יחד עם הספונטני, שוודאי יקר לכולנו, ולבנות את האנדרטה כך שבמרכזה יעמוד גל האבנים שנבנה על ידי הלוחמים.[5]

ביום הזיכרון תשכ"ח הוסר הלוט מעל עשר מצבות הזיכרון האחידות לחללי הקרבות לשחרור ירושלים במלחמת ששת הימים.[6] אלו היו האנדרטאות לזכר חללי חטיבת הצנחנים בגבעת התחמושת, ליד קבר שמעון הצדיק בשכונת שייח' ג'ראח, ליד מוזיאון רוקפלר וליד מעבר מנדלבאום; לזכר חללי חטיבת הראל בגבעת המבתר, לחללי חטיבת ירושלים בימין משה, באבו טור, בארמון הנציב וברמת רחל, ולזכר טייס חיל האוויר ליד מנזר מר אליאס. בטקסי הסרת הלוט נטלו חלק לוחמים, בני משפחות שכולות וראש עיריית ירושלים, טדי קולק, וסגניו.[7]

הגלעד המקורי לנופלים מגדוד הסיור של חטיבת הצנחים, נחל קדרון.

5 א' מנהיים, מכתב למערכת, **מעריב**, 2 באפריל 1968, עמ' 24.
6 **מעריב**, 30 באפריל 1968, עמ' 3.
7 **מעריב**, 3 במאי 1968, עמ' 5.

בנוסף לעשר המצבות בעלות הצביון האחיד ששולבו בנוף העירוני, שני גלעדים מאולתרים שודרגו לאנדרטאות פיסוליות ללא מעורבות ישירה של עיריית ירושלים. שדרוג הגלעד שהקימו החברים לנשק במוצב הפעמון ליד צור באחר היה יזמה של ועד ההנצחה של הסיירת הירושלמית. את האנדרטה בצורת שני ענבלי מתכת המשתרגים סביב הבונקר עיצב דניאל בכרך, שהיה קצין ביחידה. בעוד שטקס הסרת הלוט מעל האנדרטאות האחידות שהקימה עיריית ירושלים נערך ביום הזיכרון לחללי צה"ל, הסרת הלוט מעל האנדרטאות הפיסוליות נעשתה במלאת שנה למלחמת ששת הימים בהתאם ללוח האזרחי. טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה במוצב הפעמון נערך ב־5 ביוני 1968.[8] יום לאחר מכן הוסר הלוט מעל האנדרטה לזכר חללי סיירת הצנחנים בנחל קדרון.[9] את האנדרטה ממתכת עיצבה הפסלת יונה פלומבו בצורת פסל של נשר שכנפו אחת שלמה ונוטה כלפי מעלה, בעוד השנייה שבורה ונוטה כלפי מטה. בטקס הסרת הלוט של שתי האנדרטאות נכחו ראש העירייה ומפקד פיקוד המרכז. בנוסף יש להזכיר את הגלעד המאולתר שנבנה ברחוב הנביאים 43, ליד בית החולים האיטלקי, לזכר שלושה חללים של חטיבת ירושלים שנהרגו שם. הגלעד לא נכלל בין אלה שאושרו וטופלו על ידי העירייה, ודובר העירייה אף צוטט כאומר שהעירייה תפעל להסיר אותן אנדרטאות שהוקמו ללא אישור.[10] הגלעד שהוקם על ידי החברים לנשק שודרג, וגל האבנים שעליו ניצב השלט הוחלף במסד עשוי אבנים מסותתות. הנוסח של לוח הזיכרון החדש היה זהה למקורי.

מקום מיוחד במפת הזיכרון של מלחמת ששת הימים בירושלים היה שמור לגבעת התחמושת, שם ניטש "הקרב המר ביותר על שחרור ירושלים",[11] קרב שהונצח בשיר גבעת התחמושת של יאיר רוזנבלום ויורם טהר־לב בביצועה של להקת פיקוד המרכז. ב־1968 החלה תנופת בנייה יהודית באזור.[12] באפריל 1968 הציעה עיריית ירושלים לתכנן את אתר גבעת התחמושת כפארק לאומי שיוצבו בו אנדרטאות לזכר חללי חטיבת הצנחנים בקרב לשחרור ירושלים.[13] ההצעה עלתה בעת שנערכו ההכנות לטקסי הסרת הלוט מעל האנדרטאות האחידות שנועדו להחליף את הגלעדים המאולתרים. לאנדרטה בגבעת התחמושת שהנציחה את 36 חללי חטיבת הצנחנים שנפלו

8 **דבר**, 6 ביוני 1968, עמ' 8.
9 **דבר**, 7 ביוני 1968, עמ' 13.
10 מכתב למערכת, **מעריב**, 1 ביולי 1968, עמ' 24.
11 נ' ברנע, 'ויכוחים על יעוד גבעת התחמושת', **דבר**, 21 בנובמבר 1969, עמ' 4.
12 **דבר**, 9 בפברואר 1968, עמ' 4.
13 **דבר**, 24 באפריל 1968, עמ' 6.

בקרב שם היה מעמד ייצוגי, דבר שבא לידי ביטוי גם בהבלטת אנדרטה זו בדיווח **בדבר** על טקסי הסרת הלוט מעל האנדרטאות הפזורות ברחבי העיר ביום הזיכרון תשכ"ח.[14]

הגלעד לזכר חללי סיירת הצנחנים בנחל קדרון

היזמה להפוך את גבעת התחמושת לאתר הנצחה משוכלל הייתה של הורים שכולים שבניהם נפלו בקרב שם, אך שיתוף הפעולה של הרשויות היה הכרחי.[15] בספטמבר 1968 התפרסם בעיתונות כי עיריית ירושלים החליטה להקים בגבעת התחמושת אתר הנצחה.[16] טדי קולק מינה ועדה ציבורית לקידום המיזם שחבריה היו נציגי ההורים השכולים, נציג הצנחנים וראש היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון. על סדר היום של הוועדה היו שתי אופציות.[17] האחת ביקשה לשמר את גבעת התחמושת כפי שהייתה

14 **דבר**, 30 באפריל 1968, עמ' 4.
15 **דבר**, 13 ביוני 1977, עמ' 6.
16 **הארץ**, 12 בספטמבר 1968; **ידיעות אחרונות**, 11 בספטמבר 1968.
17 נ' ברנע, **דבר**, 21 בנובמבר 1969, עמ' 4 ו־9.

בתום הקרב, האחרת ביקשה ליצור פארק. הפשרה הייתה להשאיר את שני הביתנים עם הגגות הקמורים שבראש הגבעה, בעוד המבנים האחרים ייהרסו. כן יינטעו חורשות לזכר החללים שנפלו בקרב על ירושלים.

האנדרטה לזכר חללי הסיירת הירושלמית על מוצב "הפעמון"

במסגרת אירועי יום ירושלים תש"ל (1970) ניטעו באתר עצים לזכר חללי המערכה על ירושלים.[18] בשלב זה נעשתה גבעת התחמושת למוקד הזיכרון של המערכה על העיר במלחמת ששת הימים ולמרכז הטקסי של אירועי יום ירושלים. במסגרת יום ירושלים תשל"א (1971) נערכה באתר האזכרה המרכזית לחללי המערכה על העיר במלחמת ששת הימים. אתר ההנצחה גבעת התחמושת שתכננו האדריכלים בנימין אידלסון וגרשון ציפור נחנך ביום ירושלים תשל"ה (1975) במעמד ראש הממשלה יצחק רבין, שר הביטחון שמעון פרס, וראש עיריית ירושלים טדי קולק.[19]

מצבות הזיכרון הירדניות

הגלעד הראשון לחיילים הירדניים שנפלו במלחמת ששת הימים בירושלים הוקם על ידי צנחנים שלחמו בגבעת התחמושת כִּיּוּן לקבר אחים של לגיונרים שנקברו שם. הגלעד היה בצורת גל אבנים עם שלט פח שנכתב עליו: "כאן נקברו 24 חיילי לגיון אמיצים".[20] החיילים הישראליים שנפלו במערכה על ירושלים נקברו בבית הקברות הצבאי בהר הרצל. החיילים הירדנים שנפלו במלחמה, רבים מהם אלמונים, נקברו בקברים זמניים באתרים שונים בעיר המזרחית, חלקם במקום שנפלו בו. לאחר תום המלחמה הועברו החללים לקבורה בבית הקברות המוסלמי על ידי עובדי העירייה בתיאום עם הוואקף המוסלמי ומאוחר יותר על ידי הוואקף עצמו.[21] ביום השנה הראשון למלחמה עדיין פזורים היו ברחבי ירושלים המזרחית אתרי קבורה של חיילים ירדניים שנקברו במקום מיד לאחר תום הקרבות.

אור ליום 4 ביוני 1968 הוקמה מצבה לזכר חייל ירדני שנטמן בחצר ביתו של אנואר נוסייבה, לשעבר שר ההגנה בממשלת ירדן. זו הייתה מצבת קבר מאבן ונחרת עליה פסוק מהקוראן: "אל תחשבו כמתים את אלה שנהרגו למען אללה, אלא הם חיים אצל אללה". היה זה חייל אלמוני: על פי הכתובת, במקום נקבר "חלל של ה־5 ביוני 1967". על המצבה הונחו זר פרחים וקסדה. למחרת הוקמה מצבת זיכרון לזכר חללי הלגיון בכביש היורד ממוזיאון רוקפלר, לא רחוק מהאנדרטה הישראלית שנחנכה שם כחודש קודם לכן.

---

18 **דבר**, 4 ביוני 1970, עמ' 1; **מעריב**, 27 במאי 1970, עמ' 32.

19 ט' מנדלסון, 'אתר ההנצחה על גבעת התחמושת ייחנך במסגרת אירועי יום ירושלים', **דבר**, 5 במאי 1976, עמ' 6.

20 י' ביצור, '"מחלוקת האנדרטאות" בירושלים עוברת למישור הממלכתי', **מעריב**, 23 בדצמבר 1968, עמ' 12.

21 **דבר**, 18 בדצמבר 1968, עמ' 2; ביצור, 'מחלוקת האנדרטאות', שם.

ראש העירייה טדי קולק הודיע כי מבחינתו אינו רואה כל פסול בהקמת המצבות הללו כל עוד ביקשו להנציח את זכר החללים ולא ביקשו לשלהב "יצרים לאומניים".[22] לשיטתו, צריך היה לכבד את רצונן של המשפחות השכולות לזכור את יקיריהן שנהרגו במלחמה. מנקודת מבטו, כיבוד השכול הערבי היה חלק מדו־הקיום בירושלים.[23]

בעוד שהאנדרטאות הישראליות היו שדרוג של גלעדים מאולתרים שהוקמו לאחר תום הקרבות, האנדרטאות המוסלמיות הוקמו לציון יום השנה הראשון למלחמה על פי הלוח האזרחי. סביר להניח כי מבחינה רעיונית ופוליטית, הזרז להקמת האנדרטאות המוסלמיות הייתה הקמת האנדרטאות הישראליות שהוקדשו בטקסים שנערכו ביום הזיכרון לנופלים שחל כחודש לפני יום הזיכרון הראשון למלחמה. ב־5 ביוני, היום שבו נערך טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה במוצב "הפעמון" בנוכחות ראש העירייה, נערכה בירושלים המזרחית שביתת מסחר. תהלוכות של תושבי מזרח ירושלים עלו לרגל לאנדרטאות והניחו שם זרי פרחים עם כתובות לזכר החללים.

הקמת מצבת הזיכרון בגן ביתה של משפחת נוסייבה הייתה ראשיתו של תהליך שרשרת. ב־10 ביוני ניצבו שש מצבות זיכרון מוסלמיות בירושלים המזרחית; בימים שלאחר מכן הוקמו עוד שבע: בשלושת השבועות שחלפו מאז הקמת הראשונה הוקמו 13 מצבות זיכרון מוסלמיות בעיר המזרחית, רובן לצד כבישים ובמקומות בולטים.[24] בין אלה הייתה גם מצבה שהוקמה בגבעת התחמושת, סמוך לגל העד שהקימו הצנחנים לזכר הלגיונרים שנטמנו שם. המצבות היו בצורת גל אבנים ועליו כתובת בד עם הפסוק מהקוראן שהופיע על האנדרטה בחצר ביתה של משפחת נוסייבה וכתובות הערכה לחללים שנפלו למען המולדת.

כשם שהאנדרטאות הישראליות לנופלים נתנו גם ביטוי לשליטה הישראלית במרחב, האנדרטאות המוסלמיות היו גם ביטוי של התרסה נגד השלטון הישראלי. החשש מפני ריבוי האנדרטאות הללו הניע את הרשויות לפעולה. בישיבה שהתכנסה ב־26 ביוני בהשתתפות נציגי העירייה וגורמי

22 י' צוריאל, 'פעולה למניעת ריבוי אנדרטות לזכר חיילים ירדניים במזרח ירושלים', **מעריב**, 24 ביוני 1968, עמ' 1.

23 מ' בנבנישתי, **מול החומה הסגורה: ירושלים החצויה והמאוחדת**, ירושלים 1973, עמ' 284.

24 צוריאל, 'פעולה למניעת ריבוי אנדרטות', שם.

צבא וביטחון הוסכם שיש לצמצם את מספר המצבות.[25] הבחנה בסיסית הייתה בין מצבות שהוצבו מעל קברים ובין אחרות שתחתן לא נטמנו גופות. מירון בנבנישתי, הממונה על מזרח ירושלים בעיריית ירושלים, מונה לעמוד בראש הצוות הישראלי לניהול המו"מ עם המופתי של ירושלים והוואקף. המטרה של הצד הישראלי הייתה להעביר את החללים הקבורים מתחת למצבות לבית הקברות המוסלמי ולהגיע לפשרה שתביא לצמצום מספר מצבות הזיכרון שיוקמו לזכר 600 החללים והאזרחים הירדניים שנפלו במלחמה ולהסכמה על צורה אחידה לאנדרטאות אלה.

כפי שדיווח מירון בנבנישתי, המשא ומתן עם המופתי של ירושלים סעד א־דין אל־עלמי ומזכיר הוואקף חסן טהבוב על מיקום האנדרטאות, צורתן והכתובת שעליהן נמשך כשלושה חודשים. לאחר בירור מקיף בנושא הוואקף אישר כי למעֵט המצבה בחצר ביתו של נוסייבה, לא היו עוד חללים שנטמנו מתחת למצבות הפזורות בעיר.[26] הוואקף הגיש בקשה רשמית להקמת המצבות לזכר החללים ב־15 באוקטובר 1968.[27] לאחר שהוואקף ויתר על דרישתו הראשונית לאישור הקמתן של שש מצבות, הדיון התמקד בארבע מצבות: ליד גבעת המבתר, בגבעת התחמושת, בדרך העולה לא־טור ובהצטלבות הרחובות סלאח־א־דין וכביש יריחו, ליד מוזיאון רוקפלר.[28] נציג העירייה לא היה משוכנע אם רצוי לאשר אנדרטה מוסלמית בגבעת התחמושת בגלל הכוונה להקים במקום אתר הנצחה לאומי, אף על פי שמבחינתו של צה"ל לא הייתה זו בעיה.[29] הוואקף נעתר לבקשה לדחות את הקמת המצבה שם, כך שהוסכם על הקמת שלוש מצבות זיכרון. הבקשה של הוואקף כללה גם תכנית אדריכלית לשני סוגי מצבות ונוסח הכתובת שתיחרת עליהן. ההחלטה הייתה על מצבה אחידה בגובה 3 מטרים, המורכבת מבסיס מלבני, בממדים 2X2.2 מטרים, כאשר משני צדיה עמודים ומעליהם כיפה.[30] הנוסח שייחרת על המצבה התבסס על פסוק מהקוראן בתוספת ההקשר העכשווי של ההנצחה: "אל תחשבו כמתים את אלה שנהרגו למען אללה, אלא הם חיים אצל אללה. חללי קרב אל קודס, יוני 1967".

---

25 בנבנישתי, שם, עמ' 284. על פי גרסה אחרת, המיוחסת לדובר העירייה, הנהלת הוואקף ביקשה שש מצבות: י' צוריאל, 'הסדר להקמת 3 אנדרטות לזכר החיילים הירדניים שנפלו במזרח ירושלים', **מעריב**, 18 בדצמבר 1968, עמ' 7.

26 ביצור, 'מחלוקת האנדרטאות', **מעריב**, 23 בדצמבר 1968, עמ' 12; בנבנישתי, שם, עמ' 285.

27 בנבנישתי, שם, שם.

28 **מעריב**, 23 בדצמבר 1968, עמ' 12; צוריאל, 'הסדר להקמת 3 אנדרטות', שם.

29 בנבנישתי, שם, עמ' 285.

30 צוריאל, 'הסדר להקמת 3 אנדרטות', שם.

ביום 17 בדצמבר נחתם זיכרון דברים ובו פרטי ההסכם שכלל אישור להקמת שלוש אנדרטאות, מיקומן וצורתן, בהסתייגות שפרטי ההסכם היו טעונים אישור הוועדה המחוזית לבניין ערים. הוואקף התחייב להסיר את האנדרטאות שלא נכללו בהסכם. מיד עם החתימה על זיכרון הדברים החל הוואקף בהקמת האנדרטה ליד מוזיאון רוקפלר, בסמוך לבית הקברות המוסלמי. המשא ומתן בין גורמי הממשל הישראלי והוואקף נמשך כחצי שנה ונשמר בסוד. לאחר החתימה על זיכרון הדברים סיפרו אנשי הוואקף את פרטי הסיפור לכתב ישראלי. הידיעה על ההסדר בנושא האנדרטאות התפרסמה בעיתונות ב־18 בדצמבר. בתשובה על שאלות כתבים הסביר מירון בנבנישתי כי "בעיר חיים 70 אלף ערבים ואי אפשר שלא לכבד את זכר מתיהם מעֵבר לחילוקי דעות פוליטיים", והביע את תקוותו כי הציבור היהודי "יגיב בהבנה".[31] הוא גם התייחס לכך שאחת מהאנדרטאות הישראליות לזכר חללי המערכה על ירושלים הוקמה על אדמת וואקף, אך הוואקף לא התלונן על כך. נציג הוואקף צוטט כמי שאמר כי העירייה גילתה "הבנה לרגשותיהן של משפחות ערביות ששיכלו את יקיריהן".[32]

הידיעה על ההסכם שהושג עם הוואקף עוררה את "מחלוקת האנדרטאות" שהעסיקה את העיתונות ואת המערכת הפוליטית בישראל, הן ברמה העירונית והן ברמה הלאומית בשבועיים שלאחר פרסום הידיעה. מירון בנבנישתי טען כי הסכם הפשרה עם הוואקף פגע "בעצב רגיש מאד". אך מעֵבר למשמעות הרגשית שהייתה לשאלת הנצחת חללי האויב, יש לציין את אלמנט ההפתעה. העובדה שהדיונים היו חשאיים וכי הציבור הרחב והפוליטיקאים לא הובאו בסוד העניינים גרמה לכך שהידיעה הייתה בבחינת רעם ביום בהיר שיצר, בלשונו של בנבנישתי, "גלי הלם חזקים וממושכים".[33] גלי הלם אלה הדהדו בדיון הציבורי בישראל בשבועיים שלאחר פרסום הידיעה על כך ש"עיריית הבירה אישרה הקמת מצבות זיכרון לחיילים ירדניים".[34]

במוקד הסערה הציבורית עמד טדי קולק, ראש עיריית ירושלים, שעמד מאחורי הסכם הפשרה שהשיג מירון בנבנישתי. אך לאחר שהתבררו ממדי ההתנגדות הפוליטית בקרב חברי המועצה העירונית להסכם שהושג עם

31 **דבר**, 18 בדצמבר 1968, עמ' 2. ראה גם: בנבנישתי, שם, עמ' 285. ד"ר מירון בנבנישתי כותב על עצמו בגוף שלישי, ללא ציון שמו.

32 צוריאל, 'הסדר להקמת 3 אנדרטות', שם.

33 בנבנישתי, שם, עמ' 285.

34 **דבר**, 18 בדצמבר 1968, עמ' 2.

הוואקף הודה טדי קולק כי שגה בכך שלא הביא את ההסכם לדיון בפני המועצה.[35] ההסכם עם הוואקף גרם לזעזוע פוליטי ברמה העירונית. בערב שבת, יומיים לאחר פרסום הידיעה בעיתונות, חברי הנהלת עיריית ירושלים וראשי הסיעות התכנסו לדיון בנושא. את הדיון יזמו סיעות גח"ל והמפד"ל במועצה שהיו חלק מהקואליציה של קולק. הדיון היה סוער: דובר העירייה הודיע כי בעת הדיון נתגלעו "חילוקי דעות חריפים".[36]

במהלך הדיון שורטטו קווי החזית הרעיונית בין המצדדים בפשרה ובין המתנגדים לה ונוסחו טיעונים בעד ונגד שימוחזרו בהמשך בדיונים שנערכו בפורומים שונים. בפשרה תמכו ראש העירייה טדי קולק וסגנו אנדרי שוראקי, איש סיעת העבודה. קולק הסביר כי האישור להקמת האנדרטאות ניתן במסגרת החתירה לשילוב שני חלקי העיר.[37] לדעתו לא היה זה אפשרי לאסור על המשפחות השכולות במזרח העיר לכבד את זכר מתיהן. המתנגדים להסכם טענו כי מצבות הזיכרון ישמשו נקודות מוקד של התנגדות ערבית לשלטון הישראלי במזרח ירושלים. טענה נוספת הייתה שכל עוד נמשכת המלחמה בין ישראל ובין הערבים אין זה ראוי "לפאר חיילי לגיון שיצאו למלחמת השמד" נגד ישראל.[38] ההתנגדות להסכם חצתה סיעות. סגן ראש העירייה מרדכי איש־שלום, איש סיעת העבודה שהיה ראש העירייה הקודם, התנגד בחריפות להסכם. הוא גם מתח ביקורת חריפה על כך שנבחרי הציבור הועמדו בפני "עובדות מוגמרות".[39] חברי סיעת גח"ל דרשו לבטל את ההסכם. ראש הסיעה, יהושע מצא, טען כי הדבר עלול לשמש כתקדים להקמת גלעדים לזכר מחבלים. ברוך דובדבני, ראש סיעת המפד"ל, אמר כי טענתו של קולק כי ההיתר שנתן אינו חורג מתחום סמכויותיו עלול להביא בעתיד לאישור בקשה של המפלגה הניאו־נאצית להקים בירושלים אנדרטה לזכר אדולף אייכמן.

הדיון בהנהלת העירייה היה הפתיח לדיונים בנושא האנדרטאות שהתנהלו באופן פומבי ברמות שונות של הממשל. ביזמתו של השר מנחם בגין התכנסה ועדת השרים לענייני מזרח ירושלים. בראש הוועדה עמד ראש הממשלה לוי אשכול, ובין חבריה היה גם טדי קולק. השר מנחם בגין דרש לבטל את ההסכם עם הוואקף. השר משה־חיים שפירא מהמפד"ל

35 ד' גולדשטיין, 'דו־שיח על אנדרטאות בירושלים', **מעריב**, 27 בדצמבר 1968, עמ' 16.
36 **דבר**, 22 בדצמבר 1968, עמ' 8.
37 **דבר**, 22 בדצמבר 1968, עמ' 8; **מעריב**, 23 בדצמבר 1968, עמ' 12.
38 **מעריב**, 23 בדצמבר 1968, עמ' 12.
39 י' לימור, 'בעיריית ירושלים תקפו את קולק על שאישר הקמת מצבות ללגיון', **מעריב**, 22 בדצמבר 1968, עמ' 5.

הציע פשרה: להתיר אנדרטה אחת בלבד, זו שליד מוזיאון רוקפלר, ולמנוע הקמתן של שתי האחרות. בביקורת מרומזת טענו כמה שרים כי עדיף היה שהאנדרטאות לא היו נבנות מלכתחילה. הוועדה לא קיבלה החלטה מפורשת בנושא, והסתפקה בכך שהחזירה את הנושא לטיפולה של עיריית ירושלים.[40]

יום לאחר הדיון בוועדת השרים הנושא עלה לדיון בכנסת. נשיאות הכנסת דחתה ברוב של 5:4 את הדרישה להכיר בדחיפות הצעה לסדר היום שהוגשה בנושא. אך ביזמת ח"כ חיים לנדאו מגח"ל עלה הנושא לדיון בוועדת הפנים. האווירה בדיון הייתה מתוחה.[41] טדי קולק הסביר לחברי הוועדה מדוע הוא תומך בהקמת האנדרטאות הערביות במזרח ירושלים. היחידי בין חברי הוועדה שתמך בקולק היה מנחם כהן (עבודה), שטען כי הקמת האנדרטאות הייתה בגדר עניין מוסרי שיסייע לשיפור היחסים בין חלקי האוכלוסייה. הוא סייג את תמיכתו וטען שיש לבנות את האנדרטאות רק בתחום בית הקברות. רוב המשתתפים בדיון התנגדו להקמת האנדרטאות. יו"ר הוועדה מרדכי סורקיס טען כי עדיין לא הגיע הזמן להקמת אנדרטאות ערביות, וכי ניתן להרוס אנדרטאות שהוקמו. אמנון לין, חבר סיעת העבודה, טען כי הקמתן של אנדרטאות אלה תיתן הכשר מוסרי למלחמת השמד נגד ישראל. בפועל, לדיון לא הייתה כל משמעות מעשית: הסיעות לא גיבשו עמדה בנושא והדוברים הציגו את דעותיהם האישיות.

בשלב זה התברר כי ההכרעה לא "תיפול בחלונות הגבוהים", כפי שהיו מי שסברו ימים ספורים קודם לכן.[42] ההחלטה על גורלו של ההסכם שנחתם עם הוואקף הייתה בידי מועצת עיריית ירושלים שהתכנסה לדיון בנושא ביום רביעי, 25 בדצמבר 1968.[43] יחסי הכוחות במועצת העירייה לא בישרו טובות לקולק.[44] במועצה היו 21 נציגים, אלא שנציג מפ"ם שהה בחו"ל. לסיעתו של קולק, סיעת העבודה, היו תשעה נציגים. הצעת ההחלטה של סיעת העבודה קבעה כי המועצה תרשום לפניה את הודעת ראש העירייה על הקמת האנדרטה בבית הקברות המוסלמי, בעוד הדיון בשתי האנדרטאות האחרות יועבר למוסדות התכנון. לסיעות גח"ל, המפד"ל, אגו"י ופאג"י שהתנגדו להסכם היו 10 נציגים במועצה. עם התחלת הדיון התברר כי גם

---

40 **דבר**, 24 בדצמבר 1968, עמ' 1.

41 ד' בלוך, 'רוב בוועדת הפנים נגד האנדרטות לחיילי הלגיון', **דבר**, 25 בדצמבר 1968, עמ' 2.

42 ביצור, 'מחלוקת האנדרטאות', שם.

43 י' לימור, 'פשרה בעניין האנדרטות לחללי הלגיון מנעה "פיצוץ" הקואליציה בבירה', **מעריב**, 26 בדצמבר 1968, עמ' 3-4.

44 **דבר**, 22 בדצמבר 1968, עמ' 8.

נציג הרשימה העצמאית, שעד כה לא ברורה הייתה עמדתו בנושא, התנגד להקמת האנדרטאות. לראש העיר היה אמנם קול כפול, אך ניצחונו בהצבעה היה מותנה בכך שאף אחד מחברי סיעתו לא יתנגד להקמת האנדרטאות.

הדיון במועצה עורר עניין ציבורי רב. בנוסף לחברי המועצה נכחו בו עיתונאים, עובדי עירייה ואזרחים. הדיון התנהל באופן ענייני וללא קריאות ביניים, ונמשך יותר מארבע שעות.[45] בפתח הדיון הציג קולק את השתלשלות העניינים ונימק את תמיכתו בהסכם שהושג. בנוגע לאופן ניהול המשא והמתן הוא הביע את צערו על כך שלא יידע גורמים בעירייה על המשא והמתן. הוא הוסיף כי לפי מיטב ידיעתו הממשלה הייתה מודעת למגעים שנערכו בנושא עם הוואקף, והשרים לא התנגדו לכך. הוא גם התייחס להחלטת ועדת השרים לענייני ירושלים המזרחית, שלפי הבנתו פירושה היה תמיכה בהקמת האנדרטאות, כאשר היעדרה של החלטה מפורשת בנושא היה תוצאה של אי־רצון לקבל החלטה "לא פופולארית". המתנגדים להקמת האנדרטאות הסבירו מדוע אין להתיר את הקמת האנדרטאות שחיים קורפו כינה אותן "אנדרטות מרי". נציג הרשימה העצמאית טען כי בין החללים היו גם נוצרים, ולכן אין מקום לכך שלאנדרטאות יהיה אופי מוסלמי. סגן ראש העיר מאיר פרוש, נציג אגו"י, טען שאין מקום לבנות אנדרטאות לאחר שהירדנים חיללו בתי קברות יהודיים. נציגי העבודה במועצה הביעו תמיכה בהחלטתו של קולק להתיר את הקמת האנדרטאות, למעֵט סגן ראש העירייה מרדכי איש שלום, חבר בסיעת העבודה, שהביע התנגדות חריפה להחלטה על הקמת האנדרטאות.

למתנגדים להקמת האנדרטאות היה רוב במועצה. הצבעה פירושה היה אי־אמון בראש העירייה ופירוק הקואליציה העירונית. הצעת ההחלטה של סיעת העבודה הייתה ניסיון לגבש פשרה שתאפשר לראש העירייה להמשיך ולכהן בתפקידו. אלא שלנוכח ההתנגדות העזה נראה היה שפשרה הייתה בלתי אפשרית. לאחר שהדוברים סיימו את דבריהם הציע קולק הפסקה בדיון כדי להימנע מהצבעה שתוצאתה הייתה ברורה. בדיון שנערך במשרדו של ראש העירייה התקבלה הסכמה על נוסח של פשרה שהציע ראש העירייה: "נקפיא את המצב הנוכחי ונביא את שאלת הקמת האנדרטות למוסדות המוסמכים לדון בעניין".[46] לדבריו של ראש סיעת המפד"ל הפשרה ביטאה וויתור של המתנגדים על "הצורה החיצונית", כלומר, ההצבעה, בעוד

45 **דבר**, 26 בדצמבר 1968, עמ' 2.
46 לימור, 'פשרה בעניין האנדרטות', שם.

ראש העיר ויתר על התוכן. ההחלטה שלא להצביע ביטאה את חוסר הרצון של הסיעות השונות לפרק את הקואליציה. פירוש הקפאת ההסכם היה עצירתה של הקמת האנדרטה שנמצאת בתהליך בנייה ליד מוזיאון רוקפלר, בעוד שלגבי שתי האנדרטאות האחרות, הדרך פתוחה לוואקף לפנות לוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה ולבקש אישור, מבלי שהעירייה קובעת עמדה בנושא. השלכה נוספת של הקפאת ההסכם שהמשתתפים בדיון לא נתנו עליה את הדעת הייתה שבפועל יישארו בשטח כל 13 מצבות הזיכרון המאולתרות שהוקמו ביוני 1968.

הנוסח שהוסכם עליו בסיום ישיבת המועצה מנע את פירוק הקואליציה העירונית ואת התפטרותו של טדי קולק. בעקבות החלטת העירייה להקפיא את הקמת האנדרטאות החליטה קבוצת אזרחים שכינתה את עצמה "ארגון המתנדבים לביטחון האזרח בירושלים" שלא להפגין נגד הקמת האנדרטאות. יוחנן רמתי, הנציג היחידי של סיעת "למען ירושלים" במועצה, הציע להנהלת העירייה להקים אנדרטה משותפת ליהודים ולערבים בירושלים עליה תחרת הכתובת "לזכר תושבי ירושלים – יהודים וערבים – שנפלו כתוצאה מהתקפת ממלכת ירדן על העיר הזאת ביום 5 ביוני 1967".[47] ההצעה המקורית לא זכתה להתייחסות מצד גורמים רשמיים בעירייה.

בשלהי פברואר 1969 שבו פועלים לבנות את האנדרטה לזכר החללים הירדניים ליד מוזיאון רוקפלר שבנייתה נעצרה בעקבות ביטול ההסכם בין העירייה ובין הוואקף.[48] המשטרה הוזעקה לאתר והורתה על הפסקת העבודה. ביום למחרת שבו הפועלים לעבוד, אך כשהגיעה המשטרה לאתר הם היו קרובים לסיום העבודה. ראש העיר כינס את סגניו לישיבה מיוחדת לדון בנושא. בישיבה הוחלט לפעול עם הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה כדי להביא את האחראים לבנייה לדין. בשלב זה לא היה ברור אם הכוונה הייתה להעמיד לדין את ראשי הוואקף על בנייה בלתי חוקית או גם לבקש מבית המשפט להרוס את האנדרטה שנבנתה ללא אישור. בתגובתו טען הוואקף כי ביטול ההסכם עם ראש העיר היה "מביש ומעליב", ולכן אף שלא קיבלו אישור לכך, הוחלט לסיים את בנייתה של אנדרטה אחת – זו שיציקת הבסיס שלה הושלמה עוד לפני ביטול ההסכם. כן מסר נציג הוואקף כי תאריך חידוש העבודה היה כרוך בחג הקרבן שיצוין בסוף השבוע. למחרת התפרסם

47 **דבר**, 27 בדצמבר 1968, עמ' 16.

48 י' צוריאל, 'הושלמה בניית האנדרטה לחללי הלגיון במלחמה', **מעריב**, 25 בפברואר 1969, עמ' 4.

כי הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה החליטה להגיש תביעה משפטית נגד מקימי האנדרטה בעוון בנייה ללא רישיון.[49]

בגלל ביטול ההסכם עם הוואקף נותרו בשטחה של ירושלים המזרחית 13 מצבות זיכרון לחללים הערבים שנפלו במלחמת ששת הימים. ביום השנה השני למלחמת ששת הימים (1969) היו המצבות לאתרים לעלייה לרגל ועשרות זרי פרחים הונחו עליהן.[50] ניסיון להקים מצבת זיכרון נוספת בשועפט סוכל בידי המשטרה שפיזרה את הצעירים שעסקו בהקמת מצבת הזיכרון וסילקה את גל האבנים שהונח במקום. סביב האנדרטאות המוסלמיות במזרח ירושלים התגבשה מסורת טקסית של הנחת זרי פרחים ביום השנה לפרוץ המלחמה על ידי יחידים ונציגי אגודות כביטוי של מרי נגד השלטון הישראלי.

סיכום

אנדרטאות שייכות לגאופוליטיקה של הזיכרון. הן אינן רק כלי לכיבוד זכרם של הנופלים ולהנצחת אירועים היסטוריים במקום האירוע, אלא גם ביטוי של שליטה בשטח. אנדרטאות מלחמת ששת הימים בירושלים הנציחו את שני הפנים של הזיכרון כמחויבות למתים: הפן הישראלי שמיסודו בנוף העירוני ביטא את הנוכחות הישראלית במרחב, והפן הערבי־מוסלמי (או ירדני/פלסטיני) שביטא התרסה כלפי השלטון הישראלי. בעיקרון מדובר היה בשני צבירי אנדרטאות שקיומם במרחב זה בצד זה ביטא את האפשרות של קיום משותף במרחב המבטא יחסים של התעלמות הדדית. אלא שיחסים אלה היו בעירבון מוגבל, ושבריריות הדו־קיום המאולץ הייתה ברורה לשני הצדדים. הניסיונות החוזרים להשחית את האנדרטאות הישראליות וההתנגדות של חוגים בציבור הישראלי להסכם עם הוואקף על הקמת האנדרטאות הערביות היה ביטוי חד־משמעי להתנגדות לנוכחות הזיכרון של האויב במרחב המשותף בעיר. ההתנגדות לנוכחות הזיכרון של היריב במרחב הציבורי היא הליך של מה שניתן לכנות הכחדת הזיכרון, דבר שיכול לקבל צורות שונות, ממניעת בנייתן של אנדרטאות ועד חבלה פיזית באנדרטאות קיימות. באוגוסט 1969 הושחתה האנדרטה לזכר חללי הסיירת שנפלו בכיבוש "מוצב הפעמון": אלמונים ניסו למחוק בעזרת פטיש את שמות החללים ואת הכתובת שעל גבי המצבה.[51] חלק ניכר מהאותיות היצוקות

49 **דבר**, 26 בפברואר 1968, עמ' 7.

50 י' צוריאל, ' ההסתה למרי בשטחים לא הצליחה', **מעריב**, 6 ביוני 1969, עמ' 3.

51 **דבר**, 25 באוגוסט 1969, עמ' 7.

ברזל הושחת לבלי הכר, ושיחים שנשתלו ליד המצבה נעקרו. מחיקת השמות נועדה למחוק את זיכרון המתים של האויב מאנדרטה שבעצם קיומה הנציחה את הניצחון הישראלי במלחמת ששת הימים. שיקום האנדרטה היה ביטוי למחויבות של החברים לנשק לזכר הנופלים והכרה בחשיבות נוכחות זיכרון המערכה על ירושלים במלחמת ששת הימים באתרי הקרבות.